

УЎК: 808+81'276.6(045)(575.1)

Фарход АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
Тилларни ўрганиш кафедраси ўқитувчиси
E-mail: fxa1982@gmail.com

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Тилларни ўрганиш кафедраси доценти,
ф.ф.н. А.А. Халиков тақризи асосида

DISPLAY OF NATIONAL-CULTURAL SPECIFICS OF INVESTIGATOR'S SPEECH IN LITERATURE WORKS

Abstract

The article comparatively studies the ways of expressing national-cultural specifics in English and Uzbek investigators' speech. The purpose of the investigator's speech is same and it is directed to obtain truthful statements. It is known that the criminal-procedure code defines the main rules of investigation work, but it doesn't explain how to communicate appropriately, conduct a dialogue. The Code says that the investigator must not humiliate a person, to respect and honour of the suspect. This article also studies lingvocultural specifics, similarity and difference of the speech of English and Uzbek investigators.

Key words: investigator's speech, national-cultural specifics of dialogue rhetoric, lingvocultural character of the rhetoric, speech influence by lexical units.

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ РЕЧИ СЛЕДОВАТЕЛЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье, в сопоставительном плане, исследованы способы выражения национально-культурных особенностей в речи английского и узбекского следователя. Цель речи следователя в английских и узбекских художественных произведениях одна и она направлена на получение весомых показаний. Известно, что уголовно-процессуальным кодексом предопределены основные правила следственных дел, но не указаны как разговаривать по обстоятельству, как вести диалог. В кодексе сказано, что следователь не должен унижать лиц, чтить честь и достоинство подозреваемых. В данной статье также исследованы лингвокультурологические особенности, сходства и различия речи английских и узбекских следователей.

Ключевые слова: речь следователя, национально-культурные особенности диалогической риторики, лингвокультурологические свойства риторики, речевое воздействие при помощи языковых средств.

БАДИЙ АСАРЛАРДА ТЕРГОВЧИ НУТҚИНИНГ МИЛЛИЙ ВА МАДАНИЙ ЖИХАТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек терговчиси нутқида миллий-маданий жиҳатларнинг акс этиши қиёсий таҳлил қилинган. Инглиз ва ўзбек тилларида яратилган бадий асарлардаги терговчи нутқининг мақсади умумий эканлигини, яъни терговда сўроқ қилинаётган шахсдан ишга доир аҳамиятли далил маълумотларни олишдан иборат эканлигини кўрсатади. Маълумки, жиноят-процессуал кодекси тергов ҳаракатларининг асосий қоидаларини белгилаб беради, унда вазиятга мос равишда сўзлаш, диалог олиб боришнинг қонуниятларини акс эттирмайди. Унда фақат терговчи суҳбатда шахсни камситмаслиги, шаъни, кадр-қимматини сақлаши кераклиги ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, мақолада инглиз ва ўзбек терговчилари нутқидаги лингвокультурологик хусусиятларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари очиб берилган.

Калит сўзлар: терговчи нутқи, диалогик риториканинг миллий-маданий жиҳатлари, риториканинг лингвокультурологик жиҳатлари, лисоний воситалар орқали нутқий таъсир ўтказиш.

Қириш. Турли тилларнинг миллий-маданий хусусиятга эга лисоний бирликларини қиёслаш ушбу халқларнинг маданияти, дунёқарашини, миллий ўзига хослиги каби фарқларни тушунишга имкон беради. Лингвокультурология тилнинг халқ маданияти, дунёқарашини билан ўзаро алоқаси ҳамда миллий ўзига хослигини тадқиқ этади. Д.К. Бахронованинг таъкидлашича, маданият инсон фаолияти дастурини ташкил этган қадриятлар тизими ҳисобланади ва у тилда ўз ифодасини топади. Шу нуқтаи назардан лингвокультурология – миллий маданий қадрият ва унинг вужудга келиш механизмлари тўғрисидаги билимлар тизимининг тилда акс этишини ўрганувчи фандир [1].

Ушбу фан предметини тилда ўз ифодасини топган архетиплар, анъаналар, урф-одатлар, эътиқодлар, сўз ва иборалар ташкил қилади. Бугунги кунда лингвокультурология соҳаси бўйича қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, лекин инглиз ва ўзбек терговчилари нутқидаги диалогик риториканинг миллий-маданий жиҳатлари муаммоси шу кунгача қиёсий тадқиқ этилмаганини кузатиш мумкин.

Асосий қисм. Ў. Қ. Юсуповнинг ёзишича, қиёслаётган тиллар семантик жиҳатдан бир-бирига тўлиқ бўлмаса ҳам, қисман мос келиши мумкин. Семантик тафовутлар турли халқларнинг маданияти, урф-одати, дунёқарашини, турмуш тарзини бир-бирдан фарқ қилганда

юзага чиқади. Семантик жиҳатдан ўхшашликлар эса тилларни таржима қилиш ва қиёсий тадқиқ қилишга шароит яратади. Айнан тиллар ўртасидаги ўхшашликларнинг мавжудлиги уларни тадқиқ қилиш масаласини осонлаштиради. Бу эса, ҳар икки тил эгаларининг мулоқотининг рўёбга чиқишига хизмат қилади [2].

Тил ва маданият ўзаро муносабатда бўлади. Г.О. Винокур таъкидлаганидек, тилни ўрганаётган ҳар қандай тилшунос, унинг маҳсулоти бўлган ўша маданиятнинг тадқиқотчисига айланади [3]. “Маданият” тушунчаси аниқ ижтимоий ҳодисалар, жараёнлар, олам ва инсон орасидаги алоқа, жамият тараққиёти, урф-одатлари, маросимлари ва дунёқараши каби тушунчалар билан ифодаланади.

Инглиз ва ўзбек тилларида сўзлашувчи халқларнинг ҳам миллий-маданий хусусиятлари ўзига хос ҳисобланади. Инглиз халқи маданияти ҳақида сўз юритилганда, инглизлар мулоқотда суҳбатдошнинг ёши, даромадлари, оилавий аҳволи, ота-онаси ким бўлиб ишлаши ва уларнинг моддий аҳволи ҳақидаги мавзуларда сўзлашишдан тийиладилар. Инглизлар нотаниш киши билан суҳбатни об-ҳаво мавзусидан бошлашга одатланганлар. Инглизлар тартиб-қоидага риоя қилмайдиган шахс билан мулоқот қилишга истак билдирмайдилар. Мазкур халқ азалдан ўзини ақлли, аристократ, олий жаноб инсонлар авлоди ҳисоблагани боис, фикрни мулоҳимлик билан ифода этишга ҳаракат қиладилар [4].

Ўзбек халқи эса инсон сурати ва шакли гўзал бўлгани каби унинг муомаласи ҳам гўзал бўлиши деган ақидага риоя қилади. Мулоқотда мулоҳимлик ва кечиримликни шиор қилиб олишлари тайинланади. Ўзбеклар “киши обрў-этиборини тил орқали топади”, “тапнинг қисқаси яхши”, “беморга ширин сўз керак, ақлсизга кўз”, “аччиқ тил заҳари илон” каби ҳикматларга риоя қилган ҳолда мулоқот қиладилар. Фарзанд тарбиясида тилга этиборли бўлиш, мулоҳаза ва мушоҳада билан фикр юритиш, боз устига самимий муомалада бўлиш инсон учун фақат яхшилик келтиради, деб насиҳат қиладилар [5]. Юқорида таъкидланган халқнинг миллий характерини ифодаловчи хусусиятлар чоғиштирилаётган тилларнинг диалогик риторикасида ҳам кузатилади.

Риторика лингвокультурологик ҳодиса эканлигини унда халқнинг миллий-маданий хусусиятларини акс эттирувчи лисоний омилларнинг учраши билан асослаш мумкин. Мазкур асос эса риториканинг лингвокультурологик жиҳатларини ўрганишга имкон беради. Инглиз ва ўзбек терговчилари диалогик риторикасидаги мавжуд умумий ва миллий хусусиятлар ушбу миллат терговчиларининг маданий ҳаётини акс эттиради. Қуйида инглиз ва ўзбек терговчилари диалогик риторикасининг лингвокультурологик хусусиятлари масаласи ўрганилиб, унинг ўхшаш ва фарқли томонлари кўрсатилади.

Диалогик риторикада қоидаларни тушунтириш орқали нутқий таъсир ўтказиш мумкин. Қонунга кўра сўроқ ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда қоидалар билан танишувдан бошланади. Терговчи шахсни қоидалар билан таништирувда етказилаётган маълумотларнинг оқибатини тушунишга, улар бўйича хулоса қилинишини англаб этишга мажбурлайди.

Инглиз терговчилари шахснинг қоидаларини тушунтириш орқали уни кўрсатувни тўғри беришга чорлайдилар. Улар суҳбатдошга you don't have to say /

сиз айтишга мажбур эмассиз жумласини айтиш орқали нутқий таъсир ўтказишлари кузатилади. Масалан:

“Have a seat, then. Just for the record, I should tell you that you don't have to say anything unless you wish to do so, but what you say may be given in evidence. Now tell me about your wife.”

With a resigned air, Jackman planted himself on a chair and said, “Geraldine Jackman, known to most people as Gerry Snoo. That's her stage name.” (Lovesey P. The last detective. P. 44.)

Ушбу нутқда инглиз терговчиси суҳбатдошни Миранда қонуни (Miranda Law) мазмуни билан таништиргандан сўнг кўрсатув бериш ихтиёрий эканлигига ишора қилади. Қонун мазмунида ҳуқуқ ва мажбуриятлар ифодаланиб (you don't have to say anything unless you wish to do so, but what you say may be given in evidence – ўз ихтиёрингизга қарши кўрсатув беришга мажбур эмассиз, аммо айтганларингиз далил сифатида қўлланиши мумкин), суҳбатдошни ихтиёрий сўзлашга, айтган сўзлари эса судда далил сифатида қўлланиши мумкинлигини тушуниб этишга ундайди.

Инглиз тилидан фарқли равишда ўзбек қонунчилигида қонунлар шахс номи билан аталмайди. Бу ўринда қоидага кўра сўроқ қилинувчи шахс Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 238-моддаси билан таништирилиб, кўрсатувни тўғри беришга ундади. Масалан:

- Фақат бир нарсани айтиб қўяй: Норбўта чўпонни мен ўлдирганим йўқ! Бундай ниятимам бўлмаган!

- Яхши, яхши! Ҳали ҳеч ким сизни одам ўлдирганликда айблаётгани йўқ. **Айбсизлик президумцияси деган қоида бор.** Сиз ҳам ҳаммасини бир бошидан, батафсил гапириб беринг! **Айбингиз бўлмаса, сизни ҳеч ким бунда ушлаб туролмайди.** Сизга ишонмасликка ҳаққим йўқ. Фақат сиз ҳам очиқчасига гапиринг, бизни чалғитишга ҳаракат қилмаслигингиз лозим! – Фахриддин ҳамсуҳбатининг ҳаяжонини босишга ҳаракат қилди.

- Ўша чўпонни биринчи марта Раиса опамнинг дўқонида кўрган эдим, - ўзини бир оз босиб олган йигит секин гап бошлади. (Синдаров К. Темурийлар кутубхонасининг сирини.)

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, инглиз тилида мажбуриятни эслатишга оид жумла ҳуқуқлар билан танишув мазмуни ифодалайди. Жумлада don't have to модал феълнинг инкор шаклида қўлланиши мажбурият ихтиёрийликка асосланишини ифодалайди. Ўзбек тилидаги мисолда эса жумла нисбатан узун ифодаланади. Жумлада қонун мазмуни тушунтирилиб, тўғри сўзлашга мажбурланади. Шунингдек, қоидаларни эслатиш хоҳиш-истак гап тарзида ифодаланиши билан фарқланади.

Тадқиқотимизда ўзбек терговчиси муболага қилиб, нутқ мақсади сари чорлашлари кузатилди. Муболага – тасвирланаётган нарса, ҳодисани сўзловчига яққол, таъсирли қилиб етказиш учун уларнинг сифатларини орттириб, бўрттириб кўрсатиш деб изоҳланади [6]. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги мисолларни келтираемиз:

“And what's a murdered wife between friends? Has he seen the picture we disturbed?”

“He hasn't mentioned it.”

“Right. Don't stand there like a Christmas tree. There's plenty to do. I propose to set up the incident room here. We were on our way to Bristol, but this has changed

everything. Get it organized, will you? And I need someone to take a statement.”

It was immediately clear what the sergeant had meant. (Lovesey P. The last detective. 43)

- Низомбекова, бу ер сизга бозор эмас. Савдолашманг. Агар билганингизни яширсангиз ё чалғитмоқчи бўлсангиз, қонун бўйича жазоланасиз... – Тушундингизми? Бир ҳафтадан сўнг тилхат билан келасиз. Қани, энди айтинг гапингизни.

- Кеча сиз кетганингиздан кейин эсимга тушди. Хотирам ўлгур ўтмаслашиб қолибди, - деб гап бошлади Адолат. (Малик Т. Мурдалар гапирмайдилар.)

Келтирилган мисолда терговчи аёлни чалғитмасликка ундар экан нутқида бу ер сизга бозор эмас, савдолашманг каби жумлаларни қўллаб, тўғри сўзлашга мажбурлайди.

Яна бир мисол келтирамиз.

Аёл Ўринбосарга беписанд қараб олди:

- Эсимда йўқ.

- Эрталабгача эслаб, соат ўнда прокуратурага борасиз, - Зоҳид шундай деб кўкрак чўнтагидан чакирув қоғози олиб, ёзди-да, бекага узатди.

- Мен ўнда боролмайман, - деди аёл, - ишдан рухсат беришмайди.

- Бешик тўйига деб сўрасангиз балки рухсат беришмас. Лекин чакирув қоғозини кўрсатсангиз ижозат тегади. Гаплирингизга қараганда қонунни яхши биладиганга ўхшайсиз. Ўзингизни гўликка солманг...

- Шунақа пайтда қаёққа ҳам кетар эдим. Қўлимдан келган хизматни аямайман.

- Ўринбосар шундай деб хайрлашиб, чиқди. (Малик Тохир. Шайтанат. Б. 286)

Юқоридаги далилий мисоллардан хулоса қилиб айтганда, ҳар икки халқ терговчилари қонун-қоидаларни эслатиб туришлари орқали нутқ таъсирчанлигини оширишга уринадилар. Бирок, ўзбек тилида терговчининг муболага қилиб сўзлаши мазкур халқларнинг диалогик риторикада лисоний воситаларнинг ифода этилишига кўра фарқланишни юзага келтиради.

Диалогик риторикада хурмат маъносини англатувчи лисоний воситалар орқали нутқий таъсир ўтказиш ҳам кузатилади. Терговда шахсни хурмат қилиш орқали унинг шаъни қадрланади. Хурмат сўзи у кимса ёки нарсага бўлган қадрлаш, улуғлаш тўғриси деб изоҳланади [7]. С. Усмоновнинг таъкидлашича, “Хуқуқшунос учун хурмат тушунчаси тингловчи шахсиятига хурмат билан қарашни назарда тутати. Диалогни қўполлик, ўринсиз ва таҳқиромуз сўзлар билан беҳуда жанжалга айлангирмаслик лозим”[8]. Сухбатда терговчи гумонланувчи шахсга хурмат ва эътиборни худди ўзига раво кўрганидек муомала қилиш лозим [9].

Инглиз тилида хурматни ифодаловчи воситалар қуйидагича:

- Семантик тузилишига кўра хурмат, илтимос, ташаккур компонентларидан ташкил топган лексик воситалар: Dear sir or madam; Dr., Mr., Mrs., Ms. Smith; Dear Frank, Your Honor қабилар.

- Илтимосни мулоимлик билан ифодаловчи морфологик воситалар: please феълнинг буйруқ майлида ифодаланиши.

Модал феълларининг инфинитив билан бирга қўлланувчи синтактик воситалар: can/could, should, would [10].

Инглиз халқи суҳбатда мулоим ва хушмуомала бўлишга интилади. Бу каби ҳолатларга қуйидаги мисоллар далил бўлади:

‘Mrs Farmer?’ asked the bobby. ‘We’d like you to come down to the station. We’d like you to help us with an identity parade. There’s a young chap there who’s said to have frequented bar . . .’

‘Who’s is this chap anyway?’

‘That’s what we hope your wife will be able to tell us. (Gilbert A. A nice little killing. P. 218)

‘As you wish. I shall close my eyes and clasp my hands. I may ask you questions from time to time. If I do, please answer very simply.

‘Very well.’ (Creasy J. Stars for the Toff.)

Юқорида келтирилган мисолдан маълум бўладики, суҳбатдошга Mrs Farmer деб мурожаат қилиш суҳбатдошга бўлган хурматни ифодалайди. Нутқдаги would, could каби модал феъллар суҳбатдошга бўлган хурматни ифодалаш учун қўлланган.

Ўзбек тилида киши исмларига, қариндошлик билдирувчи сўзларга -жон, -бек, -хон, -бой сўзларга аффикслари қўшилиб хурмат маъноси вужудга келади: Тоғажон, Авазбек, Нигорахон каби. Шунингдек, отларга -лар кўплик қўшимчаси қўшилганда (бобомлар, ойимлар, дадамлар) ва отнинг луғавий маъносига -кина, -гина (опагинам, укагинам) каби қўшимчаларни қўшиш орқали ҳам хурмат маъноси ифодаланади. Отларга хурмат маъноларини ифодаловчи қўшимчаларини қўшиш нутқ таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Масалан:

- Раҳмат Камолхон ака! Сиз берган маълумотлар мен учун жуда қизиқарли ва қимматли бўлди. Терговга ҳам нафи тегса ажабмас. Ижозатингиз билан яна битта савол берсам.

- Марҳамат! Тортинманг, азизим! (Синдаров К. Темурийлар кутубхонасининг сир)

Келтирилган мисолда терговчи олимни нутқ мақсади чорлаш, нутқий таъсирчанликни ошириш учун уни сизлаб чақиради ҳамда савол беришга рухсат сўрайди.

Юқоридаги далил ва мулоҳазалардан хулоса сифатида айтиш мумкинки, ҳар икки тилда шахс шаънини қадрлашни ифодаловчи лисоний воситалар мавжуд. Инглиз тилида шахс шаъни илтимос қилиш орқали модал феълни инфинитив билан бирга қўллаш ва жумлани савол тарзида ифодалаш билан намоён бўлади. Ўзбек тилида эса қариндошлик билдирувчи сўзларга ва отнинг луғавий маъносига аффикслар қўшиш орқали шахс шаъни қадрланади.

Диалогик риторикада узр сўраган ҳолда нутқ мақсади чорлаш кузатилади. Узр сўрамоқ авф этишни, гуноҳини кечириш юзасидан илтимос қилмоқ деб изоҳланади [11].

‘Good evening’, he said evenly. ‘I’m sorry to have kept you. My name’s Ramsay. I’m an Inspector with Northumbria Police.’... He spoke formally. ‘I’m afraid I have to ask some questions,’ he said. ‘I’m sure you’ll understand.’

‘Yes,’ she said. Was she offended by the formality? Surely she would understand. (Cleaves A. Killjoy. Allison & Busby. P.25)

- Кечирасиз отахон, исмингизни ҳам билмайман. Сиз билан гаплашиб ўтиргим келяпти, бир нарса сўрасам майлими?

У бунақа мулозаматни эшитмагани учунми ёки кўнгли юмшадими ҳарҳолда тиланчи чол инсофга келиб:

- Майли, сўрай қол, - деди. (Машарипова З. Тамга)

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, терговчи нутқидаги фаол мавзуларга оид лисоний воситалар

муайян мақсадда қўлланади. Ҳар икки халқ вакили сифатидаги терговчиларнинг турли динга эътиқод қилишлари, урф-одатлари, миллий қонун тизими, ҳақиқатни аниқлаш тушунчасига турлича ёндашуви каби турли омиллар уларнинг тилида, диалогик риторикасида ҳам ўз ифодасини топади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бахронова Д.К. Антропозоморфизмларнинг семантик ва лингвокультурологик хусусиятлари (ўзбек ва испан тиллари материалида). фил.фан.дис (PhD). автореф... ЎзДЖТУ, 2017. Б. 21.
2. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т.: ФАН. АН Руз., 2007. – С. 155, 19-20.
3. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: «Учпедгиз», 1959. С. 211; Худойберганаева З.Н., Мамаражабов Б.Б. Тил ва маданият: ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир масаласи. Замонавий таълим / Современное Образование, 2016. – Б. 31.
4. Самигова Х.Б. Инглиз ва ўзбек тилларида эркалаш функционал-семантик майдони. Филол. фан номз. ...дис. – Т.: ЎзДЖТУ, 2010. Б.123.
5. Мулоқот маданияти. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ. 2018. Б. 27-28.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Ж. 3. – Б.623.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Ж. 5. Б.563.
8. Usmonov S. Yuristning nutq madaniyati. –Т.: O'zbekiton faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. Б. 153.
9. Zulawski D.E., Wicklander D.E. Practical Aspects of Interview and Interrogation. CRC PRESS, USA. 2002. P. 269.
10. Хомутова Т.Н., Шабан А.К., Фаткулин Б.Г. Лингвистические средства выражения вежливости в деловом письме-просьбе: контрастивное исследование (на материале английского, арабского и русского языков). Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». 2019. Т. 16, № 2. С. 29. DOI: 10.14529/ling190204
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Ж. 5. Б. 269.

УДК: 811.512.133

Хосият АЛЛАМУРАТОВА,
Термиз давлат университети магистранти
E-mail: allamuratovs@tersu.uz

ТерДУ доценти, филология фанлари доктори (DSc) Ш.Махмараимова тақризи асосида

АПОТРОПЕЯ – ЭТНОЛИНГВИСТИКАНИНГ ТАДҚИҚ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада халқ маданияти ва этнографиясининг ўзига хос ифодаси – апотропейк исмлар борасида баҳс юритилади. Мазкур апотропейк исмларнинг семантикаси, этнолингвистика ва лисоний тизимда тутган ўрни ўзбек антропонимлари мисолида ёритилади. Шунингдек, мақолада антропонимларнинг мотивацион хусусиятлари ҳамда уларнинг гуруҳлари таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: апотропей, апотропея, апотроп терминлари, апотропейк исмлар семантикаси.

АПОТРОПЕЯ КАК ОБЪЕКТ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В статье рассматривается уникальное выражение народной культуры и этнографии – апотропные имена. Семантика, этнолингвистика и роль этих апотропных имен в языковой системе проиллюстрированы на примере узбекских антропонимов. В статье также анализируются мотивационные особенности антропонимов и их групп.

Ключевые слова: термины апотропей, апотропея, апотропные, семантика апотропных имён.

APOTROPIA AS OBJECT OF ETHNOLINGUISTICS

Abstract

The article examines a unique expression of folk culture and ethnography – apotropeic names. Semantics, ethnolinguistics and the role of these apotropeic names in the language system are illustrated by the example of Uzbek anthroponyms. The article also analyzes the motivational features of anthroponyms and their groups.

Key words: the terms apotropy, apotropy, apotropeic, semantics of apotropeic names.

Кириш. Антропонимларни кенг кўламда таҳлил қилиш мамлакатимизда ХХ асрнинг 70-йилларидан амалга оширилган тадқиқотлар асосида ривожланди. Э.Бегматов [1], Ф.Сатторов [2], Р.Худойбергандов [3] каби олимлар олиб борган тадқиқотлар асосида антропонимика соҳаси такомиллашди. Аммо ўзбек антропонимикасида апотропейк ном ва исмларнинг тадқиқоти бағишланган тадқиқотлар етарли эмас, зеро, бугунги ўзбек лингвوماданиятида ушбу тадқиқ объект билан боғлиқ назарий асосни шакллантиришга етарлича сабаблар мавжуд. Жаҳон тилшунослигидан фарқли, ўзбек тилшунослигида бу тоифадаги исмларни ифодаловчи алоҳида термин мавжуд эмас: умумий ҳолда, апотропейк номлар алоҳида олинган атоқли отлар, муайян тасвирий воситалар ҳамда этнографизмлар сирасида ўрганилади. Бинобарин, мазкур мақолаимиз апотропея ходисасининг ўрганилиш методологияси ҳамда унинг халқ этномаданияти, тилида тутган ўрнини ёритишга бағишланади.

Маълумотларни тадқиқ этиш усуллари. Апотропейк номлар мавзусини ёритишда лингвистик тавсифлаш, луғавий-маъновий, қиёсий-тарихий, этимологик, структурал, типологик-таснифий, социолингвистик, лингвوماданият ва этнографик таҳлил методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Апотропея дастлаб этнографик тушунча ҳисобланган. "Этнографик тушунчалар ва атамалар кодекси" (1993)да апотропеяга "инсон, ҳайвонлар, ўсимликлар, нарсалар ва биноларни ёвуз кучларнинг зарарли ҳаракатларидан ҳимоя қиладиган нарса, белги, ҳаракат ёки ҳолат, сўз, ибора, товуш, хид (руҳлар, худолар, ёвуз кўз, сеҳргарлик)" [4],

дея изоҳ берилди. Қадимги юнончадан (*monos*) сўзма-сўз таржима қилинганда, "бахтсизликнинг олдини олиш", "ёвузликни рад этиш" деган маъноларни англатади. Қадимги юнон маданиятида турли хил кўрқинчли тасвирлар (шерлар, горгонлар, гриффинлар, фаллуслар ва б.) кўринишида намоён бўлган ёвуз руҳларни одамлардан ҳайдаб чиқарадиган, уйлари, экинлари ва ҳайвонларини ҳимоя қиладиган афсонавий нарсаларни *апотропейклар* деб номланган.

"Апотропея" атамасининг славян-русча эквивалент-варианти – бу *тумор* (сўзма-сўз: "кимнидир [бирор нарсдан] ёки [муаммолардан] ҳимоя қилиш") демакдир. Ушбу сўз илмий лексикага Шимолий рус шеваидан қабул қилинган бўлиб, апотропея (*сақланиш, ҳимояланиш, ёмонликдан сақланиш*) маъносини билдирган. Тор маънода сақланиш, ҳимояланишни ифодаловчи кичик фольклор жанрини, шу жумладан, фитналар, жумлалар, афсоналар ва ҳимоя характеридаги бошқа оғзаки матнларни белгилаш учун ишлатилган. Масалан, Новгород вилоятининг Череповец туманида палаталар чўпонлар ўртасида "айланма фитна" деб номланган [5].

Илмий тилда "апотропея" ва "сақланиш-ҳимояланиш" атамалари синоним сифатида ишлатилади. Қадимги юнончадаги "апотропея" ва славян-русча "сақланиш, ҳимояланиш" атамаларининг фақат кичик семантик фарқига эътибор қаратилади: апотропея, гўё "(ёвузлик ёки ёмон нарсани) қочириш, ҳайдаш"; сақланиш-ҳимояланиш эса "кимни ёки ниманидир ҳимоя қилиш"[дан] бошқа бир нарса)". Яъни бу икки тушунча орасида кичик маъно нозиклиги мавжуд. Таъкидлаш лозимки, апотропей ва апотропея

терминлари ўзаро фаркланади: *апогронея* – сақланиш- химояланишни ифодаловчи буюм, предметни ифодаласа, *апогронея* ўзига хос жараён - химояланишга ишорадир.

Умуман олганда, бу апогронеининг икки хил ҳаракат вектор – йўналишлари мавжуд. "Апогронея" атамаси тадқиқотчилар томонидан XX асрнинг бошларидан буён вақти-вақти билан қўлланилиб келинмоқда. Ушбу атамани илк бор илмий истеъмолга олиб кирган Э. Г. Кагаров Шаркий славян тўй маросимида келин ва куёвдан ёвуз руҳларни ҳайдаш ёки қўрқитиш мақсадида "тажовузкор" характерга эга бўлган сеҳрли ҳаракатларни алоҳида тилга олган. Олим бундай ҳаракатларни "апогронеик маросим" деб номлаган [6].

Апогронея – жараён, у химоя қилади. Гарчи унинг асосий вазифаси, мақсади шу билан белгиланса-да, барча химоя воситаларини ҳам апогронеик деб ҳисоблаш тўғри эмас. Апогронея ва апогронея ўз шаклида бирон бир ҳақиқий объект ёки ҳодисадир. Бироқ грипп ва шамоллашдан химоя қилиш учун иссиқ (мўйнали) кийим кийиш, ёввойи ҳайвонларни қўрқитиш учун қуролдан ўқ узиш, унинг тарқалишини олдини олиш учун оловни ҳайдаш ва бошқа химоя қилишнинг оқилона восита ва усуллари апогронея ва апогронеяга тааллуқли эмас.

Апогронея – бу сеҳрли (руҳий, ғоявий ёки психик) химоя қилиш усули, чунки у ҳар доим (ёки деярли ҳар доим) инсон томонидан ишлаб чиқарилади ва бажарилади. Аммо ҳозирга қадар "апогронеик сеҳр" деб аталадиган чегаралар, унинг мақсади ва қўлами ҳақида турли хилма-хилликлар мавжуд.

Немис тадқиқотчиси Л.Дюбнер бир пайтлар келажакда ёвуз руҳлардан сақлайдиган "апогронеик" маросимларни аллақачон мавжуд бўлган ёвузликлардан тозалайдиган – "катартик" маросимлардан ажратиш зарурлигини таъкидлаган [7].

Э.Г.Кагаров бошқа сеҳрли ҳаракатларнинг апогронеик ҳаракатларидан фарқ қилувчи турларини кўриб чиқади: 1) "алдаш" ёки "экзопатетик" ҳаракатлар, бу "жинларни алдаш, алдашга уринишлар" (масалан, кийиниш); 2) ёвуз руҳларни алдашга эмас, балки фақат "келин ва куёвни сеҳр ва ёвуз руҳлардан химоя қилиш" учун ҳаракатларни "яшириш" ёки "сирли" ҳаракатлар (масалан, келиннинг бошини рўмол билан ёпиш ва ҳ.к.); 3) "қочиш" ёки "апофеустис", жинлар билан учрашишдан сақланишнинг энг пассив воситаси (овқатдан сақланиш ва ҳ.к.) [6].

Химоялаш ҳаракатларининг ушбу учала гуруҳи Э.Г.Кагаровнинг ўзи томонидан "химоя" ёки "профилактика" сеҳрлари сифатида белгиланган сеҳрли ўлчовларнинг битта катта парадигмасига бирлаштирилди [6].

Шу билан бирга, у "рағбатлантириш" ёки "протрапик" сеҳр гуруҳини ажратиб кўрсатди, унингча, ҳар қандай ижобий қадриятларга эга бўлиш истагидан иборат (унумдорлик, бойлик, руҳларни химоя қилиш ва бошқа) тушунчалардир. Ушбу тушунчавий гуруҳга, шунингдек, "ёвуз шайтонларнинг ҳужуми аллақачон келганида, ёмонликлар кириб келганида, одамга (ҳайвонга) етиб борганида" тозалаш "ёки" катартик "маросимларни (сув билан ювиш ва бошқалар) киритилади ва уни ҳар хил тозаловчи воситалар ёрдамида ювиш керак" [6].

Сеҳргарликнинг яна бир тури, Э.Г.Кагаровга кўра, "катартик" ёки "тозаловчи" сеҳрдир, бу "инсон

танасига, унинг уйига кириб келган тахмин қилинган ёвуз таъсирлардан тозалаш маросимларини ва бошқаларни" ўз ичига олади. [8]. Токаревнинг фикрига кўра, "катартик" ва "апогронеик" сеҳр ўртасидаги фарқ, асосан, терапевтик ва профилактика воситалари ўртасидаги фарқ билан бир хил: агар катартик сеҳр одамга кириб келган касалликни ҳайдаб чиқаришга интилса, демак, апогронеик сеҳр эмас унинг кириб боришига имкон беринг [8], дейди олим.

Э.Г.Кагаров "Апогронеик" ва "катартик" маросимларнинг жуда яқинлигини таъкидлаб, (уларнинг иккаласи ҳам табиатда "мудофаа", "химоя", "ҳайдаш, баъзи зарарли таъсирларни олиб ташлаш, ўзларининг таъсиридан химоя қилиш" учун мўлжалланганини айтади.

Э.Э.Левкиевская таснифига кўра, "апогронеик" сеҳр "ишлаб чиқилган" ва "амалга оширилган" сеҳрлар орасидаги оралик позицияни эгаллайди ва сеҳрли ҳаракатларнинг ушбу уч гуруҳи орасидаги идеал нисбат қуйидагиларда кўринади:

- апогронеикдан фойдаланиш ҳар доим "хавфли ҳодисадан олдин" бўлиб, у хавфнинг "онтологик эҳтимоли" (зарар, касаллик, бўрининг ҳужуми ва бошқалар), "апогронеик вазият" билан шуғулланади, шу билан хавфнинг потенциал хусусиятидан ажралиб туради ва мақсадга қаратилган, кирувчи хавфли ҳодиса рўй бермаслигининг олдини олади;

- амалга оширилган сеҳрлар "маданий маконнинг бекарорлашган жойларини тўғрилаш, тиклаш (касал одамнинг соғайиб кетиши, касал бўлган сигирнинг яна сут бера бошлаши ва ҳ.к.) учун мўлжалланган; у аллақачон амалга оширилган хавф ҳолатларини ўз ичига олади (аллақачон бошланган касаллик, аллақачон ҳосил етишмовчилиги бошланган, аллақачон "касалланган" қорамол);

- "катта ҳосил", "болалар туғилиши", "қорамол наслари"нинг онтологик имкониятлари билан боғлиқ сеҳрли маросимларнинг пайдо бўлиши, лекин ҳаётнинг ушбу қадриятларини "яратиш" мумкин: (яъни, "нон тайёрланиши", "сигир кўп сут бериши") исталганда бу имконият ҳақиқатга айланиши мумкин [9].

Аслида, табиий нарсалар (тошлар, сув, қуёш нури, олов, чакмоқ, ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг ўзига хос турлари ва бошқа кўплаб предметларлар) ва инсон томонидан яратилган буюмлар апогронея бўлиши мумкин ва бу ҳам унинг чексизлигига бир ишорадир. Масалан, қурол-яроғ, кийим-кечак, поябзал, уй-рўзгор буюмлари ва бошқалар. Апогронеалар орасида маълум товушлар, ҳидлар, тутун, фумигация ва бошқаларни ҳам назардан кочирмаслик лозим.

Шундай қилиб, *апогронея* тушунчаси хилма-хил нарсалар ва ҳодисаларни ўз ичига олади. Зотан, Э.Э.Левкиевская таъкидлаганидек, "Сўз, фитна, маросим, ҳаракатлар, имо-ишоралар, объект, мусиқа – бу матнларнинг тўлиқ рўйхати эмас, лекин апогронеалар ролини ўйнаши мумкин" [9].

Ўзининг ўта хилма-хиллигига қарамай, расмий равишда апогронея бир нечта типик тоифаларга ажратилади. Жумладан, Н.Ф.Сумцов сақланиш, химояланишларни "моддий" ("мавзу"), "рамзий" ва "оғзаки" (фитналар) га ажратади [10]. Худди шундай, Э.Э.Левкиевская "апогронеик матнлар"нинг учта асосий шакли ҳақида гапириш мумкин деб ҳисоблайди: "мавзу" (сақланиш, химояланишлар-нарсалар), "ҳаракат" (сақланиш, химояланишлар-ҳаракатлар) ва "оғзаки" (оғзаки сақланиш, химояланишлар) [9].

Расмий эмас, балки функционал ва семантик мезонлардан келиб чиққан ҳолда фанда апотропларни таснифлашга уринишлар бўлган. Масалан, Д.К.Зеленин ўзининг "Ибтидоий асбобларнинг сеҳрли функцияси" (1931) асарида апотропларни таснифлаш учун асос сифатида "сақланиш, ҳимояланиш-асбоблари"нинг у ёки бу функциясини олишни таклиф қилади; функцияларига қараб "энг оддий мудофаа қуроллари" бир нечта тоифаларга бўлинган ("тўппонча зарбаси қуроллари", "ўткир қуроллари тешиш", "қуйдирувчи қуроллари", "ҳимоя воситаларини маскаланиш воситалари" ва б.) [11]. Э.Э.Левкиэвская "Славянча ҳимояланиш-сақланиш тушунчасининг тузилиши ва семантикасига эътибор қаратиб, асосий диққатни апотропейанинг "ҳаракат" шакллари қаратади ва уларни амалга оширишнинг ўн битта семантик моделларини таклиф қилади ("атроф-муҳит", "тўсиқ", "қопқоқ", "иш ташлаш", "йўқ қилиш", "ҳайдаш" ва б.) [9].

Маълумки, халқ маданиятидаги ҳар қандай нарса (объект) ҳам утилитар-амалий, ҳам одат-маросим мақсадларига хизмат қилади. Худди шундай, инсоннинг у ёки бу ҳаракатини, ҳатто энг содда бўлганини ҳам рамзий маънода кўриб чиқиш мумкин. Шу маънода, апотропейани фақат алоҳида олинган вазиятда (шунингдек, шахснинг ўзи ҳаракатлари) эмас, балки баъзи бир объектларнинг халқ маданиятида эгаллайдиган вазифалардан бири сифатида ҳам талкин қилиш мумкин. Ушбу вазифа ёвуз ғайритабиий кучларнинг (руҳлар, сеҳрлар ва бошқалар) зарарли таъсирининг олдини олишдан иборат. Бошқа вазиятларда, худди шу нарсалар ва одамларнинг ҳаракатлари бошқа маросим ва рамзий хоссаларга эга бўлади (масалан, улар келажакни башорат қилиш, яхши ҳосил олиш ва б. учун ишлатилади).

Табиийки, бунда халқ маданияти объектлари ва ҳодисаларининг полисемантик табиати намоён бўлади. Масалан, игна каби объект учун унинг апотропейик восита сифатида халқ маданиятида ишлатилишини белгилайдиган камида тўртта семантик бирликни тахмин қилиш мумкин: 1) ўткир (тешувчи) нарса; 2) темирдан ясалган буюм (яъни апотропейик деб ҳам ҳисобланадиган материал); 3) аёлларнинг ишлаб чиқариш соҳаси (тикувчилик) билан боғлиқ бўлган; 4) маданият атрибути, яъни. техноген восита.

Бундай мисолларни яна кўплаб елтириш мумкин, бироқ келтирилганлар битта объект (тушунча, ҳаракат)нинг турли хил рамзий семантикага, турли хил маросим функцияларига эга бўлиши ва маънавий маданият ва диний ғояларнинг турли соҳалари (жанрлари) билан боғланишини тушуниш учун етарли [12].

Шунингдек, объект (пичок), унинг фазилатлари (аспен, ўткир) ва ҳимоя воситаси – апотроп (боланинг бешигига ёки янги келин куёвнинг чимилдигига қўйилади, кўз тегди деб гумон қилинганда силаб қўйилади ва ерга қадалади) турли ёмонликларнинг олдини олади деб ишонилади; бу ўзбек халқи томонидан кенг қўлланиладиган апотропей. Бунга янги қурилган уйга тақа, эски оёқ кийим, кўз мунчоқ ёки шунга ўхшаш халқ маданиятида танилган бошқа кўплаб апотропларни осиб қўйиш қиради.

Апотропанинг аксарият қисми мураккаб тузилишга эга ва шу сабабли апотропнинг ноаниқ семантикаси уни ташкил этувчи турли элементларга

боғлиқ. Буни тил тизимида мавжуд апотропейик номлар мисолида кўришимиз мумкин.

Апотропнинг юқорида айтиб ўтилган учта таркибий қисми камдан-кам ҳолларда бир-биридан ажралиб туради. Амалда, тўғридан-тўғри қўлланилганда, улар бирлашади, турли хил комбинациялар ҳосил қилади.

Ономастиканинг асосини ташкил этувчи антропонимларда ҳам апотропейик мотив (хоҳиш, истак) устулик қилади. Ота-оналар боланинг соғлиғи, яшаб кетиши, келажак бахти ва омади унинг исмига боғлиқ деб билишган. Ушбу эътиқод кишиларда исмлар «хосиятли», «хосиятсиз» бўлади деган тасаввурни туғдирган. «Чақалокқа қўйилган исм унинг тақдирига таъсир қилади, исмлар хосиятли ва хосиятсиз бўлади, дейилган тасаввурлар даврлар ўтиши билан исмларни боланинг ҳимоячисига, унга қандайдир боғланган, болага умри давомида эш, ҳамдам бўлиб юрадиган воситага айлантира борган. Шу тарзда «асровчи исмлар» ёки «ҳимояловчи номлар» деб юритилувчи номлар гуруҳи юзага келган» [1]. Бундай исмларни апотропейик номлар деб аташ мумкин.

Бундай антропонимларни дунёдаги барча халқ маданиятида учратиш мумкин. Апотропейик исмлар чақалокни ёвуз кучлардан, турли зарарли, пинҳоний руҳлардан, кўз тегишидан, касалликлардан асраш, ҳимоя қилиш учун қўйилади. Масалан, қардош халқимиз тожикларда Баркашхон (баркашга қўйиб сотиб олинган), Берун (бегона, ёт бола), Даёр (турғун, муқим), Девор (ҳимоя қилинган), Забун, Забуна (арзимас, ожиз), Зулфия, Зулфина (занжирдек маҳкам), Сангир (тўсиқ, ғов, кўрғон), Руфия (сеҳрли тумор ёрдамида эришилган бола), Кафила (кафилга олинган, яшайдиган), Чиммат (тўсилган, ҳимояланган), Чиндахол (боғланган, турмакланган), Шамшир, Шамшира (шундай исм берилса чақалокнинг душманлари қўрқад деб ҳисоблашган) каби кўплаб исмларда болани ҳимоялаш асосий мақсад қилиб қўйилган [1].

Ўзбек антропонимияси тизимининг катта қисмини диний тушунча, тасаввур ва ақидалар билан боғлиқ исмлар ташкил қилади. Исломгача бўлган мажусийлик даврида, кўпхудолилиқ даврларида одамлар нимани муқаддас деб билишса, нимани илоҳийлаштириб, илоҳ, илоҳа деб ҳисоблаган ва унга сиғинган бўлишса, инсон ҳаётида юз берадиган барча ижобий ва салбий ўзгаришларни ўзлари муқаддас деб ҳисоблаган нарсалар ифодасига боғлашган, жумладан, бола туғилишини ҳам [14]. Куёшхон, Ёмғир, Бўронбек, Чақмоқ каби исмларда ҳам бу муносабатларни кўриш мумкин.

Ислом дини кириб келгач, исмлар асосини Аллоҳнинг гўзал исмларига боғлаш, унинг қули, бандаси маъносини ифодаловчи *-абду*, *-гулом*, *-қул* каби сўзларга қўшиб ифодалаш удум бўлган. Бундай исмлар фарзандни Азим Аллоҳнинг муносиб қули бўлсин деган умидда қўйилган. Худойберди, Алломурод, Оллоберган, Муродулла каби исмларда эса апотропейик истакни кўриш мумкин.

Чақалокни ҳимоя қилишнинг восита ва усулларини тасвирловчи исмлар. Этнография ва ономастикага оид адабиётларда «асровчи номлар», «ҳимоя номлари», «тубан номлар», «хунук исмлар» каби тушунчалар мавжудлиги ҳам қадим даврлардан бери ота-оналар ўз фарзандини қандайдир

душманлардан химоя қилиб келганligini anglatadi. Бундай ҳаракат чақалокқа бериладиган исмда ҳам ифодаланган ва боланинг душмани деб билинган ёвуз кучларни ундан узоклаштириш кўзда тутилган. Шу сабабли болани ёмон, хунук, ёқимсиз, бу бола бизнинг боламиз эмас, уни топиб, сотиб олганмиз деб тавсифлашган. Бу чоралар туфайли бола иродали, у ёвуз кучлар хужумига бардош бера олади, деб умидланиш ва ўшанга мос равишда чақалокни маҳкам, мустаҳкам нарсаларга қиёслаш алоҳида ўрин тутган. Бундай исмларга қуйидаги тушунча ҳамда тасавурлар мотив бўлган [14]:

1) бола эйтиборга арзимас бўлган нарса, хунук, ёмон деб тасвирланган: *Дунбай* (арзимас), *Девона*, *Ёмонқул*, *Тасқара* (хунук), *Туроб* (тупрок), *Тунг* (шиша идиш), *Пахол* (пахолдек эйтиборсиз);

2) болага маҳкам, мустаҳкам, чидамли нарса ва қуроллар номидан ясалган исм берилган *Тошгул*, *Тошбой*, *Тошболта*, *Сангина*, *Пўлат*, *Пўлатой*; *Темир* ва б.;

3) бола ёқимсиз, бемаза деб тасвирланган ва исм аччиқ нарсалар номидан ҳосил қилинган: *Анзур*, *Нораччиқ*, *Пиёзбек*, *Пиёзгул*, *Саримсоқ*, *Талҳақ* (аччиқ, заҳар) каби;

4) боланинг ўзи туғилган оилага алоқаси йўқ, у бегона, бошқанинг фарзанди ёки «сотиб олинган», «топиб олинган» деб тасвирланган. Боланинг душманларини алдаш, адаштириш, боладан узоклаштириш учун шундай қилинган: *Янглиш*, *Янглишбой*, *Бегона*, *Бўлак*, *Сотиболди*, *Табдила*, *Дўлаб* (алмаштирилган, алмашиб олинган), *Дигар* (бошқа бола) ва бошқалар [14].

Тилдаги ҳар қандай сўзлар исм вазифасига ўтавермайди. Сўз исм вазифасида қўлланиши учун исм қўйиш жараёнида кўзда тутиладиган мақсад ва мотивга жавоб бериши керак. Ўзбек антропонимиясида сўз туркумларидан от, сифат ва феъллардан ҳосил қилинган исмлар асосий ўрин тутлади. ўзбек антропонимиясида истак-исмлар шаклланишига хизмат қиладиган қуйидаги мотивлар ўрганилган:

1) боланинг соғу саломат улғайиши истагини англатувчи исмлар: *Салим*, *Салима*, *Эсон*, *Эсонкелиди*, *Омон*, *Омонберди*, *Омонтой* (соғ, омон бўлувчи) ва б.;

2) фарзанди турмасдан ўлаётган оилада навбатдаги касалманд болага касални енгади, чақалокнинг душмани бўлмиш ёвуз кучлар чекинади, таслим бўлади каби мотивли исмлар берилган: *Енгади*, *Енгилди*, *Ёвқайтар*, *Ёвқочди*,

Таслим, *Таслима*, *Қайтар*, *Қайтган* ва б.;

3) боласи турмасдан нобуд бўлаверган оилаларда навбатдаги боланинг соғ-омон яшаб кетишига умидланишган ва ушбу истакнинг ифодаси бўлган исмлар қўйилган: *Сўлмас*, *Сўлмасой*, *Сўнмасин*, *Турдинисо*, *Турсун*, *Тургун*, *Тўхтасин*, *Ўлмас*, *Ойтўхта*, *Тектур*, *Туромон*;

4) боланинг умри узок бўлсин, умри билан берган бўлсин деган мотивли исмлар қўйилган: *Кўпяшар*, *Мангуберди*, *Умрбоқи*, *Умрзоқ*, *Умринисо*;

5) улғайсин, униб-ўссин мотивли исмлар: *Улғай*, *Улғайсин*, *Кўкарсин*, *Ниҳола*, *Ниҳолбой*, *Ниҳолбиби*, *Унар*, *Унсун*, *Унсунной*, *Ўсар*, *Ўссин* ва б [14].

Атоқли отлар ҳосила номинация натижаси, чунки улар асосини тилдаги аввалдан мавжуд сўзлар ташкил этади. Шу сабабли атоқли от материаллари иккинчи бор номлаш қонуниятларини тадқиқ қилиш учун бой материал бера олади.

Антропоним сифатида танланадиган сўз ва сўз бирикмалари маълум асос, мотивга эгаллиги билан ажралиб туради. Мотивсиз исм йўқ. Ҳар қандай исмнинг танланиши мотив билан боғлиқ. Масалан, исмларнинг пайдо бўлишидаги ўзига хос қонуниятлар, илмий асосларни билмаган баъзи шахслар ўзбек тилидаги *Бўрибой*, *Бўриой*, *Қўчқор*, *Итолмас*, *Итемас*, *Топиболди*, *Сотиболди*, *Болтабой*, *Болгабой* исмларини эшитиб ҳайрон бўлишади, ҳатто уларни «номуносиб, эски ном» деб қоралашади. Қолбуки, бу исмларнинг асосида боланинг соғ ўсишини, бевақт нобуд бўлмаслигини иташ, умид қилиш мотивлари ётади. Фанда ҳар қандай номнинг, жумладан, исмнинг пайдо бўлишига омил бўлган сабаб, асосни нотави, бундай мотивларни илмий тадқиқ қилувчи соҳани мотивация, нарса ва ҳодисаларни муайян мотивлар асосида номлашни – номинация деб юритишади. Номнинг муайян мотивга эгаллигини мотивланганлик, мотив учун асос бўлган белги, ҳолат, тушунчани «мотификатор», «мотивема» деб юритишади [13].

Апеллятив сўзнинг исм вазифасига ўтишида муайян экстралингвистик ва лингвистик усуллар ҳамда лисоний ҳамда нолисоний мотивлар асосий ўрин тутлади. Мана шу нуктаи назардан ўзбек антропонимларини учта катта гуруҳда тасниф қилиш мумкин: 1) бағишлов исмлар, 2) истак ифода этувчи исмлар, 3) тасвирий, яъни тасвиравчи исмлар. Ҳар учала гуруҳ исмларда асосий мотив – болани турли бало-қазолардан асраш ва унинг соғ-омон улғайишини иташ, тилаш истаги, нияти ётади.

Бағишлов-исмларда боланинг дунёга келишини турли илоҳий кучларга, диний эътиқодлар, қадимий удумларга боғлаб талқин қилиш асосий ўрин тутлади.

Истак ифода этувчи исмлар (истак-исмлар)нинг асосий моҳиятини исм берувчиларнинг болага қаратилган турли тилаклари ташкил қилади. Бунда боланинг улғайиб, яхши инсон бўлиб етишишини хоҳлаш асосий ўрин тутлади.

Хулоса. Шундай қилиб, бола дунёга келган пайтда юз берган хилма-хил табиий ҳодисалар, мўъжизалар, чақалоқ баданида мавжуд бўлган ғайритабиий ҳолатлар ёки боланинг кўринишидаги ижобий ва салбий жиҳатларни ифода этиш кўзда тутилган исмлар тасвирий исмларни юзага келтиради. Қайд қилинган жиҳатларни исм орқали тасвирлаш мақсади болани турли касалликларга йўлиқшдан асраш, бевақт ўлимдан химоя қилишдир. Бизнинг кузатишларимиз бўйича тасвирий исмлар қадимий антропонимлар намунаси бўлиб, дунёда кўпчилик халқлар ономастикасида учрайди.

Хулоса қилиб айтганда, антропонимларни ижтимоий - лисоний нуктаи назардан тадқиқ қилиш нафақат тилшунослик, балки тарих, этнография, этика ва эстетика, халқ маданияти ҳамда маънавияти тарихи, этнолингвистика, психоллингвистика сатҳлари учун ҳам қимматли материаллар бера олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013; Ўша муаллиф. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: ЎзМЭ, 1998. – Б. 590; Номлар ва одамлар. – Тошкент: Фан, 1966;

2. Сатторов Ғ. Ўзбек исмлирининг туркий катлами. Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1990. – 21 б.
3. Худойбергандов Р. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги. Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 24 б.
4. Религиозные верования / отв. ред. В. Н. Басилов, И. Винкельман. – М.: Наука, 1993. – (Свод этнографических понятий и терминов. – Вып. 5.)
5. Зеленин Д. К. Описание рукописей Ученого архива Императорского Русского географического общества. – Пг.: Изд. рус. геогр. о-ва, 1915. – Вып. 2.
6. Кагаров Е. Г. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сб. Музея антропологии и этнографии (МАЭ). – Л., 1929. – Т. 8. – С. 152–195.
7. Deubner L. Magie und Religion. – Freiburg; Berlin, 1922.
8. Токарев С. А. Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М., 1959. – С. 7–75. – (Тр. Института этнографии АН СССР. – Т. 51.)
9. Левкиевская Е. Е. Славянский оберег: семантика и структура. – М.: Индрик, 2002.
10. Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. 21А.
11. Зеленин Д. К. Магическая функция примитивных орудий // Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1917–1934. – М.: Индрик, 1999. – С. 100–139.
12. Толстой Н. И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995.
13. Наумов В. Ген. Явление мотивации слов в системе диалекта (лексический аспект). – Томск, 1985.
14. Кенжаева С.Э. Ўзбек тили антропонимларининг номинацион-мотивацион асослари ва тавсифи. Филол. фан. бўй. фалс. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Қарши, 2019. – 26 б.

Гофур АМАНОВ,

Гулистон давлат университети ўқитувчиси

E-mail: manmur_25@mail.ru

ГулДУ доценти, с.ф. б.ф.д. (Phd) Аллаярлов О.Э. тақризи асосида

TRANSFORMATION AND ANALYSIS OF SOCIALIZATION PROCESSES

Abstract

Socialization is the process by which a person assimilates a system of knowledge, norms, and values that enables him to live in a society. Socialization can also be studied as a process of assimilation of human culture by man, especially national cultural traditions. This article presents philosophical views on socialization, as well as issues of spiritual life and development of our society, as well as the improvement of social life, as well as complex mechanisms of socialization. Spiritual, socio-cultural, philosophical interpretation and structural-functional analysis of this mechanism. The relationship between society and the individual is analyzed socio-philosophically.

Key words: individual, socialization, person, psychogenetic, mental-conceptual, social adaptation, cultural environment, pluralism.

ТРАНСФОРМАЦИЯ И АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Аннотация

Социализация – это процесс усвоения человеком системы знаний, норм и ценностей, которые позволяют ему жить в обществе. Социализацию можно также рассматривать как процесс усвоения человеком культуры личности, особенно национальных культурных традиций. В статье представлены философские взгляды на социализацию, а также вопросы духовной жизни и развития нашего общества, а также улучшения общественной жизни, а также сложные механизмы процесса социализации. Взаимоотношения общества и личности анализируются социально-философски.

Ключевые слова: личность, социализация, личность, психогенетика, ментально-концептуальная, социальная адаптация, культурная среда, плюрализм.

ИЖТИМОЙЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ ТАДРИЖИ ВА ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ижтимоийлашув – инсон томонидан жамиятда ҳаёт кечириш имконинини берувчи билимлар, нормалар ва кадрятлар тизимининг ўзлаштирилиш жараёнидир. Ижтимоийлашув инсон томонидан кишилиқ маданиятининг, хусусан, миллий маданият анъаналарининг ўзлаштириб борилиши жараёни сифатида ҳам тадқиқ этилиши мумкин. Ушбу мақолада ижтимоийлашувига доир фалсафий қарашлар ҳамда жамиятимизнинг маънавий ҳаёти ва тараққиёти, қолаверса ижтимоий ҳаётни соғломлаштириш масалалари ҳамда ижтимоийлашув жараён мураккаб механизмлари келтириб ўтилган. Ушбу механизмнинг рухий, ижтимоий-маданий, фалсафий талқини ва таркибий-функционал таҳлили тадқиқ этилган. Жамият ва шахс орасидаги муносабатлар ижтимоий-фалсафий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: индивид, ижтимоийлашув, шахс, психогенетик, ақлий-концептуал, ижтимоий мослашув, маданий муҳит, плюрализм.

Қириш. “Ижтимоийлашув” атамаси кўп маъноли бўлиб, кўпгина муаллифлар томонидан берилган таърифлари унчалик ҳам мос келмайди. Мазкур атаманинг тарихи турли хил манбаларда ҳар хил кўринишда келтирилган. Масалан, Е.Ю.Антонова Г.Зиммелнинг асарларида марказий тушунчалардан бири бўлган Vergullscftung-немис тилидаги атама сифатида пайдо бўлган деб ҳисоблайди. Ушбу таржима тўғри бўлганми ёки йўқми-муҳим эмас, энг асосийси бу тушунча 1937 йилда нашр этилган Сазерленд Вудворднинг “Социология фанидан дарслик”да қўлланилиб, мумтоз социологиянинг асосий мунозара объектга айланди [1]. Аммо Е.Б.Шестопаль фикрича биринчи бор ижтимоийлашув тушунчаси илмий муомалага Америкалик социолог Ф.Гидденс ва француз социопсихологилари томонидан XIX аср охирида киритилган экан [2]. Кейинчалик бу тушунча назарий тушунча сифатида расмий маъно олиб, америка социологияси уюшмаси рўйхатида киритилди.

Ижтимоийлашув жараёнининг тушунчасини англаш учун инсон табиатини тўлиқ таҳлил этиш лозим бўлади. Бизга маълумки инсон ижтимоий мавжудот ҳисобланади. Ҳар ҳолда Э.Фромм томонидан айтилган икки қондага ҳеч ким шубҳа қилмас керак: Бу “Ўз моҳиятига кўра инсоний мавжудотлар бир-бирига ўхшаш. Биз барчамиз-яхлитликнинг қисми: биз ҳаммамиз моҳиятимизга кўра Бирмиз, лекин шунга қарамай ичимизда ҳар биримиз-қайтарилмас, ноёб мавжудотмиз. Ушбу қарама-қаршилик бизнинг бошқа инсонлар билан мулоқотларимизда қайтарилиб турилади” [3]. Инсон фаолияти, инсоният тарихий тараққиёти ўз-ўзидан ижтимоий тараққиёт ҳисобланади. Жамият, ижтимоий муносабатлар унинг инсон сифатида шаклланишига олиб келган. Инсон – жамиятлашган (ижтимоийлашган) одам. Ундаги барча ҳислатлар, фазилатлар тарихий тараққиёт туфайли вужудга келган. Индивид ўзига хос ҳислатлари билан бошқалардан фаркландиган, алоҳида олинган одам.

Индивидуалнинг ўзига хос хислатларига, унинг табиати, рухий ҳолати (ҳарактери, темпераменти, ҳаёлот, хотираси), ўзига хос фикрлаш тарзи киради. Индивидуалнинг ўзигагина хос хислатлари – индивидуаллик тушунчасида ифодаланади. Индивидуаллик: одамнинг бошқалардан фарқи, фақат ўзигагина хос хислатлари, хусусиятлари, у инсонга хос қобилиятлар, талантда намоён бўлади. Индивидуаллик ҳар бир инсоннинг ҳаёти, турмуш тарзи, унинг фаолиятининг барча соҳаларига тааллуқли. Индивидуаллик алоҳида олинган инсоннинг аниқ ҳатти-ҳаракатлари, малакаси, лаёқати, одат ва кўникмаларини ифодалайди. Айни вақтда индивидуаллик инсондаги бетақорорликдир [4].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шахс тушунчасида инсоннинг жамиятдаги ўрни, бажарадиган вазифалари ифодаланади. Ҳар бир шахс – инсон, лекин ҳар бир инсонни шахс, деб аташ олмаيمиз. Шахс ўзига хос ижтимоий хислатларга эга бўлган, қобилияти, онглилиги, меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллиги билан жамиятга таъсир кўрсатадиган одам. Шахс яхлитликни ташкил этувчи жамиятнинг алоҳида бўлаги, унда жамиятда мавжуд бўлган барча ижтимоий муносабатлар жамулжам. Жамият ва шахс орасидаги муносабат мураккаб ҳарактерга эга бўлиб, бу жараён жамиятнинг инсонга ва инсоннинг жамиятга таъсирида намоён бўлади. Инсоннинг ижтимоийлашуви, ижтимоий жараёнларни фалсафанинг Ижтимоий фалсафа соҳаси ўрганади. Инсонлар турли фаолиятлари жараёнида ўз ҳаётлари учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни, маънавий ва ижтимоий муҳитни яратадилар ва бу жараёнда ўзаро турли муносабатлар ўрнатадилар. Булар ишлаб чиқариш, сиёсий, ахлоқий, оилавий ва бошқа ижтимоий муносабатлардир. Зеро машҳур мутафаккир Аристотель инсоннинг моҳиятини изоҳлаганда [5], уни “сиёсий мавжудот” деб атаган эди. унга худди ижтимоийлашган мавжудот сифатида эмас, балки уни улғайган шахснинг ажралмас тавсифи бўлган фуқаролик сифатларига эгаллик қилувчи мавжудот деб қараган [6]. Жамият эса ўзаро ижтимоий муносабатларда бўлган инсонлардан ташкил топади. Инсонларнинг турли фаолияти улар ижтимоий ҳаётининг асосий мазмунини ташкил этади ва жамият тараққиётини белгилайди. Ижтимоий фалсафа соҳасидаги плюрализм ижобий аҳамиятга эга, чунки у ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни талқин қилишдаги бирёкламаликдан воз кечишга, тарихий жараёндаги моддийлик ва маънавийликнинг ўзаро алоқасини чуқурроқ таҳлил қилишга имкон беради.

Тадқиқот методологияси. Ижтимоийлашув – инсон томонидан жамиятда ҳаёт кечириш имконинини берувчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилиши жараёни. Ижтимоийлашувнинг фалсафий талқинига ижтимоий психология асосчиси Г. Тард пойдевор яратган. Шунингдек ижтимоийлашув муаммолари З. Фрейднинг классик психоанализида, Т. Парсоннинг таркибий-функционал таҳлилида тадқиқ этилган. Ҳамда М.Хабермас ижтимоийлашувни инсоннинг ўзи учун янги бўлган қадриятларни ўзлаштириш жараёни сифатида таҳлил этадилар [7]. Ижтимоийлашув инсон томонидан кишилиқ маданиятининг, хусусан миллий маданият анъаналарининг ўзлаштириб борилиши жараёни сифатида ҳам тадқиқ этилиши мумкин. Маданий муҳитга мослашиш жараёни сифатида ижтимоийлашув инсоннинг бутун умрида давом этади, бироқ бу жараён боланинг икки ёшдан олти

ёшгача бўлган даврида бошланади. Мазкур даврда бола маданий қадриятларни ўрганиш жараёнидан узиб қўйилса, ижтимоийлашув жараёни тўхтаб қолади. Инсоннинг маданий анъаналарни ўзлаштириш жараёни унинг индивидуаллигининг шаклланиши билан ҳамоҳандир. Шу боис ижтимоийлашув жараёнининг интиҳосда шахс тарихий типининг индивидуал вариантлари юзага келади [8].

Ижтимоийлашув жараён мураккаб механизмга эга. Ушбу механизмнинг рухий ва ижтимоий-маданий жиҳатлари мавжуд. Бу жараённинг рухий механизми индивид томонидан маълум бир ижтимоий ролларнинг қабул қилиниши ёки қабул қилинмаслигида намоён бўлади. Ижтимоийлашув жараёни ўз босқичларига эга. Бу босқичларни аниқлашда турли ёндашувлар асос қилиб олинади. Америкалик файласуф, социолог, Жорж Миднинг онтогенетик ёндашуви индивидуал ижтимоийлашув жараёнларини белгилаб беради. Унинг фикрига кўра бу босқич қуйдагилардан иборат:

1. Психогенетик босқичда индивид ўз эҳтиёжларини қондиришни ўрганади.
2. Символик босқичда индивиднинг символлари (образлари, идеаллари, мўлжаллари) шаклланади;
3. Ақлий-концептуал босқичда индивид символлари системаси унинг фаолиятини бошқарувчи механизмга айланади.

Ижтимоийлашувнинг ижтимоий функциялари қуйдагилардан иборат:

1. Ижтимоий-тарихий жараён субъектини шакллантиради;
2. Маданият ва цивилизация тараққиётда ворисийликни таъминлайди;
3. Индивидни ижтимоий муҳитга мослаштириш орқали жамиятнинг тўқнашувларсиз тараққий этишига замин яратади [9].

Инсоннинг ижтимоийлашувида ижтимоий мослашув жараёни рўй беради. Ижтимоий мослашув – индивиднинг ижтимоий муҳитга доимий фаол мослашиш жараёни ва бу жараённинг натижаси. Ижтимоий мослашув узлуксиз хусусиятга эга эканлигига қарамадан, уни, одатда, индивиднинг ўз фаолиятини ва ўзини ўраб турган ижтимоий даврасини тубдан ўзгартириш давлари билан боғлайдилар. Мослашиш жараёнининг ижтимоий муҳитга фаол таъсир этиш кўриниши ва муҳитдаги мақсад ва қадриятларни келишувчанлик билан, пассив қабул қилиш кўриниши бўлади [10].

Ижтимоий мослашувнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан индивид ўзини ва ўзи-нинг ижтимоий алоқаларини қанчалик ўхшаш (адекват) англашига боғлиқ. Ўзи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурнинг нотўғрилиги ёки етарлича эмаслиги ижтимоий мослашувнинг бузилишига олиб келади, бу ҳолат (воқелик) нинг энг аянчли кўриниши аутизм (индивиднинг атрофдагилар билан мулоқот қилишдан қочиб, ўзининг ички кечинмалари дунёсига ғарқ бўлиши)дир. Муҳитга шахснинг киришиб кетиши унинг хулқи, фаолияти, муомаласи орқали содир бўлса мослашишнинг мукамаллиги вужудга келади. Шахснинг катта ёки кичик гуруҳлар муҳитига мослашиши ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади, таълим-тарбия жараёнини яхшилашга ёрдам беради. Ижтимоий жараёнлар тарихий тараққиёт ижтимоий тузумларда ўз ифодасини олади. Ижтимоий тузум жамиятда қандай ижтимоий муносабатлар амал қилишини акс эттиради. Марксистик концепцияда

ижтимоий тузум ва ижтимоий жараёнлар тушунчаси формациялар нуктаи назаридан талкин этилиб, ҳар бир ижтимоий-иктисодий формацияга мос келувчи тузум қарор топиши ҳақидаги ғоя илгари сурилган ва ўта сиёсийлаштирилиб, у синфий кураш нуктаи назаридан тушунтирилган. Ижтимоий муносабатлар қанчалик ривожланган бўлса, ишлаб чиқариш, техника ва технология ҳам шунчалик ривожланган бўлади, бу эса, ўз навбатида, ижтимоий тараққиётнинг юксалиш даражасини белгилайди. Ижтимоий тузум ва жараёнларнинг раванки ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ бўлса, жамиятнинг ҳолати ундаги ижтимоий муносабатлар тизимига боғлиқдир. Шунинг ҳам алоҳида қайд этиш лозимки шахснинг ижтимоийлашувида жамиятдаги мафкуравий жараёнларнинг аҳамияти катта. Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий эркинликлар шароитида жамиятда мафкуравий бўшлиқнинг юзага келиши шахснинг ижтимоий мослашувига ижобий эмас, аксинча салбий таъсир кўрсатиши табиий. Мақсад ва тараққиёт йўли аниқ бўлган жамиятда субъектларнинг ижтимоийлашуви фаолроқ амалга ошади. Мафкура, шу жумладан тарбиявий жараёнлар инсоннинг ички рухий ҳолатига,

маънавий дунёсига, манфаатлари ва интилишларига таъсир этган ҳолдагина унинг ижтимоийлашувида муаян аҳамият касб этиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шунинг таъкидлашимиз мумкинки, жамоатчилик муносабатларининг субъекти сифатида инсон ижтимоий таърибани ўзлаштириб боради, унинг фаол иштирокисиз ижтимоийлашувни тасаввур этиб бўлмайди. Хусусан, ёшлар ижтимоийлашувида аждодлардан қолган мерос ва қадриятларни ворисийлик принциплари орқали мустаҳкамлай олиши билан ҳам миллийликни сақлаб қолувчи кучдир. Ёшларнинг мамлакатимиздаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ислохотларни амалга ошириш жараёнларига жалб этилиши, ёшларда шубҳасиз равишда мустаҳкам фуқаролик позициясини шакллантиради. Жамиятнинг янги ижтимоий муносабатларга ўтиши қўп жиҳатдан ёшлар ҳаракатининг қандай ва қай даражада қўллаб-қувватланишига боғлиқ. Зеро, фақат маънавий соғлом ва ижтимоий жиҳатдан муносиб авлодгина Ўзбекистонда ижтимоий-иктисодий, сиёсий-ҳуқуқий, илмий-техникавий ривожланишининг узлуксиз жараёнини таъминлаши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Акрамов Х. "Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт" Конференция материаллари -Т:2014.-Б.151
2. Шестопаль Е.Б. Личность и политика. М.,1988.
3. Э.Фромм.Здоровое общество. М.,1953
4. Э. Юсупов. Фалсафа. – Т.Шарқ. 1999. 283-284 бетлар.
5. Аристотель.Политика.Ахлоқий кабир.Т.: "Янги аср авлоди", 2004.
6. Политология.Учебное пособие. – М.:знание,1997.-224 с.
7. Политология.Учебник для вузов. – М.:Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-М), 2001.-392 с.
8. А. Чориев. Инсон фалсафаси –Т. Шарқ. 2002, 59-б.
9. Гидденс Э. Социология. Т. Шарқ.2002, 79-б.
10. Крапивенский С.Э.Социальная философия.–М. ЮНИТИ.2005.

Muhiba BAROTOVA,

*Buxoro shahar 8-umumta'lim maktabi o'qituvchisi
E-mail: Muhiba.barotova.92@mail.ru*

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori B.M. Jo'rayeva taqrizi asosida

EYE CONTACT AS A PARALINGUISTIC TOOL

Abstract

The article gives a brief overview of paralinguistic tools and the level and importance of their study. Emphasis is placed on examples of expressing a certain meaning using the eye, which is an integral part of mimic nonverbal means, and the role of eye mimicry in Uzbek speech is shown. Modern linguistics is very interested in the issue of paralinguistic tools. This is because the influence of speech and its aids on linguistics has not been fully studied. In particular, paralinguistic tools are important in reflecting the relationship between the addresser and the addressee, the content.

Key words: paralinguistics, paralinguistic means, extralinguistic means, implicit sounds, gestures, facial expressions, nonverbal means, addressee, eye movement, eye facial expressions, direct action, indirect action.

«МИГАННИЕ» КАК ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ

Аннотация

В статье дается краткий обзор паралингвистических инструментов, уровня и важности их изучения. Акцентируется внимание на примерах выражения определенного значения с помощью глаза, который является неотъемлемой частью мимических невербальных средств, и показана роль мимики глаза в узбекской речи. Современная лингвистика очень интересуется вопросом паралингвистических инструментов. Это связано с тем, что влияние речи и ее вспомогательных средств на лингвистику до конца не изучено. В частности, паралингвистические инструменты важны для отражения отношений между адресатом и адресатом, содержания.

Ключевые слова: паралингвистика, паралингвистические средства, экстралингвистические средства, неявные звуки, жесты, мимика, невербальные средства, адресат, движение глаз, мимика глаз, прямое действие, косвенное действие.

“KO‘Z QISMOQ” PARALINGVISTIK VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada paralingvistik vositalar haqida qisqacha ma'lumot berilgan hamda ularning o'rganilish darajasi va ahamiyati ochib berilgan. Asosiy e'tibor mimik noverbal vositalarning tarkibiy qismi sanalgan ko'z yordamida ma'lum ma'no ifodalashga qaratilgan va o'zbeklar nutqida ko'z mimikasining o'rni ko'rsatib berilgan. Paralingvistik vositalar masalasiga hozirgi tilshunoslik juda qiziqyapti. Sababi, tilshunoslikda nutq va unga yordamchi vositalar ta'siri to'la o'rganilmagan. Ayniqsa, paralingvistik vositalar adresat va adresant o'rtasidagi munosabatni, mazmuni aks ettirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: paralingvistika, paralingvistik vositalar, ekstralingvistik vositalar, implitsit tovushlar, imo-ishora, mimika, noverbal vositalar, adresat, ko'z harakati, ko'z mimikasi, bevosita harakat, bilvosita harakat.

Kirish. O'zbek tilida dunyodagi barcha tillar kabi fikr faqat lingvistik yo'l bilangina emas, balki lingvistik bo'lmagan, ya'ni noverbal vositalar – imo-ishoralar hamda implitsit (bo'laklarga ajralmas) tovushlar yordamida ham ifodalanadi. Mazkur vositalar axborot berish uchun ishtirok etishi nuqtai nazaridan tilshunoslik bilan chambarchas bog'liqdir. Shu tufayli tilga yondosh bo'lgan bu xil vositalar tilshunoslar diqqatini o'ziga jalb etmoqda. Bu xususda O.S.Axmanova yozadi: “Ekstralingvistik va intralingvistik omillarning munosabati haqidagi masala doimo va asosli ravishda tilshunoslikning eng asosiy masalalaridan hisoblanib keldi” [1].

“Paralingvistika” lotincha “para” (yondosh), “languya” (til) so'zlaridan olingan bo'lib, “tilga yondosh”, “til bilan birga qo'llanuvchi” ma'nosini ifodalaydi. Bu termin birinchi marta A.Xill tomonidan tavsiya etilgan. Keyinchalik Treyger bu sohaga oid asar yozib, uning mohiyatini, substansiyasini (bu fanning predmeti, vazifasi, o'rganiladigan hodisalar mohiyati va boshqalar) belgilab berdi [3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Nutq jarayonida vaziyat taqozosiga ko'ra til vositalari bilan bir

qatorda noverbal vositalardan ham foydalanish, bunday omilni ham lingvistik tadqiqot doirasiga kiritish zarurligi Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ta'kidlangan [3]. Jumladan, O.Sovajo (1962, 1972), G.V.Kolshanskiy (1974), Y.A.Zemskaya (1981), N.I.Jinkin (1982, 1998), K.Blansh-Benvenist (1987), R.Yakobson (1996), R.Bart (2001) kabi olimlarning faoliyati noverbal vositalar tadqiqatiga qaratilgan bo'lib, ayniqsa, Amerika va nemis tilshunoslarining bu boradagi izlanishlari diqqatga molik. R.L.Birdwhistell, D.Efron, P.Ekman, V.Friesen, E.Hall, M.R.Key, F.Poyatos, G.L.Tragerlarning ilmiy izlanishlari paralingvistikaning alohida bir ko'rinishi emas, balki uning jamiyatga, insonlar o'rtasidagi munosabatga ta'siri masalalariga bag'ishlangan. Shu tariqa ushbu olimlar paralingvistikaning sotsiolingvistika bilan o'zaro bog'liqligini tadqiq etgan.

Til vositalariga vazifaviy tomondan yondashish tamoyili tabiiy ravishda nutq vositalarining qamrov doirasini kengaytirishni talab qiladi. Aloqa jarayonida ekstralingvistik vositalarga nisbatan paralingvistik vositalar, ayniqsa, keng qo'llanadi. “Funksional lingvistika” tezisida so'zlovchining og'zaki nutqi bilan birgalikda

qo'llanib, tinglovchilar bilan bevosita aloqa qilishda nutq mazmunini to'ldiradigan, uning jozibadorligi, ta'sirchanligini oshiradigan imo-ishoralarning o'zaro aloqadorligi va farqlarini tadqiq qilish maqsadida sistemali o'rganish lozimligi aytilgan [2].

Ana shunday amaliy talab bilan nutqning bu yordamchi vositalarini o'rganuvchi maxsus fan sohasi maydonga keldi. Hozirgi kunda bu fan sohasi "paralingvistika" nomi bilan tilshunoslikdan mustahkam o'rin oldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Paralingvistik vositalar og'zaki nutqqagina xos hodisa bolib, yozma nutqda ular til birliklari yordamida muallifning o'ziga xos talqini tarzida ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

Birinchidan, nutqda til birliklari orqali paralingvistik vositalarning nutqda qo'llanishini tadqiq qilishga bag'ishlangan ishlar; ikkinchidan, paralingvistik vositalarning bevosita matnda berilishi tadqiqiga bag'ishlangan ishlar. V.I.Adanakova (1988.), M.S.Andrianov (1995), A.M.Antipova (1989) va V.Yu.Apresyan (1993)lar paralingvizmlarning nutqda hosil bo'lish jarayoni tahlilini olib borgan bo'lsalar, Y.M.Vereshyagin, V.G.Kostomarov (1981), V.Velip (1998), V.N.Vinarskaya (1989) va boshqalar ularning matnda aks etish muammosini tahlil ostiga olgan [2].

Turkologiyada ham noverbal vositalar tadqiqiga alohida e'tibor qaratilgan. Akademik N.K.Dmitriyevning "Строй тюркских языков" deb nomlanuvchi ishida ta'kidlanishicha, turkiy til mimologiya va xatti-harakatlari tilini o'rganish professor N.I.Ashmarinning 1918-yil Qozonda chop etilgan "Основы чувашской мимологии" deb nomlanuvchi ishidan boshlanadi [4]. Turkiy til nuqtayi nazaridan paralingvistikning chuqur ilmiy nazariy asoslari qoraqalpoq tilshunos olimi N.Yo'ldoshev, X.K.Imomovlar tadqiqotlarida atroflicha o'rganilgan. O'zbek tili paralingvistik vositalari haqida fikr yuritganda, A.Nurmonov, S.Saidxonov, S.Axmanova kabilarning tadqiqotlarida qimmatli fikrlar bayon etilganligiga guvoh bo'lamiz [1].

Paralingvistik vositalar turli tillarda ko'pgina farqlanish va o'xshashliklarga egadir. Shu sababli paralingvistik vositalarni ifodalovchi so'z va iboralar, so'z birikmalarining tarjimai, ayniqsa, g'arb tillaridan o'zbek tiliga va, aksincha, berilishi ko'pgina qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Paralingvistikning madaniyat, etnografiya, etika, antropologiya, din, urf-odat va boshqa sohalar bilan uzviy bog'liqligi har bir tilda o'ziga xos ifodasini topadi. Masalan, tasdiq va inkorni bildiruvchi imo-ishora va mimikaning ramziy belgilari Yevropa va sharq tillarida mos kelmaydi. Hatto slavyan xalqlari ichida ham rus va bolgarlar buni turlicha ko'rsatadilar [1].

Tahlil va natijalar. Mimik noverbal vositalar turlari xilma-xil bo'lib, unga kishining yuz, ko'z, qosh, til, tish, gavda harakatlari orqali adresatga ma'lum axborotning uzatilishi tushuniladi. Mimika kishining histuyg'usi bilan bog'liq bo'lib, noverbal vositalar ichida "qadimiyroq" hisoblanadi, u sotsial muhitda muomala jarayonida tabiiy ravishda tarkib topadi va rivojlanadi. Mimik noverbal vositalar fikr ifodalashda eng ko'p ishlatiluvchi usullardan sanaladi, chunki insonning yuzida aloqa-aralashuvda, monologik nutqda, ichki monologda, o'ylayotgan va sukut holatda ham turli ma'no, o'zgarishlar o'z ifodasini topadi. Muomala jarayonida o'n daqiqalik dialogda ishlatiladigan noverbal vositalarning oltmish foizi mimik noverbal vositalarga to'g'ri kelar ekan, shuningdek,

kishining turli a'zolari vositasida hosil qilinadigan kinetik paralingvistik vositalar yoki fonatsion paralingvistik vositalar ishlatilganda ham mimik noverbal vositalar yordamchi vosita sifatida ishtirok etadi. Chunki inson tirik organizm ekan, har qanday axborotga uning reaksiyasi yuz harakati orqali namoyon bo'ladi.

Mimik noverbal vositalar orasida ko'zning ahamiyati va o'rni nihoyatda yuqori. Ko'z insonning aloqa-aralashuvda faol qatnashuvchi organ sanalib, fikr hissiyotini berishda alohida o'ringa ega. Ko'z bilan ma'lum bir ma'no ifodalashda ikki xil xususiyatni kuzatish mumkin:

- a) ko'zning bevosita harakati;
- b) ko'zning bilvosita harakati.

Ko'zning bevosita harakatida ko'z yumilishi, qisilishi, katta ochilishi orqali turli ma'no uzatilishi mumkin. Bu harakatlar orqali ma'lum voqeaga, belgi yoki harakatga ishora qilinadi va bu noverbal vosita sof kontekstual hamda situativ xarakter kasb etadi [3]:

U bir nima esiga tushgandek taxmon tomonga yurdi. – Shoshma, Muzaffar! Qani, bisotimizni ko'raylikchi, sening to'yingga atalgan nimalar bor ekan?

– U «hozir bir nima ko'rsataman» degandek ko'zini qisib qo'ydi-da, tuyasandiq ustiga taxlangan ko'rpachalarni tushira boshladi (chorlamoq ma'nosida) [7].

– Yur! Gugurt ham oldim, – dedi katta odamlarday ko'z qisib (Ishimiz "besh" ma'nosida) [7].

Ko'zning bilvosita harakati, ya'ni nigoh tashlash orqali ham ma'lum ma'no ifodalash mumkin. Aloqa-aralashuvda ko'z orqali «kelishishimiz» (ko'z urishtirmoq), «achchiqlanishimiz» (o'qraymoq), «ajablanishimiz» (chaqchaymoq), «alohida e'tibor berishimiz» (termulmoq-tikilmoq), «ma'nodor qarashimiz» mumkin:

"Afsuslanmoq":

Sultonali qog'ozni olib chiqar ekan, yana ularga qarab qo'ydi. Ularning uchovi jiddiy ravishda ishga berilgan, qog'ozdan bosh ko'tarmas edilar. Sultonali chiqib ketdi. Bir ozdan keyin Shahodat mufti Anvarga sekin bosh ko'tarib qaradi. Anvar o'z ishiga qattiq bog'langan edi. Shahodat mufti Kalonshoh bilan ko'z to'qnashtirib, «yaxshi bo'lmadi» degan kabi bosh chayqadi [10].

Boltaboy "hazilni ko'tarolmas ekan", deb o'yladi-da, Ro'zmatga ko'z qisib, qoshini chimirdi [10].

"Gapirishni ta'qiqlamoq":

Bola oynadan bosh chayqadi. Olimjon ovozi baliqandlatib takror so'radi:

– Otang qayerda?

Bola kaftini "gapirmang!" degandek qilib silkidi, qo'llari bilan og'zini tutib, ko'zlarini chaqchaytirib "tish" dedi-yu, orqaga ketdi [6].

"Hazillashmoq":

– Menga qarang, To'lagan aka – dedi Safarov muloyimlik bilan. – Sigiringiz, otingiz turibdi, birov yeb qo'ymaydi. O'ylang, o'ylab ish tuting. Yetti o'lchab bir kes, deganlar.

– Sizga ot ham yo'q, sigir ham yo'q, – dedi Samandarovga ko'z qisib [12].

"E'tibor qaratmaslik":

– «Qo'shchinor»da ish ko'p, osh oz. Sen katta oxurdan yem yeb o'rgangansan, chidolmaysan.

Qurbon ota Siddiqjonga qarab «Vahma qilayotibdi» degan mazmunda ko'z qisdi [10].

"Zavqlanmoq":

– Moro bo'lsin, poshsho qiz! Zuhra kelin qop-qora ko'zini qisib qo'ydi. [7].

"Buyurmoq":

Umarshayx mirzo davrida may ichib o'rgangan boshqa beklar mana shunday bazmlarda Boburdan yashirib chetda ichib olishar edi. Ali Do'stбек degan qotma ko'sanamо bir bek orqada sharbat ko'tarib turgan sharbatchiga sirli ko'z qisdi-yu, Ahmad Tanbalni ko'rsatdi. Sharbatchi ma'noli kulimsirab Ahmad Tanbalga yaqinlashdi va kumush ko'zachadan chinni piyolaga to'ldirib ko'kimtir «sharbat» quyib berdi [11].

“Sirdan voqif bo'lmoq”:

Ha, barakalla! Ana shu cho'pon itlarning har biri uchun yilida kamida sakson-to'qson kilodan un ajratiladi. Holbuki, u itlarning ovqati o'sha cho'ponlar hisobidan. Shunday qilib... bir yilda ana shu unni hisoblab, pulga chaqing... Qalay, tushundingizmi?

– Tushundim, – dedi Bashirjon hayron bo'lib, yana bir oz o'ylab turgach.

– Bizlarni temprakombinatda cho'pon kuchuklari yo'q-da! – deya alam bilan qo'shib qo'ydi. Qurbonov quv ko'zlarini qisganча, qah-qah urib kuldi [6].

“Soxta tahbehni bildirish” :

– Mirzo Yodgor bizning qo'limizni shunday uzun qilgan edi-ki, yurtning bir qizini emas, osmondan xudoning oyi, yulduzini uzib olishga ham yetar edi.

G'ururlanib dam qizga, dam Majiddidinga boqardi To'g'onbek.

– Bu nav ishlarni bas qilmoq kerak, yigit! – dedi ko'zini qisib, soxta tanbehlovchi ovoz bilan Majiddidin [8].

“Murolaat shakli”:

– Bashirjon Zayniyevich! – eshikda Ilhomjon turardi.

– Nima gap?

O'rinbosar tomog'iga chertib, o'ng ko'zini qisib jilmaydi.

– Icharkanmi? [6]

“Laganbardorlik”:

Majiddiddin kaftlarini ishqalab: Ofarin! Sizday yetti iqlimni zabt eta olardim!

Inshoollo, kelgusida siz bilan bahamjihat yaxshi ishlar qilurmiz, degach, To'g'onbekning ko'zlari charaqlab ketdi:

– Taqdir, – dedi u ko'zini ayyorlarcha qisib. – Bu beadab qulingizda bir ayb sodir bo'ldiki, aytmoqqa til ham bormaydi [8].

“Rozilik bermoq”:

– Bizning xolis niyatimiz, – dedi Majiddidin qo'lini ko'ksiga qo'yib, – do'st-yorlarga hamisha xizmat qilmoqdir.

Abulziyoning torgina peshonasi burishdi. Bir ko'zini qisib, shanga bir nafas tikildi. So'ng Majiddidin tomonga enkaydi [8].

“Da'vat qilmoq”:

U “Hozir bir narsa ko'rsataman” degandek ko'zini qisib qo'ydi-da, tuya sandiq ustida taxlangan ko'rpachalarni tushira boshladi [7].

Yuqoridagi misollarda, ayniqsa, “ko'z qismoq” paralingvistik ifodasi ko'p qo'llanilgan. Bu esa nafaqat bu ifodaning nutqimizda ko'p qo'llanilishini, balki ko'p ma'noliligini ham anglatadi. Berilgan parchalar orqali “ko'z qismoq” ifodasi “da'vat qilish”, “rozilik”, “laganbardorlik”, “ichkilik ichish”, “hazillashish”, “to'xtatish, bas qilish” kabi semalarda namoyon bo'lgan. Demak, o'zbek tilida faqatgina lisoniy vositalar emas, balki tilga yondosh paralingvistik vositalar ham shu qadar rang-barang va serma'no.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, paralingvistik vositalar fikr ifodalashda eng sodda, eng tejamli vositalardan hisoblanadi, shuningdek, ekspressivlikni ta'minlashga ham yordam beradi. Paralingvistik vositalar ma'lum bir xabar tashishda lingvistik vositalarga yordam beradi, ba'zi o'rinlarda hatto lingvistik vositalar vazifasini ham bajaradi. Demak, muayyan bir tilni o'rganayotganda faqat shu til strukturasi (leksika, fonetika, grammatikani) o'rganishning o'zi yetarli emas.

Paralingvistik vositalarni o'rganish madaniy aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yishga, xalqlarning o'zaro bir-birlarini yaxshi tushunishiga, tarjima ishlarining sifatini ko'tarishga, kishilarning dunyo xalqlari urf-odatlari, hayotiy tajribalarini atroflicha bilishga, inson madaniy saviyasining ko'tarilishi, xalqlar haqidagi tassavurlarining kengayishi, tilshunoslikning boshqa fanlar orasidagi o'rnini, qimmatini oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Axmanova C.C. Паралингвистика – тилга ёндош ходисаларни ўрганувчи тилшунослик бўлими, З.Л.Г. М: СЕ, 1969. – 111 б.
2. Axmanova. O.C. О точных методах исследования языка. Москва :1961. – 209 с.
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: Наука, 1974. – 96 с.
4. Магжан Сауле. Виды парадигм в языке и исследование невербальных элементов в языкознании. // Успехи современного естествознания. -2012. № 2. – 106 б.
5. Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф. – Тошкент, 1993. – 24 б.
6. Aminov Ne'mat. Qahqaha. Qissalar va hikoyalar. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1987. – 352 b.
7. Hoshimov O'tkir. Ikki eshik orasi. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. –Toshkent. 1986. – 558 b.
8. Oybek. Navoiy. –Toshkent. Cho'lpon, 1993. – 453 b.
9. Qahhorov Abdulla. Qo'shchinor chiroqlari. – Toshkent : Yozuvchi, 1995. – 186 b.
10. Qodiriy Abdulla. Mehrobdan chayon. –Toshkent : Sharq , 1987. – 246 b.
11. Qodirov Pirimqul. Saylanma. Uch jildlik. Uchinchi jild. Yulduzli tunlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. –Toshkent, 1979. – 496 b.
12. Tohir Malik . Falak. –Toshkent : Yosh gvardiya, 1992. – 150 b.

Зебинисо БЕКМУРАДОВА,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
E-mail: bekmuradovazebiniso4@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Маматов тақризи асосида

ХИАЗМ – СТИЛИСТИК ФИГУРА СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада хозирги кунга қадар кам ўрганилган стилистик фигуралардан бири хиазм конструкцияси ҳақида гап боради. Бадиий нутқда қўлланувчи услубий бўёқ ва қатор вазифаларни бажарувчи, барча тилларга хос бўлган хиазм усулининг стилистик жиҳати, вазифаси ва экспрессив-эмоционаллиги баъзи мисоллар ёрдамида кўриб чиқилади. Шунингдек, турли олимларнинг хиазмга берган таърифлари ва назарий фикрларига таяниб, илмий мулоҳазалар бирдирилган ҳамда муҳим хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: хиазм, стилистика, стилистик фигура, стилистик бўёқдорлик, экспрессивлик, эмоционаллик, синтактик параллелизм.

ХИАЗМ – КАК СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФИГУРА

Аннотация

В этой статье обсуждается конструкция хиазмы как одной из наименее изученных стилистических фигур на сегодняшний день. В данной статье рассматривается стилистический прием хиазмы, который используется в качестве вариационного стиля в литературной речи, и анализируются его стилистические особенности, цели и экспрессивно-эмоциональные стороны на основе аутентичных материалов. А также приведены научные комментарии и важные выводы основанные на описаниях и теоретических мнениях различных ученых о хиазме.

Ключевые слова: хиазм, стилистика, стилистическая фигура, стилистическая живопись, выразительность, эмоциональность, синтаксический параллелизм.

CHIASMA AS A STYLISTIC FIGURE

Abstract

This article discusses the construction of chiasmus as one of the least studied stylistic figures to date. This article examines the stylistic technique of chiasma, which is used as a variation style in literary speech, and analyzes its stylistic features, goals and expressive-emotional sides on the basis of authentic materials. It also provides scientific comments and important conclusion about chiasm based on descriptions and theoretical opinions of various scholars.

Key words: chiasm, stylistics, stylistic figure, stylistic painting, expressiveness, emotionality, syntactic parallelism.

Кириш. Тилдаги ҳар бир ҳодиса маълум бир мақсад асосида юзага келади. Ундаги ҳар бир лисоний восита нафақат ахборот бериш, балки ўзига хос стилистик вазифани ҳам бажаради. Ана шу жараёнда ўқувчи ёки тингловчига турлича қўшимча таъсир ўтказиш, ахборотнинг эмоционал-экспрессивлигини ошириш учун маълум даражада стилистик воситалардан фойдаланилади. Бундай воситаларга – “стилистик функция”, “экспрессивлик”, “ифодавийлик”, “эмоционаллик”, “стилистик усул”, “стилистик фигура” кабилар қиради. Бундан ташқари, “синтактик параллелизм” билан ёндош тушунчаларнинг муносабати, “синтактик параллелизм” тушунчаси ҳажмини аниқлаштириш, хиазматик структураларнинг стилистик макomini аниқлаш муҳим ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. “Экспрессивлик” тушунчасининг мазмунга боғлиқлиги ва мавжудлиги турлича талқин қилинувчи бир қанча мазмун элементлари қўшилиб кетади: мисол учун, интенсивлик, эмоционаллик ва образлилик. Улар бир-бирига таъсир ўтказиши, бироқ алоҳида кўриб чиқиш зарурияти бор.

Экспрессивлик категориясининг ханузгача тилшунослик илмида яқдил изоҳи мавжуд эмас. Кўпинча экспрессивлик интенсивлик (кучайтириш)

орқали талқин қилинади, бунда интенсивлик экспрессивлик билан тенглаштирилади ёки экспрессивликнинг ташкил қилувчиларидан бири сифатида қаралади.

Эмоция ва экспрессия тушунчалари бир-бирига яқин, аммо мос келмайди. Эмоциялар – ҳар-хил турдаги ҳислардир, экспрессия эса ифодавийлик, яъни тил ва унинг алоҳида компонентлари томонидан гапирувчиларнинг махсус воситалар билан ҳислар изҳорининг кучайтирилишидир.

Тилда экспрессивлик ва эмоционалликнинг алоҳидаланиши Е.М.Галкина-Федорук томонидан амалга оширилган[7], у экспрессия эмоциясиз мавжуд бўлиши мумкин, деб кўрсатган. Шунинг учун экспрессивлик тушунчаси эмоционаллик тушунчасидан кенгроқ дея ҳисоблайди. Т.Г.Винокур “Функционаллик ва эмоционалликка тегишли умумийлик, “экспрессия” термини мазмуни яна шу билан қулайки, мулоҳазада ушбу икки белги кўп ҳолатда қўшма бўлиб чиқади”[6], - деб таъкидлаган.

“Экспрессивлик” ва “эмоционаллик” тушунчалари мустақил деб кўрсатилган олимларнинг фикри мавжуд; эмоционаллик маъноси ажралмас ҳис реакцияси билан боғланади, экспрессивлик эса ашё мазмуни билан боғланган – бу асосийларига ажралувчи кучайтирувчи аломатлардир. Тадқиқотчилар

экспрессияни моҳиятини семантиканинг категорияси сифатида ўргана туриб, одатда унинг таъсир этувчи функциясини фарқлашади.

Демак, ўша даврда Ш.Балли[5] аффектив факторнинг иккита мақсадни ажратган:

1) гапирувчининг субъектив дунёсини ифодалаш (туйғулар, кайфият);

2) адресатга (тингловчига) таъсир этиш учун тил воситаларини ишлатиш.

Экспрессиянинг таъсир этувчи, ишонтирувчи омилини ёзилганнинг ифодавийлик, тасвирийлиги кучини ошириш билан боғлаш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Лингвистиканинг функционал-стилистик йўналиши тадқиқотчи-лингвистларни ўзига кўпроқ жалб қилмоқда. Бу нарса тилшунослик илмининг тилнинг коммуникатив аспектига қизиқишнинг умумий ошиши билан боғлиқ. Матн лингвистикасининг пайдо бўлиши, функционал, прагматиканинг грамматиканинг ривожланиши стилистик тадқиқотларнинг янги йўналишларини фаоллаштирди.

Бунда сезиларли ўрин предмети хабарга қўшимча самарадорлик бера олувчи структуралар ҳисобланган экспрессив синтаксиснинг ҳодисаларига ажратилади. Бу нутқий ифодавийликнинг энг бой воситаларидан биридир. Экспрессив синтаксиснинг муҳим воситаларидан бири стилистик фигуралар ҳисобланади.

Синтаксиснинг энг амалий риторик фигураларидан бири сифатида ҳозирги кунга қадар кам ўрганилган хиазм конструкциясини кўрқмай айтиш мумкин.

Ушбу фигура ҳақидаги фикрларни антик давр сўз усталарининг ишларида ҳам топиш мумкин: “Мазмуни жиҳатдан фарқли бўлган икки жумла шундай кетма-кетликда қўйиладики, биринчисига қарама-қарши бўлган иккинчи жумла биринчисидан келиб чиқади, масалан: *яшаиш учун ейиш керак, ейиш учун яшаиш эмас*”. Бундай алмашиш риторлар томонидан антиметабола ёки коммутация деб номланган.

Ушбу мақолада стилистик фигура – хиазм усулининг стилистик жиҳати, вазифаси ва экспрессив-эмоционаллиги мисоллар ёрдамида кўриб чиқилади.

Хиазм усулига тилшуносликка оид тадқиқотларда қуйидагича таърифлар келтирилган. Масалан, рус олими А.П.Квятковскийнинг “Поэтический словарь” китобида, “Хиазм (грекча “chiasmus”) икки ёнма-ён гапда (ёки сўз бирикмасида) синтактик параллелизм тарзида қўлланувчи, иккинчи гапда эса биринчи гапни ташкил қилувчи қисмларнинг тескари жойлашуви ёки грекча “X” (хи) ҳарфи шаклида намоён бўлувчи услубий фигурадир. Бошқача айтганда, хиазм, бу бир хил синтактик қолипдаги қисмларнинг (гап бўлақларининг) икки қўшни гапда “крест” шаклидаги жойлашувидир”[1], дея изоҳ берган бўлса, профессор И.К.Мирзаевнинг лингвопоэтика масалаларига бағишланган докторлик диссертациясида “Ушбу ишда, хиазм чап томон қисмидаги сўзлар тескари тартибда жойлаштирилган бинар структура сифатида тушуниланган”[2], дея таъкидлайди. О.Х.Мамазияев эса ўзининг номзодлик диссертациясида “Хиазм фақат қўшма гапни шакллантирувчи синтактик-стилистик восита бўлиб, унда қўшма гап биринчи компонентдаги гап бўлақларининг ўрни (тартиби) иккинчи компонент

бўлақлари жойлашувига бутунлай тескари ҳолда бўлиши талаб этилади...”[3], дея таъриф берган.

Демак, юқоридаги таърифлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, хиазм – ёнма-ён келган иккита гапнинг биринчи қисми (гап)даги икки сўз ёки сўз бирикмасини кейинги (иккинчи) қисм (гап)да ўрнини алмаштириб, такрорий қўллашдан иборат бўлган стилистик фигура ҳисобланади. Хиазм усулида қурилган гапларда такрорий сўзлар “X” (икс) шаклда ифодаланиши лозим бўлади. Гапларнинг бу шаклдаги қурилиши хиазматик конструкциялар ҳам деб айтилади. Масалан,

~~дўст душман
 душман дўст~~

*Душманнинг дўсти – менинг душманим,
 Душманнинг душмани – менинг дўстим.*

(Мақол)

Ушбу мақолада *дўст* ва *душман* сўзлари ўзаро ўрин алмашиб қуйидаги кўринишдаги хиазматик конструкцияни ҳосил қилган.

Нутқда хиазм усулида қурилган гаплар ўзининг оҳангдорлиги билан ажралиб туради, шунингдек, ўқувчи ёки тингловчини хушёр тортишга, фикрни унинг руҳига, онгига тез сингдиришга, таъсир кўрсатишга, унга эстетик завқ бағишлашга, хотирасида узоқ вақт сақланиб қолишига хизмат қилади.

О.Мамазияевнинг ҳақли таъкидлаганидек, “хиазм стилистик такрорнинг алоҳида бир мураккаб кўриниши бўлиб, у нутқнинг оҳангдор, жарангдор, шу билан бирга жозибатор бўлишини таъминлайди, бир сўз билан айтганда, нутқ кўринишининг сифати ва самарадорлигини оширишга ёрдам беради” [3].

Хиазматик конструкциянинг асосий компоненти синтактик структураларнинг параллелизм фигурасидир. Хиазм ва поэтик асарларнинг мутаносиблигини энг муҳокама қилинадиган конструкцияни бевосита ўзи билан ифода қилиш аниқроқ бўлади: афоризмга айланган машҳур китобнинг (“Борлиқ прозаси ёки проза борлиғи”) номидан ибора ясаб, хиазм: поэзия прагматикаси, прагматика поэзияси, дейиш мумкин. Юқорида айтилганга изоҳ бериб, шуни айтиш мумкинки, бу муаллифнинг устамонлигини, у томонидан стилистик воситаларни моҳирона ишлата олишини намоён қилувчи риторика ёки замонавий стилистиканинг энг чиройли, ўринли, ёркин фигураларидан бири – хиазм, бу маънода адресант (сўзловси) прагматик ниятларининг поэтик ясалишидир. Бошқа томондан хиазм асосан шеърини асарлар материалида учровчи, ундан ташқари фақатгина ритм ва рифмани сақлаб қолишга ёрдам берувчи эмас, унинг муносабатини, баҳосини сақлаб қолишга имкон берувчи конструкциялардан бири ҳисобланади.

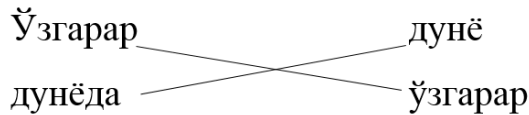
Таҳлил ва натижалар. Сирожиддин Саййиднинг “Янги тонг. Янги кун” шеърдаги қуйидаги парча таҳлил учун олинди.

Ўзгарар дунё мудом,
 дунёда одам Ўзгарар,

Ўзгарар одам билан
 бу кўхна одам, Ўзгарар[4].

Ушбу парчада бир нечта хиазмни учратиш мумкин:

1-хиазм биринчи мисрадаги **ўзгарар** (**ўзгармоқ**) ва **дунё** сўзларининг ўзаро ўрин алмашинувидан тузилган.

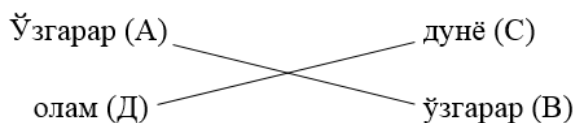
Ушбу мисрадаги *ўзгарар дунё* компонентиди поэтик жанрга хос бўлган инверсия усули қўлланган. Бу ўринда *ўзгарар* – кесим, *дунё* – эга вазифасида келаётган бўлса, иккинчи мисрадаги *дунёда* – тўлдирувчи (воситали), *ўзгарар* – кесим вазифасини бажараётганини кўришимиз мумкин. Бу хиазматик конструкцияда *ўзгарар* сўзи синтактик жиҳатдан бир кутбда жойлашган, *дунё* сўзи эса, лексик жиҳатдан иккинчи перпендикуляр (қарама-қарши) кутбдан ўрин олган.

2-хиазм **одам** ва **ўзгарар** (**ўзгармоқ**) сўзлари воситасида ҳосил бўлган.

Шеърнинг бу қисмидаги **одам=одам; ўзгарар=ўзгарар** сўзларининг ўзаро ўрин алмашинуви натижасида Х (икс) шаклдаги жойлашув юзага келган. Бу гапда *одам* – эга, *ўзгарар* – кесим вазифасини, иккинчи гапда эса, инверсия ҳодисаси орқали *ўзгарар* – кесим, *одам* (*билар*) – тўлдирувчи (воситали) вазифасини бажармоқда.

3-хиазм **дунё**, **ўзгарар**, **олам** сўзлари ўртасида юзага келган.

Бу мисрада эса, А ва В нукталарда кесишган **ўзгарар** сўзи ҳамда С ва Д нукталарда бирлашган **дунё** ва **олам** сўзлари ёрдамида хиазматик конструкция

юзага келган. Ушбу гапдаги *дунё* ва *олам* сўзлари айнан хиазмга хос такрорий қўлланилмаган бўлса-да, бироқ улар ҳам семантик жиҳатдан бир хилдаги маънони англатади, ҳам синтактик жиҳатдан бир вазифани бажариб келмоқда. Яъни, кесим=эга, эга=кесим шаклдаги семантик хиазм ҳам дейиш мумкин. **ўзгарар** сўзи таркибидаги **-ар** қўшимчаси келаси замонни ҳосил қилувчи қўшимча ҳасобланиб, у ҳам стилистик бўёқдорлик хусусиятига эга бўлади. Яъни, доимий содир бўладиган ва такрорланадиган иш-ҳаракатларни ифодалайди. Шоир ўзи айтмоқчи бўлган фикр доимий юз беришини кўрсатиш мақсадида келаси замон ҳосил қилувчи **-ар** қўшимчасидан фойдаланган.

Хулоса ва таклифлар. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, юқоридаги мисоллар орқали ифодаланган хиазмлардаги “ўзгарар” сўзи икки содда гап доирасида ўз ўрнини алмаштиради, синтактик вазифаси ўзгармайди, барча ўринларда кесим вазифасида қўлланилади. “Дунё” сўзи эса, ўз ўрнини алмаштиради, баъзан ўз ўрнини маънодоши “олам” сўзига беради, шу билан бирга грамматик вазифаси ҳам турлича бўлганини кузатиш мумкин. Масалан, бир ўринда эга, иккинчи ўринда тўлдирувчи, яна бошқа ўринда эга вазифасида қўлланилган. Мисралардаги “одам” сўзи ҳам ўз ўрнини алмаштириб келган, лекин синтактик жиҳатдан ўзгариб, эга ва тўлдирувчи вазифаларини бажариб келгани кузатилди.

Хулоса шуки, хиазм усули нутқнинг энг жарангдор, хиссий-экспрессивлиги кучли, тингловчи ёки ўқувчининг нутқ кўринишига диққатини тортадиган, алоҳида бир қизиқиш уйғотадиган стилистик фигура ҳисобланиб, унинг ёрдамида шаклан ва мазмунан қарама-қарши нарса ёки воқеа-ҳодисалар ифода этилади.

Шунингдек, хиазм инсоннинг доимий уйғунликка, симметрияга бўлган доимий интилишини ўзида мужассамлаштирган, қандайдир даражадаги умумэстетик категория ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Квятковский А.П. Поэтический словарь. – М.: 1966, 325 с.
2. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Дисс.д-ра филол.наук. – Т.: 1992.
3. Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва грация. Филол. фан.ном.дисс. – Фарғона: 2004, -б. 20.
4. Сирожиддин Саййид. Онаминг кулчалари. Шеърлар. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017, -б. 30.
5. Балли, Шарль. Французская стилистика. – М., 1961, 394 с.
6. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языков единиц. Афтореф.дисс.д-ра.филол.наук. – М., 1980, 55 с.
7. Галкина – Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык, 4,1. – М., 1962, 126 с.

Муаззам ДЕДАХАНОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
“Умумий тилишунослик” кафедраси
таянч докторанти (PhD)
E-mail: muazzambonufilolog@gmail.com

ЎзДЖТУ доценти, филология фанлари доктори Эргашева Г.И. тақризи асосида

SYNECDOCHE IN LEXIC MEANING DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF ITS ORIGIN

Abstract

This article is devoted to synecdoche and its origin in Uzbek language. Among the studies of figurative meaning, synecdoche is distinguished by its low linguistic study. Accordingly, this article is one of the works in a monographic plan aimed at studying the problems of semantic transfer in Uzbek language. The issues studied in it determine the scientific novelty of the work. Significantly, it is considered inappropriate to look at synecdoche as a type of metonymy, arguing that its analysis and classification are specific. This article helps to further deepen the knowledge of structural semantics, language possibilities, as well as to study the semantic change of objective and characteristic words in the process of communication.

Key words: synecdoche, metonymy, linguistic theories, semantics, whole-part relationship, derivative meaning.

СИНЕКДОХА В РАЗВИТИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО СМЫСЛА И ПРОБЛЕМЫ ЕЁ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Аннотация

Эта статья посвящена синекдохе узбекского языка и ее происхождению. Среди исследований переносного значения синекдоха отличается низкой лингвистической изученностью. Соответственно, данная статья является одной из работ в монографическом плане, направленной на изучение проблем семантического переноса в узбекском языке. Изученные в нем вопросы определяют научную новизну работы. Примечательно, что считается неуместным рассматривать синекдоху как тип метонимии, утверждая, что ее анализ и классификация специфичны. Данная статья помогает еще больше углубить знания о структурной семантике, языковых возможностях, а также изучить семантическое изменение предметных и характерных слов в процессе общения.

Ключевые слова: синекдоха, метонимия, лингвистические теории, семантика, отношение целого и частичного, производное значение.

ЛЕКСИК МАЪНО ТАРАҚҚИЁТИДА СИНЕКДОХА ВА УНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШ МАСАЛАСИ

Аннотация

Мазкур мақола ўзбек тилида синекдоха ва унинг юзага келиш масаласини очиб беришга бағишланади. Кўчма маънога доир тадқиқотлар орасида синекдоха лингвистик жиҳатдан кам ўрганилган билан ажралиб туради. Шунга кўра ушбу мақола ўзбек тилида бу борада юзага келадиган муаммоларни ўрганишга қаратилган монографик пландаги ишлардан биридир. Унда тадқиқ этилган масалалар ишнинг илмий янгилигини белгилайди. Аҳамиятли жиҳати шундаки, синекдохага метонимиянинг бир тури сифатида қараш ноўринлиги, уни таҳлил қилиш ва таснифлаш ўзига хос эканлигини асослаш инobatга олинган. Ушбу мақола тизимли семантика, тил имкониятлари ҳақидаги билимни янада чуқурлаштириш, шунингдек, коммуникация жараёнида объектив ва характерли сўзларнинг семантик ўзгаришини ўрганишга ёрдам беради.

Калит ўзлар: синекдоха, метонимия, лингвистик назариялар, семантика, бутун-бўлак муносабати, ҳосила маъно.

Кириш. Сўз маъносини ўрганиш тилшунослик учун пойдевор қиммати эга. Шунинг учун ҳам семасиологик тадқиқот ишларининг илдизи узок ўтмишга бориб тақалади. Лексемада янгича маъноларнинг ҳосил бўлиши уйғониш давридаёқ тадқиқотчиларнинг эътиборини ўзига жалб қилгани бежиз эмас. Тилшуносларнинг кўпчилиги, сўз маъноси тараққиёти масаласи юзасидан айрим ўринларда бир фикрга келган бўлишса-да, асосан таснифлашда умумий хулосага келмаганлар. Уларнинг аксарияти кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодиса турлари метафора ва метонимия дея, бу ҳодисалар моҳиятига, деярли, бир умумий фикр асосида ёндашганлар. Улар метафора ўхшашликка кўра ном кўчиши, метонимия – боғлиқлик, алоқадорлик асосида ном кўчиши эканини талкин этишган. Демак, ҳамма тилшунослар томонидан кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан иккитаси – метафора ва метонимия – бир хил эътироф

этилган. Учинчи ҳодиса сифатида қаралган синекдоха эса айрим тилшунослар томонидан метонимияга кўшиб, унинг бир тури сифатида талкин этилган. Бу масалага дастлаб XIX асрда таниқли рус тилшуноси М.М.Покровский томонидан эътибор қаратилган. У сўзнинг ҳосила маъноси ҳақида фикр юритиб, метонимия ва синекдоха ҳодисаларига изоҳ берар экан, ушбу ҳодисаларнинг алоқадорлик ҳолатини психолингвистик факт деб тушунтиради [5]. Бирок мазкур икки ҳодисанинг ўзаро фарқланувчи томонлари ҳақида ўз нуктаи назарини келтирмайди, шунга кўра тилшунос уларга бир ҳодиса сифатида қараган, дея баъзи филологлар томонидан хулоса чиқарилади. Ваҳоланки, метонимия ва синекдоха кўчма маънонинг юзага келишида бир-биридан тубдан фарқ қилувчи алоҳида ҳодисалардир. Шунинг инobatга олиб, бу ўринда биз синекдоханинг ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратишни лозим топдик.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек тилида синекдоха йўли билан ҳосила маънонинг юзага келиши метафора ва метонимияга нисбатан унча кенг тарқалмаган ҳодисалардан биридир. У юнонча “synekdoche” — “бирга назарда тутмоқ”, “биргаликда англаш” маъноларини билдириб, бўлак орқали бутунни ёки бутун орқали бўлакни ифодалашни билдиради. “Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати”да уни “бир предмет номининг бошқа предметга бутун ва қисм муносабати асосида кўчиши, бутуннинг номи қисмнинг номи ва аксинча бўлиб қолиши” [9], дея таърифланса, тилшунос олим М.М.Миртожиев: “Сўзнинг ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларидан бири бутунни, иккинчиси унинг бўлагини билдиришига кўра ҳосила маъно юзага келтириши” [4] – деб изоҳлайди. Мазкур коидалардан англашиладики, тилшуносликка оид адабиётларда синекдохага, деярли, бир хил таъриф берилган. Аммо мисоллар борасида чалкашликлар талайгина. Бунга сабаб, аввал таъкидлаганимиздек, уни дастлаб метонимиянинг бир кўриниши сифатида талқин этилгани ва айрим адабиётларда ҳали ҳам шу фикр асос қилинишидир. Бу муаммо нафақат ўзбек тилшунослигида, балки инглиз, рус, умуман олганда, умумий тилшуносликда ҳам кузатилади. Ваҳоланки, тилнинг бошқа-бошқа ҳодисалари бўлмиш метонимия ҳамда синекдоханинг кескин фарқланувчи ўзига хос жиҳатлари бир қанча эканига гувоҳ бўламиз. Буни дифференциал-семантик метод асосида қилинган таҳлиллар ҳам яққол кўрсатади. Мазкур лексик тушунчаларни тил ҳодисаси сифатида тавсиф этган тилшунос М.М.Миртожиев нуктаи назари бўйича нутқимиздан олинган ўз мисолларимиз талқини билан ушбу масалани қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Синекдоханинг ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолари денотатининг бири бутун, иккинчиси, албатта, унинг бўлаги бўлади. Метонимияда эса ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно денотатлари алоҳида-алоҳида нарса ёки воқеликдан иборат, бир-бирига тобе бўлмаган ҳолатда яшайди. Масалан, “Кечгача туз тотмади” жумласида туз сўзида синекдоха содир бўлган. У овқатнинг бир қисмини билдиради, шу билан бирга, деярли, туз солинмайдиган егулик – овқат ёки пишириқ йўқ. Ҳосила (кўчма) маънонинг юзага келиши таом (бутун) ва унга қўшиладиган бир бўлак (туз) ўртасидаги муносабатга асосланган. Метонимиянинг ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолари денотати бундай бутун-бўлак муносабатига эга эмас. Масалан, самовар сўзининг ҳосил қилувчи маъноси сув қайнатадиган буюмни билдиради: “Самоварда ош

едик” жумласида эса самовар – чойхона, овқатланадиган жой ҳосила маъноси юзага келган. Негаки чой ичиладиган жой билан чой қайнатиладиган буюм ўртасидаги алоқадорлик асосида бирининг номи иккинчисига кўчган. Самовар сўзининг бу ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолари мустақил мавжуд денотатларини ифодалаган.

2. Синекдохада сўз лексик маъноларидан бирида ифодаланган бўлак иккинчисида ифодаланган бутуннинг муҳим белгиси бўлади. Шунга кўра бир маъно иккинчи маънони ҳосил қилади. Масалан, “қўлимни кесиб олдим” жумласида қўл (бутун) сўзининг ҳосил қилувчи маъноси ўз таркибидаги асосий бир бўлак – бармоқ (қисм) тушунчасини ифодалаб келган. Чунки қўлнинг муҳим қисми бармоқ экани сабабли ана шу ҳосила маъно юзага келган. Метонимиядаги ҳосил қилувчи ва ҳосила маъноларнинг денотатида бундай муҳим белги бўлмайди. Уларда ўзаро ички боғлиқлик макон ёки замонга кўра юзага чиқади ва ҳосил қилувчи маъно ҳосила маънони юзага келтирган бўлади. Масалан, юқоридаги мисолга яна бир назар ташласак: сув қайнатадиган анжом – самовардан даставвал мунтазам фойдаланилган чойхонада ҳозир сувни ҳатто самоварда эмас, газда қайнатадиган бўлиб кетган бўлса ҳам, бу овқатланадиган жойни самовар деб атайверамиз. Чунки дастлаб у ердаги самовар ёрдамида тайёрланган чой уй шароитидаги чойга нисбатан фарқли бўлгани, самоварда қайнаган сув эътиборни тортгани боис жой ўз ичидаги муҳим бўлган буюм номи билан аталган. Демакки, макон ва ундаги предмет орасидаги ўзаро ички боғлиқлик туфайли ҳосил қилувчи маъно ҳосила маънони юзага келтиришига асос бўлган ва бу бора-бора оддий кўникмага айланган.

3. Синекдохада сўзларнинг ҳосила маънолари бири иккинчисини тушунишни талаб қилади. Масалан, юқорида таъкидлаганимиздек, туз сўзининг ҳосил қилувчи маъноси бирор егуликни ифодалаган бўлиши шарт. Метонимияда эса ҳосила маъно ҳосил қилувчи маънони эслатган ҳолда ўз ифодасини беради [Бу ҳақида қаранг: 7].

Бундан ташқари, синекдоха ва метонимия ўртасидаги тафовутни яна қуйидаги жиҳатларда кўришимиз мумкин:

1) синекдоха ва метонимия ўртасида муайян яқинлик мавжуд. Бироқ ҳамма вақт бутун-бўлак муносабати синекдохани билдирса, метонимияда бир нарса бошқа бир тушунчага ишора қилган бўлади. Қиёсланг:

Синекдоха	Метонимия
Қодир аканинг эшиклари шуми? Қайтиб эшигимга қадам босма.	Шоир беш дақиқадан кейин эшикка чиқди. Эшик бир зумда одамларга тўлиб кетди.
«эшик» (қисм) сўзи «уй, ҳовли» (бутун) маъносида	«эшик» сўзи «ташқари» маъносида

2) икки ҳодисада ҳам нутқ жараёнида сўз тушиб қолиш ҳолати учрайди. Бироқ синекдохада бутуннинг ўз таркибидаги бўлаги билан боғлиқ сўз тушса, метонимияда икки предметнинг ўзаро вақтинча

алоқадорлигига асосланган сўз тушиб қолади. Бу ҳол айниқса одам билан боғлиқ мисолларда очик намоён бўлади. Қиёсланг:

Синекдоха	Метонимия
“Дўстлар!” – дея пешвоз чиқди жингалак соч.	Ҳой, қизил шапкача, қаёққа кетяпсан?
жингалак соч (қисм) – жингалак сочли қиз ёки йигит (бутун) маъносида	қизил шапкача – қизил шапка кийган қиз

Демак, одамнинг бирор аъзоси инсон тушунчасини ифодалаб келса, яъни соч, кўз, бурун каби ўз аъзоси билан бирор шахсни чакирилса синекдоха; кийган кийим, либос белгиси ёки ундаги вақтинча мавжуд нарса номи билан мурожаат қилиш эса метонимияни юзага келтиради:

Синекдоха	Метонимия
Бизнинг уйимиз олти томдан кейин жойлашган.	Бир зумда икки товоқни тугатдик.
том уйнинг ажралмас қисми	товоққа солинган «ажралувчан» овқат назарда тутилган

4) метонимия тил ва нутққа хос, синекдоха эса асосан нутққа хос семантик-услубий ҳодиса ҳисобланади;

5) синекдоха ҳам нутқий метонимия каби оғзаки нутқда қанча кўп учраса-да, ўзбек тили лугат таркибидан тил метонимияси каби ўрин ололмайди.

Лингвистик ҳодисаси сифатидаги метонимия ва синекдохаларнинг ўзаро фарқловчи хусусиятлари мана шулардан иборат.

Тадқиқот методологияси. Синекдоха йўли билан маъно кўчиши алоҳида ҳодиса сифатида тилга олинганининг гумон остида бўлиши ва унинг кам тарқалганлиги бирор мутахассиснинг тасниф қилиб кўрмаганлиги учун сабаб бўлган [4], дея тахмин қилади тилшунос М.Миртожиев. Олима Р.Сувонова эса бу ҳақида шундай дейди: “Нутқ ҳодисаси туфайли юзага келган метонимия ва синекдохани адаштириш кўпгина адабиётларда учрайди. Бунда кўпроқ бутун ва бўлак муносабатининг моҳияти етарли ҳисобга олинмайди” [7]. Рус олими А.А.Реформатский тилшуносликка киришга бағишланган китобида бу ҳодисани уч кўринишга бўлиб кўрсатар экан, ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолар референти семантикаси муносабатини асос қилиб олади [Қаранг: 6]. М.Миртожиевнинг фикрича, синекдохаларни кўринишга ажратиш учун А.А.Реформатский танлаган йўл охирига етмай қолган. Бунинг устига, мазкур йўл синекдохалар таснифи учун эмас, содир бўлиш сабабларини кўрсатиш учун олинса, тўғри бўлар эди [4].

Атрофимиздаги воқелик, ундаги нарсалар анча содда ёки ниҳоятда мураккаб компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Бундай предметлар ўзида мавжуд исталган қисм номи билан аталавермайди. Қачонки ўша таркибий қисм муайян нарсадаги асосий ва характерловчи аҳамиятга эга компонент бўлсагина, ўша бўлакнинг номи бутунга ёки, аксинча, бутун номи бўлакка кўчиши кузатилади. Шунга кўра синекдохани тасниф қилишда айнан мана шу жиҳатга эътибор қаратишимиз лозим бўлади: лексеманинг кўчма маъноси бутун ўрнида қўлланган бўлак маъносини ифодалаганми ёки бирор аъзо, бўлак орқали бутун маъносига ишора қилинганми? Тилшунослар бу жиҳатдан синекдохани икки турга ажратадилар. Жумладан, М.Миртожиев: 1) бўлак номидаги синекдоха; 2) бутун номидаги синекдоха [4], деб номласа, Ҳ.Жамолхонов: 1) бутуннинг номи қисмга кўчирилади; 2) қисмнинг номи бутунга кўчирилади [2], дея тасниф қилади. Бу ўринда М.Миртожиев талқинидаги биринчи тур Ҳ.Жамолхонов таъкидлаган иккинчи турга ва М.Миртожиевнинг иккинчи тури – бутун номидаги синекдоха эса Ҳ.Жамолхонов таснифидаги биринчи тур – бутуннинг номи қисмга

Шахло кўз, оқ билаклар, кулоквойу бурунбойлар тўпланишди – синекдоха.

Анави ўтирган атлас кўйлакни, галстукни, кўк кастюмни – учқовини чакиринг – метонимия.

3) кўп ҳолларда синекдоха ажралмас бутун ва бўлакни билдирса, метонимияда бу ҳолат «ажралувчан» характерга эга бўлади. Масалан:

кўчирилишига тўғри келади.

Таҳлил ва натижалар. Мазкур йўллар билан маъно кўчишида бўлак, яъни қисм номининг бутун номига ўтиши кўп учрайдиган асосий ҳолат бўлиб, бутун номининг бўлак (қисм) номи билан аталиши ниҳоятда кам учрайди. Мисолларни М.Миртожиев таснифи асосида кўриб ўтамиз:

Бўлак номидаги синекдоха сўзнинг ҳосил қилувчи маъно референти бўлак бўлиб, ҳосила маъно референти уни ўз ичига олиши билан характерланувчи синекдохадир (у лотин тилида “totumproparte” – “бутун бўлак номи билан” деб аталади) [6]. Масалан, “Бу бош не савдоларни кўрмади?” гапида бош сўзи ‘одам’ ҳосила маъноси билан воқеланган. Бу ўриндаги маъно тараққиёти бўлак номидаги синекдоха деб қаралади. Бўлак номидаги синекдоха ҳосила маъно референти ҳосил қилувчи маъно референтини ўз камровига олган синекдоха ҳисобланади.

Бутун номидаги синекдоха сўзнинг ҳосил қилувчи маъноси референти бутун бўлиб, бўлакни ифода этган ҳосила маъно референтини ўз камровига олган ҳолатдаги синекдохадир. Уни лотин тилида “pars pro toto” – “бўлак бутуннинг номи билан” [6] дейилади. Масалан, “Беш қўл баробар эмас” гапидаги қўл сўзи “бармоқ” маъносини ўзида ифодалаб келган. Бу ўринда бутун номи билан бўлак аталмоқда. Бутун номидаги синекдохода ҳосил қилувчи маъно референти бутун бўлгани ҳолда ҳосила маъно референтини ўз камровига тутди [4]. Олий ўқув юртининг филология факультети талабалари учун чиқарилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслигида ҳам худди шундай икки турга ажратиш, тасниф қилинади. Лекин унда янада содда, тушунарли усулда талқин қилинган:

1) бир нарсанинг номи сифатида унга хос бирор қисмнинг номи ишлатилади (қисм орқали бутун англатилади): туёқ (қисм) — хайвон (бутун: Баҳонада туёққа эга бўлиб қолди) каби;

2) бир предметнинг номи сифатида шу предметни ҳам ўз ичига олган бутуннинг номи ишлатилади (бутун орқали қисм англашилади): панжа (бутун) – бармоқлар (қисм: “Беш панжангни оғзингга тикма”), ош (умуман овқат) – ош (палов) каби [8].

Бундан ташқари, Т.Алиқулов синекдохани лингвистик ва поэтик дея икки кўринишга ажратади [Қаранг: 3]. Юқоридаги далилларга таяниб айтиш мумкинки, синекдоха йўли билан маъно кўчишини қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1. Қисм орқали бутунни тушуниш, яъни бутун ўрнида қисмни ифодалаш: Николай замонида остонам туёқ кўрмаган (остона – уй, ховли; туёқ – чорва моллари, сигир-бузоқ, кўй-кўзи каби хайвонлар). Уруш кўп одамларнинг ёстиғини қуритди (бу ўринда ёстик («умр қисми») «умр», «хаёт» (бутун) маъносида

қўлланган). Бу оташин юрак Ватан севгиси билан ёнади (юрак – ўз эгаси бўлмиш шахсни ифодалаб келмоқда).

Кўчат, дарахтлар ўз меваси номи билан аталиши ҳам доимо қисм орқали бутунни ифодалаш йўли билан юзага келган синекдохага мисол бўлади, масалан: Олма экдим. Ўрик гуллади. Ёнғоқни аралаймиз.

Қолаверса, мумтоз шеърятимизда ой юз, қорақўз, оқ биллак, сарвақад сингари бирликларнинг ёр, дилдор маъносида қўлланган ўринлар ҳам синекдоханинг бу турига ёрқин мисол бўла олади [1].

2. Бутуннинг номи орқали қисмни тушуниш, бошқача айтганда, қисм ўрнида бутунни ифодалаш: Қорним (ёки ичим) оғрияпти. Мисолга эътибор қилсак, аслида одамнинг ичидаги, қорнидаги муайян бир аъзоси – ошқозон ёки биқин оғрийди, бутун ички қисми, ё бўлмаса, қориннинг ҳамма қисми эмас. Бош – одам, умуман, жонзотнинг бўйиндан юқориги аъзоси, калла. Унинг таркибида соч ҳам, юз ва ундаги қисмлар – кўз, қош, бурун ҳам мавжуд. Лекин нутқимизда бош сўзи синекдоха йўли билан ўз таркибий қисми ўрнида кўп қўлланади: Дўппи унинг боши (бошнинг устки қисми, тепаси)га тор келди. Бошим (пешона ёки чакка) оғриб кетди. Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош (мия, ақл-хуш) билан. Айрилиқда қаро бошим (соч) оқарди. Қўл сўзи қачонки “бармоқ” маъносида қўлланса, доимо синекдоха юзага келади: Ўн қўли – ўн хунар. Овқат тайёрлайман деб ўтқир пичоқда қўлини кесиб олди. Беш қўлингни оғзингга тикмай, сабр қил.

3. Кўплик ўрнида бирлик сонда қўлланиши. Масалан, «Сотувчи, харидор билан хушмуомаллада бўл!» каби шиорларда бирлик сондаги «сотувчи» ва «харидор» сўзлари аслида барча харидор ва сотувчиларни назарда тутди. Бошқа мисоллар: Аё дўст, ўзингдан ўзингни қидир. Пиёда! Йўл ҳаракатига

риоя қил! Ўқувчи! Дарсларга пухта тайёрлан! [Қаранг: 1].

Хулоса ва таклифлар. Ушбу мақола ўзбек нутқи ва поэтик манзарасининг ўзига хослигини намоён этувчи синекдоха ҳодисасининг назарий ва прагматик хусусиятларини таҳлил қилишга қаратилган қадам, дейиш мумкин. Унда синекдоха тушунчасига маълум ва муайян маънода ойдинлик киритилди ва мавжуд таснифлари умумлаштирилди. Тилимиздаги сўзларнинг синекдоха асосида кўчишни кўриб чиқиш жараёнида ҳосила маънонинг юзага келиши, моҳияти каби масалаларнинг тадқиқ қилиниши қуйидаги хулосаларга олиб келди:

- синекдоха воситасида доимо бутун-бўлак муносабати ифодаланади;

- синекдоха ўз табиатига кўра қисм орқали бутунни ёки аксинча, бутуннинг номи орқали қисмни ифодалаш ва кўплик ўрнида бирликни қўллаш каби турларга ажратиб ўрганилади;

- синекдоха турлари ичида бўлак, яъни қисм номининг бутун номига ўтиши кўп учрайди: Маҳаллангда оёқлар (ошиқ йигитлар) тентираб қолди. Йиғилишга мўйловни (мўйлов қўйган шахс) ҳам чақириб келди. Чўлоққа (оёғи нуксонли одам) ачиниш билан қаради. Дарёнинг нариги томонида бир неча бошлар (одамлар) кўринди. Эшитган кулоқ (одам) нима дейди? Шу каби мисоллар бунинг исботидир.

Хулоса қилиб айтганда, маъно кўчишининг бу тури ҳам нутқимизнинг таъсирчанлигини оширишда, ифодали, жозибали бўлишида катта аҳамият касб этади. Демак, синекдоха ҳодисасининг моҳияти универсал характерда, барча тиллар учун бир хил белгиланган бўлса ҳам, унинг содир бўлишидаги актуализаторлари ўзбек тилида миллий характерга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Dedaxanova M., Dadaxonov A. O'zbek tili fanidan ma'lumotnoma. Qo'llanma. – Toshkent: “Yangi kitob”, 2016. – 592 b. – 105-106.
2. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T.: «Talqin», 2005. – 272 b. (www.ziyouz.com kutubxonasi). – 159-бет.
3. Аликулов Т. Полисемия существительных в учебном языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1966. – 18-бет.
4. Миртожиев, М.М. Ўзбек тили семасиологияси / масъул муҳаррир А.П.Ҳожиев. - Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. – 288 б. – 104-106.
5. Покровский М.М. Значение сравнительного языковедения для классической филологии// Филологическое обозрение, 1895, т. VIII, кн.1. – 3-15 с.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. - М.: Аспект Пресс, 2000. — с. 536. – 83-84.
7. Сувонова Р.А. Ўзбек тилида метонимия. Автореф. дисс. ... Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссер. Самарқанд – 2001.: Миртожиев М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. - Ташкент, 1989. – 28-30.
8. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрти филология факультети талабалари учун дарслик. — Т.: Ўзбекистон, 1992. —399 б. – 85-бет.
9. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти – 164 б. – 88-бет.

Дилдора ДЖАФАРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Француз филологияси кафедраси доценти
E-mail: dildora.djafarova@gmail.com

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д., Ширинова Р.Х. тақризи асосида

CURRENT USE OF ARCHAIC PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING "HISTORICAL MEMORY" IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

In linguistics, there are phraseological units of "historical memory", of which there are several types. As a result of our research, archaic phraseological units reflecting "historical memory" are still used by linguists in French and Uzbek. Defining the structure of archaic words in the field of phraseology attracted the attention of linguists, especially at the beginning of the century. The problem of archaism has been widely studied in foreign linguistics (english, russian), which has been studied on the basis of different theories, concepts, approaches, positions, directions. However, to date, the study of archaic expressions of "historical memory" on the example of French and Uzbek languages has not been studied.

Key words: historical memory, archaism, necrotism, phraseological unity, lexical archaic expressions, historism.

СОВРЕМЕННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АРХАИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ «ИСТОРИЧЕСКУЮ ПАМЯТЬ» НА ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В лингвистике существуют фразеологизмы «исторической памяти», которых бывает несколько типов. В результате нашего исследования архаические фразеологизмы, отражающие «историческую память», до сих пор используются лингвистами на французском и узбекском языках. Определение структуры архаичных слов в области фразеологии привлекло внимание лингвистов, особенно в начале века. Проблема архаизма широко изучается в зарубежной лингвистике (английский, русский), которая изучается на основе различных теорий, концепций, подходов, позиций, направлений. Однако на сегодняшний день изучение архаичных выражений «исторической памяти» на примере французского и узбекского языков не изучено.

Ключевые слова: историческая память, архаизм, некротизм, фразеологическое единство, лексические архаические выражения, историзм.

ХОЗИРДА ФРАНЦУЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА “ТАРИХИЙ ХОТИРА”НИ ИФОДАЛОВЧИ АРХАИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ОҒЗАКИ НУТҚДА ИШЛАТИЛИШИ

Аннотация

Тилшуносликда “тарихий хотира”га оид фразеологик бирликлар мавжуд бўлиб, уларнинг бир нечта турлари бор. Тадқиқотларимиз натижасида ҳозирги кунда ҳам француз ва ўзбек тилларида “тарихий хотира”ни акс эттирувчи архаик фразеологик бирликлар тил соҳиблари томонидан ишлатилиб келинмоқда. Фразеология соҳасида архаик сўзлар структурасини аниқлаш, айниқса, асримизнинг бошларида тилшунос олимларнинг диққатини ўзига тортиди. Архаиз муаммоси хориж тилшунослигида (инглиз, рус тилларида) жуда кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Аммо ҳозирги кунга қадар француз ва ўзбек тиллари мисолида “тарихий хотира”га оид архаик иборалар тадқиқи ўрганилмаган.

Калит сўзлар: тарихий хотира, архаизм, некротизм, фразеологик бирлик, лексик архаик иборалар, историзм.

Қириш. XX асрнинг бошларига келиб “тарихий хотира”га оид архаик иборалар юзасидан бир қанча тадқиқотлар олиб борилди. А.Г.Назаряннинг фикрича, француз тилида “тарихий хотира”ни билдирган архаик фразеологик бирликларнинг бир нечта турлари мавжуд. Масалан,

- 1) синтактик архаик иборалар;
- 2) лексик архаик иборалар;
- 3) лексик-синтактик архаик иборалар;
- 4) семантик-синтактик архаик иборалар [1].

Мазкур турга қирувчи архаик иборалар бир-бирдан кескин фарқ қилади.

Биринчи тур синтактик архаик иборалар деб номланиб, қуйидаги иборалар мисол бўлади: *“avoir pignon sur rue”* – “ўз уйингизга ёки ўз савдо ишингизга эга бўлиш”, *“confèr fleurettes”* – “мақтовлар айтиш”ни

билдиради. Ҳар икала иборада ҳам архаизмлар артиклинг йўқлиги билан ифодаланган.

“Sans bourse delier” – синтактик архаизм таржимада “ҳамёни бўшатмаган ҳолда”ни билдирса, том маънода “зиқналик қилмаган”ни англатади; *a bon vin ne faut point d'enseigne* – ибораси таржима жараёнида “яхши айб учун этика керак эмас”ни, том маънода эса “яхши нарса рекламага муҳтож эмас”ни билдиради. Мазкур синтактик архаизм – олмош-эганинг йўқлиги билан ифодаланган.

“Coute que coute” таржимада “ҳар қандай нарх, ҳар қандай харажат” деган маънода ишлатилади. Ушбу семантик архаизм subjunctive феъли билан ифодаланган фразеологизмнинг бошида *que* боғловчисининг қатнашмаганлигини кўрсатади.

“On n' y voit goutte” – “ҳеч нарса кўрмаслик”, “нималарнидир ёмон тушуниш” маъносини ифодалаб,

синтактик архаизм – биргина не юкламаси ёрдамида феълни инкор шаклининг ҳосил бўлиши ва унинг *goutte* ёрдамида кучайтирилиши; эски француз тилида инкор шаклини кучайтириш учун *pas* сўзи бир нечта сўзлар билан *pas* (кадам), *point* (нуқта), *mie* (ушоқ), *goutte* (томчи), *clou* (мих), *miette* (урвоқ), *grain* (ғалла) ва бошқа терминлардан фойдаланилган [2].

“*Kўзим учиб турган эди*” ибораси одатда ўзбек халқининг кўзининг учиб туришини бир фалокат ёки яхшилиқни олдидан кўриш белгиси сифатида тасаввур этади. Агар бир одамнинг чап кўзи учса, келгусида бир фалокат, ўнг кўзи учса, келгусида бир яхшилиқ рўй беради дейишган. Мазкур синтактик архаизмда эгалик оломшнинг тушиб қолиши кузатилади. Ҳозирги кунда Мезбон меҳмоннинг орқасидан “у келади деб жуда ҳам кўзим учиб турган эди” ёки “сиз келасиз деб, жуда ҳам кўзим учиб турган эди” иборалари ишлатилади” [4].

Иккинчи тур лексик архаизмлар бўлиб, улар таркибига қуйидагилар қиради. Масалан, “*peu ou prou*” ибораси таржимада “оз ёки кам”ни, том маънода “хеч бўлмаганда қанчадир” деган маъноларни ифодалайди.

“*Courir le guilledou*” лексик архаизм таржима жараёнида “киморхона бўйлаб санғимок”, “гандиракмақ” маъноларини билдиради. Мазкур иборада *guilledou* сўзи асосий маъно англатувчи сўз ҳисобланиб, кельтчасига *heldro* - дайди сўзидан олинган ёки *guiller* – алдамоқ маъносини билдиради, яъни шу сўзлар таъсири остида ибора ривожланган.

Courir la pretentaine (la pretantaine) – мазкур фразеологик бирлик таржимада сандирақлаб юрмоқ, санғимок, ишқий саргузаштларни қидириш маъноларини билдиради. Ушбу ибора ўзбек тилида “*Саёқ юрган таёқ ер*” фразеологик бирлиги билан маънодош ҳисобланиб, ножўя хатти-ҳаракатларнинг оқибати ёмон бўлишини уқтириб инсонларни ёмон йўлдан, ногўри ишлардан қайтаради. Ўзбек тилида бу иборанинг муқобил вариантлари кўп. Масалан, “чакки юрсанг, дакки ерсанг”, “шалп юрсанг, шапаки ерсанг” кабилардир. Ҳозирги кунда булар кўпроқ эскирган варианты ҳисобланади. Француз тилидаги *guilledou*, *pretentaine* сўзлари кўпроқ юқорида келтирилган иборалар таркибида қўлланилади ва некротизмга қиради. Некротизмларни ўз ичига олган барча фразеологик бирликларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Масалан:

1) некротизм-архаизмлар билан ифодаланган фразеологик бирликлар;

2) синтактик- архаизмлар билан ифодаланган фразеологик бирликлар. Мазкур гуруҳлар бир-бирдан фарқ қилади.

Учинчи турга француз тилида лексико-синтактик архаизмларга қуйидаги иборалар қиради. Масалан: “*a la queue leu leu*” ибораси таржимада “бўрининг думида”ни ифода этиб, биринчи *leu* аниқ *le* аниқ артиклнинг бузилган шакли ҳисобланади, иккинчиси эса *leu* (бўри) отнинг эски француз тилидаги шакли. “*sans coup ferir*” фразеологик бирлигини таржима қилсак “биронта зарбасиз”ни англатади, синтактик архаизм замонавий француз тили учун ноодатий бўлган предикат олдидан бевосита тўлдирувчи позициясидан иборат бўлган – жангсиз, қон тўкилмасдан каби маъноларни билдириб, *ferir* феъли эса бу бирикмадан ташқарида ишлатилмайди.

Француз тилидаги тўртинчи турига кўпроқ семантик архаизмлар қуйидаги ифодаларда

кузатилади. Мисол учун: “*en premier chef*” мазкур ибора таржимада “биринчи бошда”ни англатса, том маънода “биринчи навбатда”ни англатиб, *chef* сўзи “бош” сўзининг эскирган маъносида ишлатилган IX асрда – *chief* тарзида ишлатилган.

“*Дўстинг келса далонда кут, душманинг келса айвонда кут*” иборасида далон сўзи дарвозахона йўлагини билдириб, агар дўстингни йўлакда кутсанг ҳам хафа бўлмайди, аммо душманингни айвонда кутиб яхши меҳмон қилгинки, унинг ёмонлиги юмшаб, зора яхшиликка айланишини англатади. Ҳозирги кунда иборадаги далон сўзи архаизм ҳисобланади. Бу иборанинг бошқа яқин вариантлари ҳам мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда кўпроқ шу вариантлар ишлатилади. Масалан, “Душманингда кимхоб кийгиз, дўстингда - алак” [4].

“*Ёлғиз ўғил-ёвдан қаттиқ, хотини-қалмоқдан қаттиқ*” иборасида қалмоқ сўзи халқнинг номи бўлиб, бу халқ ўтмишда кўп босқинчиликлар қилиб, атрофдаги халқларга жумладан Ўзбекистон худудида яшаган аждодларимизга ҳам қаттиқ жабр-зулм ўтказган. Шу боис, ёзма ва оғзаки адабиётларда қалмоқ сўзи “душман”, “тошқўнғил” деган маъноларда ишлатилган. Одатда ёлғиз бола кўпинча эркалатиб ўстирилади, ёшлигида нима деса айтгани ота-онаси томонидан бажо келтирилади. Атрофдаги кишилар шунинг учун ҳам ёлғиз ўғилни ёвга, унинг хотинини эса қалмоққа ўхшатганлар. Ҳозирги кунда “Ёлғиз бола – бошга бало” варианты ишлатилиб, юқоридаги ибора эскирган ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тилшуносликда историзмлар кўпроқ ўзида семантикадаги ўзгаришларга экстралингвистик омиллар сабаб бўлган сўзларни мужассамлаштиради, яъни улар эскирган ҳодисалар ёки тушунчалар, эски турмуш тарзини ифодалайди.

Ж. Клиненберг фанда бундай тушунчаларни аниқлаш учун “*archaismes de civilisation*” терминидан фойдаланади, яъни “қадимий мамлакатшунослик”. Мазкур жараёнга бир нечта ибораларни мисол қила оламиз. Масалан, “*ils ne mangeront point un minot de sel ensemble*” фразеологик бирлиги таржимада улар бир чимдим тузни ҳам бирга ея олишмайдини ифода этса, ибора сифатида “улар дўст бўлмайди”ни англатади. Бу ибора ўзбек тилида “гапи бир жойдан чиқмайди” вариантга мос келади. Қарама-қарши маъно англатса, яъни “*ils mangeront un minot de sel ensemble*” ифодаси ўзбек тилида “*бир майизни қирқ қиуу ёйду*” иборасига яқин ҳисобланади.

Француз тилида мазкур иборанинг ҳам бир нечта вариантлари бор. Масалан, “*pour se dire ami, il faut avoir mange ensemble un minot de sel*” таржима қилсак “дўст деб аташ учун бирга бир чимдим тузни бирга ейиш лозим”ни, том маънода “дўстлик деб аташ учун биргаликда узоқ вақт яшаши ва инсоннинг барча ютуқ ва камчиликларини яхши билиши”ни билдиради. Ўзбек тилида ҳам бу иборага яқин маъноли фразеологик бирликлар мавжуд. Мисол учун, “дўстинг учун захар ют”, “дўстинг дўстлиги бошга кулфат келса билинар” кабилар. Мазкур ибораларда *minot* сўзи некторизм- историзм ҳисобланиб, сочилувчан моддаларнинг эски оғирлик ўлчовини англатади. Бундай некторизм-историзмни ифода этувчи фразеологик бирликлар ўзбек тилида ҳам кўп. “*Даҳсар тарик, сисар ҳайқирик*” иборасида даҳсар-асли даҳсир эски форс тилидан олинган бўлиб, “сир”нинг ўн

карра кўп оғирлик ўлчовини билдиради. Сир Эронда 75 граммга тўғри келади. Сисар-дахсарга нисбатан уч хисса кўп миқдор билдириб, озгина нарсаи бўлса ҳам мактанувчи кишиларга нисбатан айтилади. Ўзбек тилида бу иборанинг яқин вариантлари кўп. Масалан, **“товуқ битта тухум қўйса ҳам оламни бузади”**, **“Хайдагани ики улогу, хайқириги оламни бузади”** [4].

Тадқиқот методологияси. А. Г. Назарян таъкидлаганидек кам ҳолларда фразеологик бирликлар барча турдаги архаизмларни ўз ичига олиши мумкин. Фразеологик бирликлардаги архаизмнинг бу тури комплекс дейилади. Бунга мисол қилиб қуйидаги фразеологик бирликларни келтириш мумкин: **“avoir maille apartir avec qn”** ибораси таржимада “биров билан олишмаслик” ёки “биров билан бўлишмаслик”ни билдиради. Иборадаги maille сўзи лотинча medialia сўздан олинган бўлиб, паст даражали кумушдан ясалган эски француз кичик тангасини билдиради [3]. Partir феъли ўзининг дастлабки лотинча partire-бўлмоқ маъносидан ишлатилади. Ушбу танга энг кичик қийматли бўлгани учун, уни бўлишишга бўлган ҳар қандай уриниш уриш ва жанжалларга олиб келган. Бу билан фразеологизмнинг маъноси тушунтирилади. Бу ифодада синтактик архаизм maille отидан олдин артиклининг йўқлиги ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. **“Avoir des yeux de lynx”** фразеологик бирлиги “силовсиндек кўзлари бор”ни билдирса, ибора сифатида “узок масофани ҳам яхши кўради”ни англатган, яъни lynx ўзида фавкуллда кўзининг ўткирлиги билан ажралиб турган ва булутлар орасидан узокни кўра оладиган “Арго” кемаси йўлбошчиси номининг нотўғри талқинини ифодалайди Lynsee (грек. Lunkeos). Силовсин ҳақиқатдан ҳам кўз ўткирлини ифодалайди, чунки бу хайвон девор орқали ҳам кўра олиш қобилиятига эгадир. Айрим давлат рамзларида ҳам, айниқса гербуносликда силовсин тўлиқлик ва кўриш қобилиятининг ўткирлигини англатади. Масалан силовсин Псков гербида тасвирланган. Силовсин юлдузлар туркумига оид бўлиб, бу юлдузлар туркуми номини XVII асрда астроном Ян Гевелий киритган, яъни бу туркум хира юлдузлар занжирини ифодалайди, тарихда бу занжирни фақат силовсин каби ўткир кўриш қобилиятига эга бўлган одамларгина кўриши мумкин дейилган [3].

“Ўқуруғ тушмаган” ибораси қадимда кенг маънода ишлатилган бўлиб, ўқуруғ сўзи йилқичилар орасида ишлатилган. Доимо яйловда юрган, ҳеч бир минилмаган отни ушламоқчи бўлсалар, йилқичилар унга ўқуруғ ташлаб тутганлар. Юлғундан қилинган соппинг учига арқон боғлаб, қочқир отни тутиш учун тузоқ қилинади. Шуни йилқичилар “ўқуруғ” дейдилар. “Ўқуруғ тушмаган” фразеологик бирлиги ҳозирги кунда бошқача вариантда, яъни кўчма маънода ишлатилиб “тирикчиликка бўйин қўймаган”,

“турмушнинг аччиқ-чучугини тотмаган” тарзида ишлатилади.

“Sourd comme un pot” ибораси айнан таржима жараёнида “тувак каби кар”ни билдирса, том маънода “кар”ни англатган. Мазкур иборада pot сўзи ўзида эски post -roteau - устун сўзининг бузилган шаклини ифодалайди, яъни таққослашнинг дастлабки шакли “sourd comme un poteau” фразеологик бирлиги таржимада “устун каби кар”ни англатган.

Ўзбек тилида “корчалонлик қилади” фразеологик бирлиги бўлиб, ўтмишда қўлланилган бўлиб, “корчалон” сўзи “чалон” сўздан олинган. Тил соҳиблари томонидан айрим нотўғри талаффуз орқали “чалон” сўзи “корчалон” сўзига алмашиб қолган. Ҳозирги кунда оғзаки нутқда “ҳеч бир ишни урдасидан чиқмай, қуруқ катталик кетасан” иборасининг вариантларидан бири бўлган.

“Ecrire comme un ange” ибораси таржимада “фаришта каби ёзмоқ”ни, том маънода эса “чиройли хуснихат соҳиб”ни англатган. Мазкур фразеологик бирлик 1540 йилда Грециядан Парижга келган машҳур хаттот Анжа Вержеса (Ange Vergese) номи билан боғлиқ. Унинг хуснихати шунақа чиройли эдики, хаттоки XVI асрда Франциске I қўл остида Лувр нашрлари босилган юнон харфларининг гравюралари учун намуна бўлиб хизмат қилган. Мазкур ифоданинг дастлабки шакли еcrire comme Ange бўлган деган асослар ҳам мавжуд [2]. Кейинчалик «Ange» номи ва “ange” сўзини аралаштириш натижасида шундай оригинал образ яратилдики, у француз тилида кенг тарқалди, яъни “фаришта каби”, “гўзал, мукамал” маъноларида ишлатила бошланди.

“Кўзини мой босиб кетибди” синтактик архаизм киши семирса ҳамма аъзоларини мой битиб тўлишиб кетади, шу билан бирга кўз ковоклари ҳам тўлишади. Баъзи одамлар юқорироқ мартабага эга бўладилар. Шундай вақтда ўша одам ўзини тамом йўқотиб, шишини кетади ва халқни, ўзининг эски дўстларини унутиб юборади, мана шундай вақтда ушбу ибора ишлайилган бўлиб, мазкур синтактик архаизмда олмош тушиб қолган, яъни “унинг кўзини мой босиб қолган” бўлиши керак эди. Аммо, ҳозирда оғзаки нутқда “кўзини шира босиб кетибди” тарзида ишлатилади [4].

Хулоса ва таклифлар. “Тарихий хотира”га оид архаик фразеологик бирликлар муаммоси хориж тилшунослигида жуда кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Шу билан бирга, “тарихий хотира”га оид архаик ибораларнинг тилшуносликда бир нечта турлари бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилади. Тадқиқотларимиз натижасида француз ва ўзбек тилларида оғзаки нутқда кўпроқ синтактик-архаизм тури учрашини аниқладик.

АДАБИЁТЛАР

1. Назарян А.Г. Словарь устойчивых сравнений французского языка. - М.: Изд-во РУДН, 2002. - 334 с.
2. Bologne, J.-C. Qui m'aime me suivie. Dictionnaire commente des allusions historiques. - Paris: Larousse, DL 2007. - 303р.
3. Raynaud de Lage, G. Manuel pratique d'ancien franç - Paris: Picard ed., 1970. - 294 p.
4. Шорахмедов Д.,Аминов М. Маънолар мазхани.-Тошкент:2018.-477 б.

Умида ДУШАЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети стажёр докторанти

E-mail: umida.77.ud@mail.com

ЎзДЖТУ, фил.ф.д. Бахронова Д.К тақризи асосида

SYNTACTICAL FUNCTIONS OF FIXED EXPRESSIONS WITH FIGURATIVE MEANING IN SPANISH LANGUAGE

Abstract

This article deals with stable comparisons, which are one of the means of expressing the linguistic category of intensity. In the article, intensity is understood as a semantic category, the essence of which is amplification or the expression of an additional quantitative characteristic. The most common adverbs with quantitative meaning in Spanish are the adverbs and which determine the intensity of the quality inherent in a person or object, and the intensity of the attribute that characterizes the action.

Key words: stable comparisons, intensity, semantic category, amplification, adverbs, determination, intensification, deep structure.

СИНТАКТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНЕНИЙ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

Аннотация

В данной статье речь идет об устойчивых сравнений которые являются, одним из средств выражения языковой категории интенсивности. В статье испанский язык располагает большим разнообразием грамматических средств выражения сравнения. Наиболее типичными для устойчивых сравнений современного испанского языка являются: 1 /сравнительная степень прилагательных и наречий и 2 /сравнительные обороты и придаточные предложения со сравнительными союзами 1 типа como, igual que (al igual que), lo mismo que, cual.

Ключевые слова: устойчивые сравнения, атрибутив, предикатив, семантическая категория, усилительность, наречия, детерминация, интенсификация, глубинная структура.

ИСПАН ТИЛИДА ТУРГУН ЁХШАТМАЛАРНИНГ ГАПДАГИ СИНТАКТИК ВАЗИФАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада гап барқарор ўхшатмалар (турғун ўхшаш бирикмалар) ҳақида кетмоқда. Улар тилнинг интенсив категориясини ифодалашнинг воситаларидан бири ҳисобланади. Мақолада испан тили ўхшатмаларни ифодалашнинг катта хилма-хил грамматик воситалари тушунилади. Ҳозирги испан тилининг барқарор ўхшатмалари учун энг типиклари қуйидагилардан иборат: 1 /сифатларнинг ва равишларнинг қиёсий даражаси ва 2 /como, igual que (al igual que), lo mismo que, cual типидаги боғловчилар билан қиёслаш оборотлари ва эргаш гаплардир.

Калит сўзлар: турғун ўхшатмалар, атрибутив, семантик, предикатив, категория, кучайтириш, равиш, детерминация, интенсификация, ички структура.

Кириш. Ҳозирги кунда фразеологиянинг ҳажми, фразеологик бирикнинг (ФБ) моҳияти ва унинг асосий белгилари, шунингдек, идиоматиклик ҳамда барқарорлик муаммолари тадқиқотчилар томонидан турлича тушунилади, анъанавий ўхшатмаларни фразеологияга киритиш ҳақида ҳам фикрларнинг бир хиллиги мавжуд эмас. Тадқиқотчиларнинг бир қисми фақат “ниҳоят даражада фразеологияланган турғун ўхшатмаларни” Икомпаратив фразеологияга киритадилар, бошқалари эса мурдадек оппоқ, кордек оппоқ, ёш боладай йиғламоқ каби ўхшатмаларни фразеологизмлар деб ҳисоблайдилар ва х.к.

Турғун ўхшатмалар, маълумки, тилнинг интенсив категориясини ифодалашнинг воситаларидан бири ҳисобланади. Интенсивлик деганда моҳияти кучайтиришни ёки қўшимча миқдорий характеристикани ифодалашдан иборат бўлган семантик категория тушунилади.

Тилда миқдорий маъно хилма-хил усуллар билан ифодаланиши мумкин. Масалан, миқдорий маъно билан энг умумий равишлардан испан тилида

muу ва mucho равишлари ҳисобланиб, улар шахсга ёки предметга хос бўлган сифатнинг интенсивлигини ва ҳаракатни характерлрвчи белгини аниқлайдилар. Стилистик жиҳатдан мутлақо нейтрал бўлган бу равишлар феъллар сифатларининг жуда катта давраси, яъни феълларнинг семантикаси бирикмага йўл қўйса, амалда уларнинг ҳар бири билан бирикишлари мумкин: белги (аломат)+катта даража. Бундай равишлар ёрдамида миқдорни аниқлаш шуни назарда тутадик, сифатлар ва феъллар билан ифодаланадиган белгилар уларни бошқа белгилардан ажратиб турадиган аниқ, объектив кўриниб турган чегараларга эга эмас ва бу чегаралар озми-кўпми субъектив ўрнатилади.

Сифатларни ва феълларни миқдорий маъно равишлари билан детерминациялаш мажбурий эмас, бироқ интенсификациянинг факультатив воситаси бўлган ушбу равишлар, шунингдек, уларга эквивалент бўлган тил бириклари тилда юқори маҳсулдорликка эгадилар.

Барқарор ўхшатмалар сифат ёки белгини ифодалашнинг энг юқори қўшимча воситасидан иборат

бўлиб, алоҳида экспрессияга ва самарадорликка эгадир. Уларнинг иккинчи компоненти, яъни компаратив, кучайтириш вазифасида чиқади ва сифатнинг энг юкори ўлчовини кўрсатади. Ушбу тил бирликлари кучайтириш даражаси бўйича ортгирма даражага энг яқин мос келадилар.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. Н. Н. Амосова, И. И. Чернишева, А. В. Кунин, В. И. Орлова, З. Г. Бурдина, Н. М. Сидякова, А. Г. Назарян, Р. А. Глазирин ва бошқа кўплар/ барқарор ўхшатмаларни фразеологик даражадаги бирликлар деб баҳолайдилар. Барқарор ўхшатмаларнинг фразеологиялашув жараёни тадқиқотчилар томонидан турлича тушунилади. Мисол учун В. М. Огольцев компаратив структураларнинг фразеологиялашув жараёнини уларнинг лексикаллашув даражаси билан боғлайди. Унинг фикрига кўра, барқарор ўхшатма конструкцияларининг лексикаллашуви ҳар доим қиёслашнинг мантикий формуласи элементларининг бузилиши, компаратив муносабатларнинг сусайишидан ёки йўқолишидан иборат бўлади.

И. И. Чернишеванинг фикрича, кўриб чиқилаётган бирликларнинг фразеологиялашуви шундан иборатки, барқарор компаратив структуранинг биринчи ва иккинчи компонентларининг ўзаро муносабати натижасида кўшимча маъно пайдо бўлади. Юқорида номи зикр қилинган бирликларнинг фразеологиялашув жараёни учун ўзига хос бўлгани қиёслаш элементининг ва кучайтириш элементининг ўзгаришидир.

Бошқа тадқиқотчиларнинг ҳисоблашларича, қиёслаш обороти, барқарор бирикмага айланиб, ўзининг маъносини ўзгартиради. Қиёслаш фурсати арзимас бўлиб кўрилади, барқарор бирикма эса бевосита жараённинг, ҳаракатнинг, ҳолатнинг сифатий характеристикасини беради. Фразеологиялашув жараёнида қиёслаш ўзининг солиштириш маъносини тўлиқ ёки қисман йўқотиши ҳақида кўплаб муаллифлар ёздиладар. Шундай қилиб, компаратив фразеологиянинг кўплаб тадқиқотчилари “кўшимча маънонинг” И.И. Чернишева, “кўшимча тушунчанинг ёки интенсивлик тушунчасининг” З. Г. Бурдина пайдо бўлишини, “қиёслаш компонентида предметлик маъносининг сусайишини” В. И. Орлова, қиёслаш компоненти билан умумлаштирувчи маъно касб этишини А. Г. Назарян компаратив структураларда фразеологиялашув жараёни ҳақида гапиришга етарли асос деб ҳисоблайдилар.

Ҳозирги пайтда фразеологик бирликларни ажратиб кўрсатиш принципларига қарашларнинг изчил тизимининг йўқлиги, фразеологиклик тушунчасининг ноаниқлиги ва “ички қарама-қаршилиги” ушбу муаммони бир хил маънода ҳал қилишга имкон бермайди. И. И. Чернишева “компаратив фразеологизмлар... аслини олганда ҳали кам тадқиқ қилинган. Уларни фразеологияга киритиш имконияти, структур-семантик хусусиятлари ва фразеологик ўхшашликларга кўшиш кўшимча таҳлилга муҳтождир”, деб таъкидлагани тасодифий эмас.

Демак, тил ўхшатмалари муаммоси илгаридан славян тиллари, роман тиллари ва герман тиллари мутахассисларининг ишларида узоқ илмий тарихга эга бўлганлигига ва барқарор ўхшатмаларнинг ўзига хослиги ва структур-семантик хусусиятлари ҳақида гувоҳлик берувчи анча-мунча материал тўпланганлигига қарамадан, ушбу тил бирликларига

тегишли бўлган бир қатор масалалар яна кейинги ишлов беришга муҳтож ва анъанавий шарҳ доирасида изоҳга сазовор бўлмайди. Тан олиш керакки, кўп принципал масалаларни тушунишда муаммо билан боғлиқ сезиларли фарқлар мавжуд, ушбу бирликларни улар билан формал жиҳатдан мос келувчи индивидуал ҳосилалардан ажратиб туришга имкон бериши мумкин бўлган барқарор ўхшатмаларни идентификациялашнинг қатъий мезонлари ишлаб чиқилмаган, барқарор ўхшатмаларни синтагматик жиҳатдан кўриб чиқишга ва уларнинг матнда ишлашининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга тегишли бўлган эътибор қаратилмаган.

Тадқиқот методологияси. Асосий (назарий) методлардан анализ – синтез методига адабий манбаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Таҳлил методи олдида доимо танқидий ёндашиш, ўтган даврдаги ижобий ва салбий томонларни аниқлаш мақсад қилиб кўйилади. Эришилган ижобий натижа ҳозирги кундаги ўқитиш тажрибасига тадбиқ этилади.

Н.Н.Амосова контекстологик метод, В.Л. Архангельская ўзгарувчан метод, В.П Жукова фразеология кўллаш методи, А.В Кунин фразеологик идентификация қилиш методи, М Копыленко, З Д Попова лексемаларнинг уйғунлигини ўрганиш методи, Л.И Ройзензон ва Ю.Ю Авалиани структуравий типологик метод, М.Т Тагиев фразеологик бирликларни уларнинг муҳити бўйича ўрганиш усули. Архангельский, Кунин, Назарянлар методи ҳам жой олган.

Таҳлил ва натижалар. Барқарор ўхшатмалар синтактик конструкциялардан иборат бўлиб, улар нутқда анча мураккаб структуралар таркибиде, хусусан /атрибутив, предикатив ва ҳол билан ифодаланадиган/ аниқловчилар сифатида содда ва кўшма гапларда ишлайдилар. Белгини экспликация қилиш таянч синтактик вазифасига нисбатан таснифловчи ҳисобланган атрибутив вазифада, барқарор ўхшатмалар умуман анча мураккаб синтагматик тобе компонент сифатида, яъни гапда келадилар ва ҳам эгани, ҳам тўлдирувчини аниқлашлари мумкин, масалан: Ya el sol de una manana de mayo, brillante como el oro iba iluminando el cuarto (Baroja. Aurora, 248). Entonces bastaba ponerle una torcida y encender, para que diese una llama blanca como la leche, que duraba eternamente (Ferlosio. Industrias, 32).

Атрибутив аниқловчи вазифасида барқарор ўхшатмалар коммуникатив автономликдан маҳрум қилинган синтактик конструкциялар ҳисобланадилар. Уларни тушириб қолдириш гапнинг яхлитлигини бузмайди, чунки улар аниқланаётганни актуаллаштириш учун хизмат қиладилар ва гапда акс эттирилган ҳодиса билан фақат бавосита боғлангандирлар. Аммо, сифатлар ва равишлар морфологик ифодаловчилари тарзида келадиган сифат категориясининг семантик табиати шундайки, барқарор ўхшатмалар ўзларида яширин ҳолда предикативликни олиб юрадилар. Сўзловчининг ёки ёзувчининг коммуникатив кўрсатмаси сабабли, ушбу тил бирликларининг мазмуни актуаллаштирилиши, яъни воқеликка киритилиши мумкин, бу ҳолда эса биз унга хос бўлган барча характеристикалар билан мулоҳазага эга бўламиз. “Сўзнинг функционал соҳаси шу даражада кенги, унинг чекка чегаралари тилда, бир томондан, морфемалар сифатида..., иккинчи

томондан асл коммуникатив бирлик – мулоҳаза сифатида сўзларни қўлланиш ҳолатлари билан берилган”. Синтагматик тобе компонентга коммуникатив қиймат бағишланганда, яъни ўхшатма хабарнинг ядросига айланганда ва у тушунчани эмас, балки фикрни ифодалаганда, мулоҳаза пайдо бўлади. – Sorda como una tarpa. Aunque tampoco se la advierte esa deficiencia (Alvarez Quintero. OC-1, 71). Pablo era duro como el pedernal (Castillo-Puche. Muerte,38). – He trabajado como una bestia (Marse. Cara, 91). Маълумки, субъект тахминга киради ва предикативликни шакллантирувчи грамматик категория ҳисобланмайди.1 Н. Ю. Шведованинг қайд қилишича, у гапнинг мажбурий грамматик форманти (аффикс, қўшимча), гапнинг тарқатувчиси, ясама конструкция, контекст билан ифодаланиши мумкин, вазиятдан тикланиши мумкин2. Мисол учун, испан тилида эга вазифасида келувчи кишилиқ олмошлари, одатда тушириб қолдирилади, феъл ўз қўшимчаси билан қайси шахсга тегишли эканлигини кўрсатиб турганлиги сабабли, бу гапни тўғри тушунишга заррача ҳам ҳалал бермайди.

Ўзининг дастлабки, атрибутив вазифасида, сифатлар маркировкаланмаган шаклда келадилар. Бироқ, шубҳасиз, ҳар қандай аниқловчи ўрнини эгаллаши мумкин. Сифатнинг маркировкаланган шакли, яъни Е. Куриловичнинг фикрига кўра “қайд қилинган қўлланилиш”, унинг иккинчи, предикатив вазифасида келадиган атрибут сўзнинг функционал аҳамиятидан гувоҳлик беради, масалан: Somos como una y carne (Salinas. Teatro, 390). Todo era rojo como la sangre (Alvarez. Huelga, 193). Roman se puso mas blando que una breva (Goytisolo. Isla, 93)3 Лингвистик адабиётда ушбу аниқловчини ёки предикатив, ёки атрибутив-предикатив деб аташади. Ҳаракатни, жараёнларни ва ҳолатларни характерловчи барқарор ўхшатмалар, илгари кўрсатиб ўтилганидаек, гапда ҳол билан ифодаланганидан

Испан тили ўхшатмаларни ифодалашнинг катта хилма-хил грамматик воситаларига эга. Ҳозирги испан тилининг барқарор ўхшатмалари учун энг типиклари қуйидагилардан иборат:

1 /сифатларнинг ва равишларнинг қиёсий даражаси

2 /como, igual que (al igual que), lo mismo que, cual типидаги боғловчилар билан қиёслаш оборотлари ва эргаш гаплардир.

Бироқ, испан тили барқарор ўхшатмаларининг асосий қисмини сомо боғловчили компаратив конструкциялар ташкил этиб, улар ҳам одат бўлиб қолган нутқда, ҳам ҳар қандай бадий асарда устунлик қилади1. Айнан сомо боғловчили конструкциялар испан тилида барқарор ўхшатмаларнинг энг кенг тарқалган шакли ҳисобланади. – Son toros de seis hierbas, grandes como Castillos (Sastre Dramas, 164). – Dormia como un tronco cuando, imagina el susto, oigo voces en el jardin (Goytisolo. Isla, 63). Фактга асосланган материал таҳлили барқарор ўхшатмаларда қиёслаш боғловчиларининг ўзгарувчанлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. Мисол учун, М. Молинернинг фикрига кўра, сомо боғловчисининг абсолют эквивалентлари бўлиб igual que (al igual que), lo mismo que, cual ҳисобланади. Боғловчи igual que ҳар хил муаллифларнинг асарларида жуда тез-тез ишлатилади. Tiene la lengua tibia como las ingles y

suave, igual que el terciopelo (Cela. OC-7, 246). ... Llego a la plaza igual que una centella (Lera. Clarines, 37). Барқарор ўхшатмаларда lo mismo que ибораси анча кам қўлланилади. De vez en cuando, me zambullia en el agua y buceaba unos minutos lo mismo que un pez (Goytisolo. Fin, 11). Cual боғловчиси бизнинг мисолларимизда кам учрайди. Cual un relampago, el sonrojo cubrio su cara y desaparecio (Bermudez. Pasos, 173). М. Молинер cual нинг сомо ўрнига қўлланилишини эскирган деб ҳисоблайди. Ҳозирги испан тилида cual боғловчисининг камдан-кам ишлатилиши ва унинг бадий адабиёт тилида, айниқса, шеърятда бошқалардан кўпроқ учраши ҳақида С. Хили Гаи, А. Бельо ва Р. Х. Куэрво, шунингдек, испан тилининг янги академик грамматикаси лойиҳасининг муаллифлари ҳам ёзишади. Маълумки, como si боғловчиси нореал ўхшатишни ифодалашга хизмат қилади. ... las cabezas de Manuela y de Juliana encaradas, inmóviles y silenciosas, como si fueran dos estatuas (Salisachs. Vendimia, 391). “Сифатларнинг ва равишларнинг қиёсий даражада қўлланилиши типик бўлмаган” рус тилидан фарқли равишда, испан тилида адъектив ўхшатишларда сифатларнинг қиёсий даражаси жуда кенг ишлатилади. В. Байнхауэр бу ҳақида, испан сўзлашув тилида кўпчилик ўхшатмалар айнан шу шаклда ифодаланган, деб ёзади. Un insensato, desde luego... Pero un insensato mas bueno que el pan (Izcaray. Ruinas, 97). Кўпинча сифатнинг қиёсий даражадаги шакли ҳозирги испан тилида анча афзал бўлиб чиқади. Ҳақиқатан, сифатларнинг бир қисми барқарор ўхшатмаларда фақат ушбу шаклда ишлатилади. No te la regalo porque es mas falsa que Judas (Arce, Precio, 82). Las gentes de la ciudad... tienen una moral que, para ellos, les sirve, aunque sea mas falsa que Judas (Gela. OC-5, 40).

Баъзибир муаллифларнинг ҳисоблашларича, қиёсий даражали конструкцияларда сифатнинг катта даражаси ифодаланади, оборотнинг эмоционал-экспрессив кескинлик кучаяди. Қиёсий даражали оборотларда сифатнинг катта даражаси ҳақида шунингдек В. Байнхауэр Е. А. Зайбель ҳам ёзишади. Қиёсий боғловчилар, сифатларнинг ва равишларнинг қиёсий даражасидан ташқари, испан тили барқарор ўхшатмаларининг иккинчи компоненти parecer феъли ёрдамида ҳам киритилиши мумкин [1] – ¿Quien va a ser? Ese don Leoncio. Un viejo. Y cuando anda parece un pato (Alos. Caballo, 115).

1.Испан тилида барқарор ўхшатмаларни ифодалашнинг асосий грамматик воситалари қуйидагилар ҳисобланади: а/ сифатларнинг ва равишларнинг қиёсий даражаси; б/ қиёслаш оборотлари ҳамда сомо, igual que (al igual que), lo mismo que, cual қиёслаш боғловчили эргаш гаплар.

2. Барқарор ўхшатмани ифода қилишнинг ранг-баранг усуллари орасида сомо боғловчили қиёслаш оборотлари энг кўп такрорланиш даражасига эгадирлар.

3. Адъектив ўхшатмаларда сифатларнинг қиёсий даражаси кенг қўлланилиши ҳозирги испан тили учун типик ҳисобланади [2].

Барқарор ўхшатмалар компаратив қисмининг структур турлари предметларнинг белгиларини характерловчи ўхшатмалар. Ушбу типдаги барқарор ўхшатмаларнинг биринчи компоненти сифат билан ифода қилинади. У ўзида ўзаро боғланиши бўлган тап сўзига эга бўлиши мумкин. Es un chiquillo marrajo,

negro como un carbon (Goytisolo. Chanca, 51). Y la otra es tan pequenuela, y tan gorda como una bolita (Galdos. Zaragoza, 551). Бу ерда иккинчи компонент сифатида кўпинча от келади. Қараб чиқилаётган тил бирликларидан отга оид компонент маълум қизиқиш касб этади, бу унинг сўзларнинг хилма-хил структур-семантик туркумларига тегишлилиги ҳамда грамматик шакланганлигига /унинг олдида артиклининг борлигига ёки йўқлигига/ боғлиқ. Кузатишларимиз бўйича, от барқарор ўхшатмаларнинг компаратив гуруҳи таркибда ҳозирги испан тилининг нормаларига кўра у ёки бу /аниқ, ноани, нолли/ артикл билан қўлланилади. ...habian labrado en las piedras de aquel temeroso camino, viejo como el mundo (Valle. Cruzados, 130). - Pero don Agricola es listo como un lince y no se deja enganar, no vaya usted a creer (Cela. OC-4, 398). - Son los primos de mi marido. Duros como piedras para la danza (Lorca. OC, 1231) Ушбу ўхшатмаларнинг компаратив қисми структураси иккинчи типдаги барқарор ўхшатмаларни қараганда унча ранг-баранг эмас [3]. Биз қуйидаги структур турларни ажратиб кўрсатдик: бир бўлакчи, икки бўлакчи ва ёйик, улар синтактик жиҳатдан гапни намоён қилади.

I. Бир бўлакчилар: como + N como + Part, como + prep. + N en, sobre Ella andaba en casa como una abeja, cuidando y vigilando todo (Baroja. Laberinto, 182). Dona Micaela temblaba como azogada (Unamuno. OC-2, 257). Conocia aquel barrio desde niño y en él se sentía como en casa (Goytisolo. Circo, 109). Бу ерда от компонентининг олмош /препозитив/ ва сифат /препозитив ва постпозитив/ билан кенгайиш ҳоллари бўлиши мумкин. Aquí se sentían como en su casa (Goytisolo. Circo, 141). La familia de Montoria no cabía en sí de gozo, y esperaba el día de la primera misa como el santo advenimiento (Galdos. Zaragoza, 32).

II. Икки бўлакчилар: Como + N + prep. + N Era un hombre viejo, calvo como una bola de billar (Romero. Noche, 129). ...que pasa mustio como alma en pena (Cela. OC-5, 214).

III. Ёйиклар: como + num. + conj. coord. + num. + V + num. como dos y dos son cuatro (DM, 328). Барқарор ўхшатмаларнинг компаратив қисми марказий сўзи сифатида чиқадиган от ҳам турдош, ҳам атоқчи бўлиши ва бирликда ҳамда кўпликда қўлланилиши мумкин. Yo sabía que no estaba muerto; pero la veía, la trataba, y frío como un carambano (Bermudez. Pasos, 120). Nanin era más falsa que Judas (Alos. Caballo, 153). Ya estábamos encima, veloces como gamos (Galdos. Zaragoza, 57) Адъектив ўхшатмалар учун иккинчи компонентнинг постпозитив (бевосита ўзи боғлиқ бўлган сўз ёки гап бўлагидан кейин турадиган) жойлашуви белгиланган нормади. Кўпинча сифат бевосита оборотнинг компаратив бўлагидан олдинда келади. Бироқ биринчи ва иккинчи компонентларнинг бир-биридан узокда жойлашиш ҳоллари ҳам бўлади: - ¡Tan fuerte que eras, que eras como un roble ... (Arbo. Tierra, 175). Sana, también lo es como una manzana - dijo la vieja... (Lera. Voda, 25). Баъзан ушбу типдаги барқарор ўхшатмаларда биринчи компонентни ифодалаётган сифат бошқа гапда жойлашган бўлади, буни ўхшатишларни эмоционал-экспрессив ва мантикий ажратиб кўрсатиш мақсадидаги стилистик усул деб қараса бўлади. - Bueno es Marcelo... Bueno, sí. Como el rap (Medio. Bibiana, 116). Иккинчи компонентни сифатлар ва сонлар билан препозитив кенгайтириш ҳоллари ҳам мумкин: ¡Ah, Dios!, dicen que en su país posee su familia más de un centenar de esclavos negros. Negros puros, como el mismísimo betún. (Matute. Teatro, 220). ¿A que mi señor don Fermín no aconseja a ningún padre que tenga cuatro hijas como cuatro soles que las haga monjas? (Alas. Regenta, 225) Ушбу типдаги барқарор ўхшатмаларда биринчи компонент феъл, шахсий формалар, сўз бирикмаси, шунингдек, грамматикалаштирилган ва инфинитивли лексик

феълли конструкциялар, сифатдош ва герундий билан ифодаланган бўлишлари мумкин.

Қараб чиқилаётган бирликларнинг биринчи компонентини намоён қилаётган феъл олмошли, олмошсиз бўлиши ва барча майлларда қўлланилиши мумкин: - El año pasado me aburrí como una ostra... (Aldecoa. Viento, 282). ...los franceses caían como moscas (Galdos. Zaragoza, 14). ...para que trabajases como un burro mientras lo viviera (Ayala. Cuentos, 91). Si hubiese una buena carretera los turistas vendrían como moscas (Goytisolo. Campos, 100). Que no te clasifiquen; haz como el zorro (Unamuno. OC-2, 57). Мисолларимизда феълнинг қуйидаги: Presente, Preterito Perfecto, Indefinido, Imperfecto ва Plusquamperfecto замонларда қўлланилиш ҳоллари учради. Иккинчи типдаги барқарор ўхшатмаларнинг компаратив қисми структураси анча ранг-баранг. Энг кўп учрайдиган структур типлар деб қуйидагиларни ҳисоблаш мумкин:

1. Бир бўлакчилар: como + N como + Part, como + prep. + N en, sobre Ella andaba en casa como una abeja, cuidando y vigilando todo (Baroja. Laberinto, 182). Dona Micaela temblaba como azogada (Unamuno. OC-2, 257). Conocia aquel barrio desde niño y en él se sentía como en casa (Goytisolo. Circo, 109). Бу ерда от компонентининг олмош /препозитив/ ва сифат /препозитив ва постпозитив/ билан кенгайиш ҳоллари бўлиши мумкин. Aquí se sentían como en su casa (Goytisolo. Circo, 141). La familia de Montoria no cabía en sí de gozo, y esperaba el día de la primera misa como el santo advenimiento (Galdos. Zaragoza, 32).

2. Икки бўлакчилар: como + N + prep. + N (de, en, a, sin, con) por como + N + conj. coord. + N En el hotel, el señor Joaquín nos esperaba como agua de mayo (Goytisolo. Fin, 109). ...uno de los marineros muertos del barco griego naufragado, que andaba como alma en pena (Baroja. Laberinto, 226). Fernando, acuerdate, será muy desgraciado y le venderás como anillo al dedo para que no se condene (Andujar. Visperas, 177). No supongas nada, no proyectes nada, vivamos como podemos cada momento, sin ilusiones, sin aspiraciones, sin pedir explicaciones de nada, un poco al garete, como barca sin timón. (Zunzunegui. Camino, 364). Dolores jugaba con ella como el gato con el ratón (Goytisolo. Isla, 86) Aca el que quiere vivir viene, se pasea como Pedro por su casa y hace lo que se le antoja (Goytisolo. Senas, 305). Nos llevábamos como el perro y el gato (Izcaray. Ruinas, 237).

3. Кўп бўлакчилар: como + N + prep. + N + prep. + N Si, señor, recibí la carta y viene usted como pedrada en ojo de boticario (Alvarez Quintero. OC-1, 54).

4. Ёйиклар: como + N + P, como + Pr. + P Los hombres aparentais no hacer mucho caso de eso, pero al menor descaro huís como alma que lleva el diablo (Lera. Voda, 26). Afortunadamente el público filarmónico oía la orquesta como quien oye llover (Alas. Hijo, 154).

Хулоса ва таклифлар. Мисоллардан кўриниб турибдики, асосий сўзли – отли ўхшатиш конструкциялари ҳам конструкциянинг структурасини, ҳам унга эргаш гапларни қўшиш орқали кенгайтирилишлари мумкин. Ушбу типдаги барқарор ўхшатмаларда, адъективли ўхшатмаларга қараганда иккинчи компонентнинг препозицияси кўпроқ кузатилади. Бундай ҳолларда ўхшатиш энг юқори коммуникативлик вазифасини ва тмаънолиқни қўлга киритади. Como una tromba entro en el cuartelillo de policía (Alos. Hogueiras, 200). Кўриб чиқилаётган бирликларда феъл бошқа гапда бўлиши ёки иккинчи

компонентдан бир неча сўзлар билан узоклаштирилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Уфимцева. А. А. Типы словесных знаков. М., 1974, стр. 48.
2. Шведова. Н. Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность? «Русский язык за рубежом». 1971, № 4, стр. 52.
3. Курилович. Е. Кўрсатилган иш, 60-бет.
4. Васильева-Шведе О.К., Испан тили грамматикаси. М.. 1963.
5. Курчаткеев Н.Н., Суперун А. В Испан тили фразеологияси. М Ленанд 2019.
6. Вольф Е.М.: Олмошларнинг грамматикаси ва семантикаси/иборо-роман тиллари мисолида/. М., 1974, 118. Михайлов В.Я.: компаратив фразеологизмларнинг лексик тузилиши /нем.тили мисолида/. В сб.: "Немис филологияси". В.И, Челябинск, 1971.
7. Назарян А.Г.: Француз тилини образли тасвирлаш. /Фразеологизмлар/. М, 1965.
8. Васильева-Шведе О.К., Грамматика испанского языка. М.. 20000.
9. Васильева-Шведе О.К. Теоретическая грамматика испанского Степанов Г.В.:языка. М., 1997.
10. Огольцев В.М.: Турғун такқослашларнинг фразеологизацияси тўғрисида.
11. Огольцев В.М.: Замонавий рус тили турғун қиёсий тузилмалар. Авт докт.дисс., Л., 1974.
12. Мурясов Р.З.: Немис тилидаги аниматсия категориясини. Номзодлик диссертацияси, М., 1969.
13. Назарян А.Г.: Француз тилини образли такқослаш. / Фразеологизмлар /. М., 1965.

УДК:159.9(575.1)

Элбек ЖУМАНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси таянч докторанти
E-mail: elnazar2186@rambler.ru

ЎзМУ профессори, филол. ф.д. Раҳмонов Н.А тақриси асосида

THE ROLE OF MEDIAL FORMULA IN UZBEK FOLK FAIRE TALES

Abstract

The article examines in detail the stable compounds used in the medial part of Uzbek folk tales. The study is significant in that it covers about 600 fairy tales presented as examples of Uzbek oral art, and identifies intermediate formulas in many fairy tales. It should be noted that the author quotes from the works of world-renowned scientists. The article provides interesting information that has never been found in Uzbek fairy tales. This information will undoubtedly be of interest to industry experts. Most importantly, this article can enrich Uzbek folklore with another new term. Indeed, the author uses the term “medial formulas” along with the term “average formulas”. This term corresponds to the essence of the terms used worldwide.

Key words: fairy tale, cliché, formula, scheme, element, initial, medial, final, median.

РОЛЬ МЕДИАЛЬНОЙ ФОРМУЛЫ В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация

В статье подробно рассматриваются устойчивые составы, использованные в медиальной части узбекских народных сказок. Исследование показательно тем, что оно охватывает около 600 сказок, представленных как образцы узбекского устного искусства, и определяет промежуточные формулы во многих сказках. Стоит отметить, что автор цитирует работы всемирно известных ученых. В статье собрана интересная информация, которую раньше не видели в узбекских сказках. Эта информация, несомненно, будет интересна специалистам отрасли. Самое главное, что эта статья может обогатить узбекский фольклор еще одним новым термином. Действительно, автор использует термин «медиальные формулы» наряду с термином «средние формулы». Этот термин соответствует сути терминов, используемых во всем мире.

Ключевые слова: сказка, клише, формула, схема, элемент, инициальный, медиальный, финальный, срединный.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА МЕДИАЛ ФОРМУЛАЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мақолада ўзбек халқ эртақларининг медиал қисмида қўлланиладиган турғун бирикмалар атроғича тадқиқ этилган. Тадқиқот ўзбек оғзаки ижодиёти намунаси сифатида тақдим этилган 600га яқин эртақни қамраб олгани, кўплаб эртақлардаги ўрталик формулаларни аниқлагани билан аҳамиятлидир. Муаллиф дунё миқёсида тан олинган таниқли олимларнинг асарларидан иқтибослар келтирганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Мақолада шу пайтгача ўзбек эртақшунослигида учрамайдиган қизиқарли маълумотлар келтирилади. Ушбу маълумотлар соҳа мутахассисларида қизиқиш уйғотиши шубҳасиз. Энг муҳими, мазкур мақола ўзбек фольклоршунослигини яна бир янги атама билан бойитиши мумкин. Зеро, муаллиф «медиал формулалар» истилоҳи билан бирга «ўрталик схемалар» терминини ҳам қўллайди. Мазкур термин эса дунё миқёсида қўлланилаётган атамалар моҳиятига мос келади.

Калит сўзлар: эртақ, клише, формула, схема, элемент, инициал, медиал, финал, ўрталик.

Кириш. Халқ эртақларининг медиал – асосий қисмида қўлланиладиган турғун бирикмалар, клишелар ва муайян қолипдаги савол-жавобларни «ўрталик формулалар» номи остида умумлаштиришни лозим топдик. Бизнингча, ушбу атама бошқа тиллардаги илмий терминлар ифодаладиган мазмунга тўла мос келади. Бундан ташқари, биз атамаларни иложи борича ўзбекчалаштиришга урундик. Чунки, ишимизнинг, нафақат филологлар орасида, балки бошқа соҳа мутахассислари орасида ҳам оммалаштиришни истаймиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Француз фольклоршунослари олими П. Себийо ўзи тўплаган эртақларнинг «ичида» келадиган формулаларни formules intercalaires (киритма формулалар) [1] деб атайдди. Руминиялик Л. Шэйняну formule mediane (медиана формуласи) [2] атамасини қўллади, молдован

Б. П. Хашдеу formule mediale (медиал формула) [3] терминидан фойдаланади. Айнан шу термин яна бир румин фольклоршуноси О. Бирля [4] қаламига мансуб асарда ҳам учрайди. И. Болте ва Г. Поливка немис тилидаги тадқиқотида Übergangsformel (ўтиш формуласи) [5] терминидан фойдаланади, чех фольклоршунослигида formulky přechodny (ўтиш формулалари) [6] атамасини қўришимиз мумкин.

Шундай қилиб, фольклордаги бир ходисани акс эттирадиган бир нечта атамалар юзага келади. Ўз-ўзидан равшанки, intercalaires ва mediane (mediale) сўзлари синоним эмас, бунинг устига, улар И. Болте ва Г. Поливка фойдаланган Übergangsformel атамасининг ўрнида ҳам қўллана олмайди.

Масалан, intercalaire сўзи француз тилида «кейинроқ киритилган», «олиб қўйса бўладиган» каби

маъноларни ҳам англатади. Дарҳақиқат, эртақлар таркибида воз кечилса-да, асар мазмунига зарар етмайдиган формулалар йўқ эмас. Аммо шундай формулалар борки, уларсиз эртақ мазмуни мавҳумлик исканжасида қолиб кетади. Шунингдек, турли эпизодлар орасига «кириб олган» ва қатъий вазифани бажарган ўтиш формулалари (Übergangsformel) ҳам мавжуд. Аммо улар ўрталик формулаларни тўлалигича ифода эта олмайди. Демак, гап қўлланиш доираси турли хил бўлган атамалар ҳақида бормоқда: барча ўтиш формулалари ўрталик ҳисобланади, аниқроғи, улар ўрталик формулаларнинг кичикроқ гуруҳини ташкил этади.

Таъкидлаш жоизки, И. Болте ва Г. Поливка фақатгина айтувчилар томонидан эпизодлар орасига киритилган формулаларни ўрганган. П. Себийонинг тадқиқотлари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Бу масала билан чуқурроқ шуғулланган О. Бирля ўрталик формулалар бошланғич ва якунийларга нисбатан соддароқ шаклга эгаллигини ва бу формуланинг вазифаларини акс эттирадиган бир типга бориб тақалишини тасдиқлайди. Кейинчалик «медиал формулалар» атамаси янада оммалашиб, уни яна бир француз олими Ж. Бутьер *formules medianes* тарзида ишлатади [7].

Николае Рошияну ҳам математикадаги медиана термини асосида ҳосил қилинган медиальные формулы (медиал формулалар) атамасини қўллайди. Ўз ишида уларни ички ва ташқи медиал формулаларга ажратади [8]. Биз эса лотин тилида «ўртадаги», «оралик», «марказий» каби маъноларни англатувчи *medialis* сўзига тўла мос келадиган «ўрталик»ни танладик. Фикрни тўлароқ ифодалаш учун «эртақларнинг медиал қисмидаги ўрталик формулалар» бирикмасидан фойдаланамиз.

Тадқиқот методологияси. Эртақ сўзловчисига ижро жараёнида мислсиз имкониятлар яратадиган, тингловчиларга эса асар замиридаги асл ҳақиқатни англашга қўмаклашадиган мазкур формулалар ўзбек фольклорига жуда муҳим ўрин тутди.

Айтиш керакки, ўрталик формулалар ниҳоятда ранг-баранг, инициал ва финал қисмдаги схемалардан фарқли равишда, бажарадиган функциялари ҳам турлича. Шу боис, эртақларнинг медиал қисмидаги формулаларни аниқлаш, таърифлаш ва таснифлаш жараёни анчайин мураккаб, бунинг учун ҳар бир эртақни бошдан-оёқ ўқиб чиқиш лозим бўлади. Биз ўзбек халқ эртақларида қўлланилган ўрталик формулаларнинг миқдорини аниқлаш мақсадида ушбу жанрга мансуб асарлар чоп этилган 23 та нашрдаги 550 та эртақни кўздан кечирдик[9]. Ҳисоб-китоб жараёнида уларнинг 296 тасида, бошқача айтганда, ихтиёримиздаги эртақларнинг 54 фоизиди, ҳеч бўлмаганда, бир доно ўрталик формула қўлланилганга гувоҳ бўлдик.

Таҳлил ва натижалар. Агар умумий ҳисобда 223 та сеҳрли эртақ устида изланиш олиб борган бўлсак, уларнинг 212 тасида муайян формулалардан фойдаланилганга гувоҳ бўлдик. Қолган 12 та эртақда эса айтувчи тайёр қолипларга эҳтиёж сезмаган. Хусусан, «Майна», «Балиқ қиз», «Афлотун», «Уч боғ», «Олтин тарвуз», «Ўтинчи чол билан тулки», «Подачининг қизи», «Шайтон билан дехқон», «Афанди ва Азроил», «Шохли Искандар», «Қўрқоқ», «Илончи ва аждарх» эртақлари ўзига хос сюжет ва ижро услубига эга. Ҳатто улардаги мотивлар ҳам

такрорланмас. Аммо бу типдаги асарлар сеҳрли эртақларнинг бор-йўғи 5 фоизини ташкил этади. Демак, стереотиплик сеҳрли эртақларнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади.

Ҳаётий ўйдирмаларга асосланган маиший эртақларнинг медиал қисмида эса аксинча, формулалардан жуда кам фойдаланилган. Биз тадқиқотларимиз давомида 300 га яқин (аниқроғи, 271 та) маиший эртақ устида изланиш олиб бордик. Натижада ушбу турдаги эртақларнинг 43 тасида ўрталик формулалар иштирок этгани аниқланди. Қолган 228 та эртақда эса ҳеч қандай турғун бирикма учрамайди. Бизнинг ҳисоб-китобларимиз бўйича, сюжети ва ижро услуби бошқалардан фарқ қилувчи асарлар маиший эртақларнинг 85 фоизини ташкил этмоқда. Бу ҳолат маиший эртақларда янгиликка интилиш ва новаторликнинг устуворлигидан далолатдир.

Масалан, «Бой билан новча», «Гулойим», «Носир кал», «Ўйнанг, кучугим, ўйнанг», «Уч авлиё», «Уч кўкнори», «Донишманд чўпон», «Доно хотин», «Ойжамол билан кал», «Наврўз қароқчи», «Доро подшо ва Искандарбек», «Қирқ ёлғон», «Мастураҳон», «Искандар ва Доро», «Нўманзар», «Хуснбону», «Доно қизлар», «Мамат кал», «Подшо билан камбағал қиз», «Камбағал баққол», «Аёз», «Ямоқчи билан Шоғариб», «Канизақ билан подшо», «Доно қиз», «Чўпон Али», «Тухмат балоси», «Паррухбахт», «Золим подшо», «Дехқон», «Шум кал», «Меҳрибиби», «Мулла таппак», «Уч ёлғонда қирқ ёлғон», «Подшо ва подачининг қизи», «Подшо ва унинг қизи», «Жохил подшо ва Абу Али», «Озодачехра», «Давлат билан Аҳмад», «Ҳасан ва Зухра», «Савдогар билан подачи», «Виждонли йигит», «Тегирмончи», «Қари билганни пари билмас» номи остида чоп этилган маиший эртақларнинг медиал қисмида муайян формулаларни кўриш мумкин.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар содда сюжетларга асослангани ва ихчам композиция ҳосил қилгани учун бўлса керак, бу турдаги асарларда ҳам формулалар кўп эмас. Биз «Бўри билан тулки», «Ботир эчки», «Сусамбил», «Қўнғиз бикач», «Сичқон билан қўнғиз», «Бузоқ-бука, эчки-така, қўзи-қўчқор», «Бир коса заҳар», «Илоншоҳ ва тошбақа полвон», «Уч тулки» номли эртақлардагина муайян ўрталик формулаларни аниқладик. Эътиборли томони, ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг умумий миқдори ҳам унчалик кўп эмас. Мисол учун, биз кузатган 600 га яқин эртақнинг атиги 56 таси жониворлар ҳаётидаги саргузаштлар ҳақида хикоя қилади.

Ўрталик формулаларнинг шакли хусусида гапирадиган бўлсак, «Икки каттаси йўл юраверсин, гапни кенжасидан эшитинг», «У ўз шаҳарига кириб, подшолик қилиб юраверсин, эндиги гапни булардан сўранг», «Булар бу ерда тураверсин, гапни бойваччадан эшитмоқ керак» каби сайёр жумлалар ўзбек халқ эртақларининг медиал қисмида энг кўп қўлланилган элемент ҳисобланади. Халқаро илмий жамоатчилик уларни ташқи ўрталик формулалар сирасига киритиб, ўтиш формулалари номи билан атади.

Бундан ташқари, эртақларга айтувчилар томонидан киритилган шундай жумлалар борки, улар тингловчида асарга бўлган қизиқишни оширишга хизмат қилади. Хусусан, «Қорасоч пари» эртағида «Энди биз ҳам эртагимизда уни Қорасоч пари деб атаймиз», – жумласи келтирилса, «Камбағал қиз»

эртагида «Савдогарларнинг ичида менга ўхшаган бир камбағали бор экан» сўзлари учрайди. Ушбу схемаларни ҳам ташки ўрталик формулалар сирасига киритиш мумкин.

Қаҳрамон ва персонажларнинг узоқ ва машаққатли сафарини ифодаловчи формула ҳам ўзбек халқ эртакларида кенг тарқалган элементлардан ҳисобланади. Мазкур формуладаги қофия ва оҳангдорлик тингловчилар эътиборини жалб этади. Кўп ҳолларда «Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди» тарзида келадиган ушбу элементнинг 146 та эртакда 282 марта қўлланганини аниқладик Уларда

қўзланган манзилнинг олислигини ва кийинчиликларга тўлалигини ифодалайди.

Хулоса ва таклифлар. Ўрталик формулалар воқеалар жойини ўзгартириш, қаҳрамоннинг узоқ ва машаққатли йўл босганини алоҳида таъкидлаш, душманларнинг ниҳоятда кучлигини бўрттириб кўрсатиш, ҳукмдорларнинг қаҳри ва мурувватинининг орасидаги масофа нақадар қисқа эканини ифодалаш каби мақсадларда қўлланилади. Шунингдек, ушбу формулалар маросимларнинг, ўрнатилган тақиқларнинг, сеҳрли буюмлар ва тилсимли сўзларнинг аҳамиятини тушунтиришга, энг муҳими, эртак сюжетини бойитишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Sébillot P. Formules initiales intercalaires et finales des conteurs Haute-Bretagne – «Revue Celtique», 1883.
2. Şăineanu L. Basmele române în comparaţiune cu legendele antice, clasice şi în legătură cu basmele popoarelor onvecinate şi ale tutuor popoarelor romanice, Bucureşti, 1895.
3. Haşdeu V. P. Etymologicum Magnum Romaniae, III, Bucureşti, 1893.
4. Bîrlea O. Introducere, Antologie de proză populară epică, vol. I, Bucureşti, 1966.
5. Bolte J., Polivka G. Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Brüder Grimm, I–V, Leipzig, 1913–1932.
6. Polivka J. Slovanské pohádky, I, Úvod, v Praze, 1932. – S. 145.
7. Boutière J. L'oeuvre de Ion Greangă, Paris, 1930. – P. 160.
8. Рошняну Н. Традиционные формулы сказки. – Москва: Наука, 1974.
9. Сув қизи. Фантастик эртаклар / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Н.Сабуров. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – 328 б.
10. Олтин олма. Ҳаётий эртаклар. Биринчи китоб / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Т.Ашуров. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – 360 б.
11. Ойжамол. Ҳаётий эртаклар / Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, З.Хусаинова, Н.Собуров. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1969. – 324 б.
12. Ўзбек халқ эртаклари. Тўплам. – Тошкент: Ёш гвардия, 1981. – 288 б.
13. Кулса – гул, йиғласа – дур. Эртаклар / Айтувчи: А.Шукуров. – Нашрга тайёрловчилар: З.Хусаинов, Б.Саримсоқов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 304 б.
14. Олтин бешик. Эртаклар/Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, К.Имомов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 256 б.
15. Булбулигўё. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 384 б.
16. Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртаклари / Тўпловчи: З.Хусаинова. – Тошкент: Юлдузча, 1987.
17. Зумрад ва Қиммат // Ўзбек халқ ижоди: Кўп томлик/Тузувчи: К.Имомов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – 320 б.
18. Ўзбек халқ эртаклари / Тузувчилар: Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 192 б.
19. Чўлоқ бўри. Ўзбек халқ эртаклари / Тўпловчи: С.Холмирзаева. – Тошкент: Юлдузча, 1988. – 208 б.
20. Лукмони ҳаким. Эртаклар, нақллар, кулки-хикоялар, латифалар / Айтувчи: Нурали Нурмат ўғли / Нашрга тайёрловчилар: Т.Мирзаев, З.Хусаинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 224 б.
21. Зумрад ва Қиммат. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – 320 б.
22. Девқиз. Ўзбек халқ эртаклари / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: К.Имомов. – Тошкент: Фан, 1994. – 64 б.
23. Ertaklar kitobi. I jild / Nashrga tayyorlovchilar: K.Imomov, J.Eshonqulov. – Toshkent: Tamaddun, 2012. – 292 b.
24. Ertaklar kitobi. II jild / Nashrga tayyorlovchilar: K.Imomov, J.Eshonqulov. – Toshkent: Tamaddun, 2012. – 292 b.
25. O'zbek xalq ertaklari / Nashrga tayyorlovchi: J.Eshonqulov. – Toshkent: Tamaddun, 2012. – 160 b.
26. O'zbek xalq ertaklari. III jildlik. I jild / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O'qituvchi, 2013. – 384 b.
27. O'zbek xalq ertaklari. III jildlik. II jild / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 384 b.
28. O'zbek xalq ertaklari. III jildlik. III jild / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O'qituvchi, 2013. – 384 b.
29. Odamtoy. O'zbek xalq ertaklari / Nashrga tayyorlovchilar: J.Eshonqulov, Sh.Turdimov. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 192 b.
30. Jasur bola ertaklari / Nashrga tayyorlovchi: E.Erkin. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 192 b.
31. Olim bola ertaklari / Nashrga tayyorlovchi: E.Erkin. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 192 b.
32. Dono bola ertaklari / Nashrga tayyorlovchi: E.Erkin. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 192 b.

УДК:199.9(595.1)

Малоҳат Жўраева,

Бухоро давлат университети доценти

Филология фанлари доктори

E-mail: malo_uz@mail.ru

Одилшоҳ БОБОКАЛОНОВ,

Бухоро давлат университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail: odilchoh@yahoo.fr

PRAGMALINGUISTICAL STUDY OF FRENCH-UZBEK MEDICINAL PLANT TERMINOLOGY

Abstract

This scientific article on the pragmalinguistic study of French-Uzbek terminology of medicinal plants is intended to clarify the field of comparative linguistics and to study it separately at the level of modern innovative requirements. This article also examines the peculiarities of medicinal phytonyms in the French and Uzbek languages. The comparative opposites of linguistic terms are analyzed.

Key words: medicinal plant, terminology, pragmatics, pragmalinguistics, linguo-culturology, linguo-cognitivism, similarities and differential signs, lexical-semantic analysis.

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ ФРАНЦУЗСКО-УЗБЕКСКОГО ЛЕКАРСТВЕННОГО ЗАВОДА

Аннотация

Эта научная статья о прагмалингвистическом изучении французско-узбекской терминологии лекарственных растений предназначена для прояснения области сравнительного языкознания и изучения ее отдельно на уровне современных инновационных требований. В этой статье также исследуются особенности лекарственных фитонимов на французском и узбекском языках. Анализируются сравнительные противоположности лингвистических терминов.

Ключевые слова: лекарственное растение, терминология, прагматика, прагмалингвистика, лингвокультурология, лингвокогнитивизм, сходства и отличительные признаки, лексико-семантический анализ.

ФРАНЦУЗЧА-ЎЗБЕКЧА ШИФОБАХШ ЎСИМЛИКЛАР ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИ

Аннотация

Мазкур французча-ўзбекча шифобахш ўсимликлар терминологиясининг прагмалингвистик тадқиқига бағишланган илмий мақола қиёсий тилшуносликнинг атамашунослик соҳасига ойдинлик киритиш ва уни замонавий инновацион талаблар даражасида алоҳида ўрганишни дастурлаш учун долзарб ҳисобланади. Шунингдек, мазкур мақолада шифобахш фитонимларнинг ўзига хос хусусиятлари француз ва ўзбек тиллари мисолида ўрганилади. Лисоний атамаларнинг қиёсий муқобиллари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: шифобахш ўсимлик, терминология, прагматика, прагмалингвистика, лингвомаданиятшунослик, лингвокогнитивистика, ўхшашлик ва дифференциал белгилар, луғавий-семантик таҳлил.

Кириш. Француз ва ўзбек тилларида шифобахш ўсимлик номи [қиск. ШЎН] терминологиясининг прагмалингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив қиёсий тадқиқи номларининг мотивацион-номинатив ва лингвомаданий хусусиятларини очиб бериш, шунингдек, қиёсланаётган ноқардош тиллардаги шифобахш ўсимлик номи [қиск. ШЎН] ларнинг ички ва ташқи хусусиятларидаги умумий ўхшашлик ва дифференциал белгиларини аниқлаш тадқиқотнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Француз ва ўзбек қиёсий тилшунослигида [ШЎН] илк маротаба тадқиқ этилмоқда.

Шунга кўра:

ўзбек ва француз тилларидаги [ШЎН] луғатини яратиш;

мотивацион-номинатив таҳлилнинг асосий йўналишларидан келиб чиқиб, [ШЎН] терминологиясини янгича тизимга солиш;

ўзбек ва француз тилларида [ШЎН] илмий номланишининг мотивацион аспектда фарқли ва ўхшаш жиҳатларини кўрсатиб бериш;

прагмалингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив қўламда қиёсланаётган тиллар кесимидаги [ШЎН]ларининг луғавий-семантик таҳлилин аналга ошириш ва уларни махсус семантик гуруҳларга ажратиб тавсифлаш;

француз ва ўзбек халқлари кадриятларида прагмалингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив [ШЎН] ларининг ёндош лисоний бирликлар билан ифодаланишини ва функционал-семантик категория билан уйғунлашишини ёритиш;

[ШЎН] ларининг турли лисоний бирликлар, фразеологик чатишмалар, идиома, фраземалар ва нутқий ҳосилаларда ифодаланишининг морфосинтактик хусусиятларини очиб бериш;

француз ва ўзбек халқларининг тарихий-маданий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган [ШЎН]ларининг прагмалингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив

миллий ўзига хосликларни аниқлаш иш олдига мақсад қилиб қўйилди.

Шуни алдоҳида таъкидлаш лозимки, қиёсий лингвистика тармоқларида инновацион ғояларни ўзбек тилшунослигига тадқиқ этиш, лингвомаданий, психонейролингвистик ва прагматик соҳаларда илмий натижаларга эришиш мақсадида Бухоро давлат университетида ҳам алоҳида тадқиқотлар бошлаб юборилган [4]. Жумладан, француз ва ўзбек тилларида шифобахш ўсимлик [ШЎН] терминологиясининг прагматингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив қиёсий тадқиқи ҳам ана шу илмий изланишлар натижаси бўлишига эришилмоқда [12].

Тадқиқот методологияси. Жаҳон тилшунослигида [ШЎН]лар терминологиясининг прагматингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив тадқиқи турли тиллар замида ўрганилган ва бу йўналишда самарали натижаларга эришилган. Бироқ тадқиқ объектга олинган мавзу доирасида, жумладан, француз ва ўзбек тиллари қиёсий-чоғиштирма тилшунослиги йўналишда тадқиқот ишлари амалга оширилмаган. Республикада сўнгги йилларда доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, доривор ўсимликлар етиштириладиган плантациялар ташкил этиш ва уларни қайта ишлаш борасида изчил ислохотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, 2020 йил 10 апрелда қабул қилинган “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора тадбирлари тўғрисида”ги [1] мамлакатимиз президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан қабул қилинган қарори мазкур соҳага бўлган эътиборни янада кучайтирди. Қолаверса, француз ва ўзбек тиллари билан боғлиқ терминологик лугатларнинг айни вақтда заруриятга айланиши мавзу олдида турган долзарбликни аниқлашга ёрдам беради.

Чоғиштирма тилшуносликнинг назарий асосларини яратишда жаҳон тилшунослари ва республикамиз олимларининг роли катта.

Биринчидан, “Шифобахш ўсимлик” тушунчаси ва термини, асосан тиббиёт ва табиатшунослик нуқтаи назаридан кенг қўламда ўрганилганлиги, аммо ҳозирги тилшуносликда етарли тадқиқ қилинмаганлиги кузатилади [2,3,5,6]. Айниқса, қиёсий планда [ШЎН] номларининг француз ва ўзбек лингвомаданий қатлам доирасида тадқиқот олиб борилмаганлиги;

иккинчидан, икки халқ оғзаки ва ёзма ижодида тил ва маданият уйғунлигида ҳали етарлича эътибор қаратилмагани;

учинчидан, [ШЎН] лисоний воситалари мажмуаси икки тил материалида комплекс тизимга солилмагани;

тўртинчидан, [ШЎН] ларининг термин сифатидаги роли ва лисоний аспекти қиёсий соҳада тўлиқ таснифланмаганлиги, Ўзбекистонда [ШЎН] номлари табиатшунослик ва тиббиёт доирасидагина ўрганилганлиги ва лингвистика билан боғлаб концептуал таҳлилга тортилмаганлиги;

бешинчидан, [ШЎН] ларининг концептуал белгилари алоҳида тадқиқот қилинмаганлиги тадқиқот олдида долзарб масалаларга илмий аниқлик киритиш лозимлигини тақозо этмоқда.

Инновацион технологияларни тадқиқ этиш шароитида тадқиқ мавзусининг ўрганилиш даражаси куйидагилардан иборатдир:

Жаҳон тилшунослиги ва тиббиётини янада жадал ривожланиши учун тиббий онг ва тушунчаларни шакллантириш йўлида [ШЎН] ларининг лексик қатламини ўзлаштиришга бўлган эҳтиёжни аниқлаштириб олиш;

Жаҳон халқлари, жумладан, француз ва ўзбек маданий бойликларида ўсимликлар оламидаги тиббий флоремаларнинг прагматик хусусиятларини аниқлаш;

Француз ва ўзбек тилларида [ШЎН] лар терминологиясини прагматингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив қиёсий тадқиқ қилиш ҳамда прагматик тавсифлаш;

Маҳаллий ва хорижий фитонимга мансуб ўсимликларнинг доривор турларини илмий тиббиётда фойдаланишини қиёсий ўрганиш билан боғлиқ фармацевтика саноатидаги ўрнини белгилаш;

Жаҳон тилшунослигида эришилган илмий натижалар, хорижий мамлакатлар ва Ўзбекистонда амалга оширилган тадқиқотлар, қиёсланаётган тилларда яратилган илмий ижодий намуналар тағзамин бўлиб хизмат қилади

Таҳлил ва натижалар. Француз ва ўзбек тилшунослигида [ШЎН] лари маълум даражада алоҳида ва тармоқ йўналишида тадқиқ этилган. Бироқ тиббиёт ва табиатшунослик билан боғлиқ илмий изланишлардан ташқари прагматингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив қиёсий йўналишда алоҳида махсус илмий тадқиқот объекти бўлмаган. Шифобахш фитонимларнинг шу кунга қадар ўзбек ва француз тиллари мисолида қиёсан ўрганилмаганлиги тадқиқот ишининг ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлигини белгилайди. Шунга мувофиқ биз [ШЎН] терминологиясини яратишни ўз олдимизга мақсад қилиб олдик.

Куйидаги жадвалда илмий тадқиқот ишимизда аниқ ечимини кутаётган асосий лексика, лисоний атамалар қиёсий муқобиллари таржима лугатлардан намуналар сифатида берилди:

Ўзбекча атамалар	Хорижий тиллардаги муқобил атамалар	Изоҳи
Шифобахш ўсимликлар	Plantae medicinalis (лотинча); plantes (f) médicinale (французча); Medicinal plants (инглизча); Лечебные растения (русча)	Одам ва ҳайвонлар касалликларини олдини олиш ва даволаш учун ишлатиладиган ёввойи ва маданий ўсимликлар. Ўсимликларни даволаш тизими фитотерапия деб аталади
Доривор ўсимликлар	Plante (f) médicameuteuse (французча); medicinal plants, drug plants (инглизча); Лекарственные растения (русча)	Таркибида инсон ва ҳайвонлар организмга таъсир этувчи биологик фаол моддалар тўловчи ва тиббиёт мақсадларида доривор хомашёси тайёрланадиган ўсимликлар.
Шифобахш ўтлар, гиёҳлар	Herbacée (f) officinale, herbes (f,pl) médicinales (французча);	Инсон ва ҳайвонлар организмга таъсир этувчи шифобахш, даволовчи хусусиятларга

	officinal herbs, medicinal herbs, herbaceous plants (инглизча); лекарственные травы, лечебные травы (русча)	эга пояси ёғочланмайдиган, чорва моллари учун асосий озуқа бўлган яшил ўсимликларнинг ҳаётий шакли
Зиравор ўсимликлар, Шифобахш зираворлар	Plantes (<i>m,pl</i>) condimentaires, condiments (<i>m,pl</i>) aux propriétés médicinales (французча); condiment plants, medicinal condiments (инглизча); лечебные приправы (русча)	Шифобахш хусусиятларга эга овқатни хушбўй ва хуштаъм қилувчи ўсимликлар
Фармакогнозия	Pharmacognosie (<i>f</i>), matière (<i>f</i>) médicale (французча); pharmacognosy (инглизча); фармакогнозия (русча)	Асосан ўсимликлар, қисман хайвонлардан олинадиган доривор хомашёлар – ёғлар, эфир мойлари, дарахт елими, мум, ланолин ва бошқаларни ўрганувчи фан.
Фитотерапия	Phytothérapie (<i>f</i>), herboristerie (<i>f</i>) (французча); Herbal medicine, herbalism, phytomedicine, phytotherapy, paraherbalism (инглизча); фитотерапия, траволечение (русча)	Шифобахш ўсимликлар билан даволаш усулига асосланган Халқ таботатининг асосий йўналишларидан бири
Ароматерапия	Aromathérapie (<i>f</i>), (французча); Aromatherapy (инглизча); Ароматерапия (русча)	Шифобахш муолажалар асосида хушбўй хидли ўсимликлар, суюқликлар ва турли оромбахш ифорлар билан даволаш соҳаси
Натуропатия	Naturopathie (<i>f</i>), (французча); naturopathy, naturopathic medicine (инглизча); натуропатия (русча)	Фақатгина табиий воситалар ва уларга асосланган усуллар ёрдамида инсон танасининг ўзини даволашига асосланган муқобил тиббиёт соҳаси
Флоротерапия	Florithérapie (<i>f</i>), thérapie (<i>f</i>) florale (французча); flower therapy, flower remedies (инглизча); флоротерапия, цветочная терапия (русча)	Табиатдаги нафис ва хушбўй ифор таратувчи гул ва таркибий қисмлари билан даволаш, инсоннинг ҳиссий ва рухий ҳолатини уйғунлаштиришга асосланган тиббиёт соҳаси
Халқ таботати	Médecine (<i>f</i>) populaire (<i>f</i>), médecine (<i>f</i>) naturelle, médecine (<i>f</i>) douce (французча); traditional medicine, natural medicine (инглизча); Народная медицина, врачевание, целительство (русча)	Авлодлар тажрибасига таянган, халқ урф-одатларида ўз тасдиғини топган, тиббиёт ходимлари ҳамда махсус тайёрланган шахслар томонидан қўлланиладиган анъанавий ва муқобил тиббиётнинг тан олинган профилактика, диагностика ва даволаш усуллари. Халқ таботатига оккультизм-афсунга оид ҳамда диний маросимларни ўтказиш қирмайди.
Анъанавий тиббиёт	Médecine traditionnelle (французча); Traditional medicine, indigenous (folk) medicine (инглизча); традиционная медицина (русча)	Маълум бир ҳудуд ёки миллатга хос бўлган профилактика, диагностика ва даволаш усуллари (масалан, Хиндистонда йога, Хитойда игна билан даволаш, Ўрта Осиёда доривор ўсимликлар билан даволаш ва б.).
Муқобил тиббиёт	Médecine (<i>f</i>) alternative, médecine (<i>f</i>) parallèle, médecine (<i>f</i>) holistique (французча); alternative medicine (инглизча); альтернативная медицина, нетрадиционная медицина, парамедицина (русча)	замонавий тиббиётга нисбатан қўшимча ёки муқобил вариант сифатида эътироф этиладиган профилактика, диагностика ва даволаш усуллари.
Қўшимча тиббиёт (Комплементар тиббиёт)	Médecine (<i>f</i>) complémentaire (французча); complementary medicine (инглизча); комплементарная медицина (русча)	халқ таботатининг соғлиқни сақлаш амалиётида замонавий тиббиёт билан биргаликда қўлланиладиган умум эътироф этилган усуллари.

Тиббиёт соҳаси тармоқларида оммалаштирилиши зарур куйидаги жиҳатларга аҳамият бериш кўзланган:

❖ Ўзбекча-французча, французча-ўзбекча шифобахш ўсимликлар лугатлари яратилади;

❖ Француз ва ўзбек қисий тилшунослигида шифобахш ўсимликлар терминологияси тизимга солинади;

❖ [ШЎН] лар илмий номланишининг мотивацион аспектда фарқли ва ўхшаш жиҳатларига оидлик киритилади;

❖ Прагмалингвистик, лингвомаданий ва лингвокогнитив кўламда илк маротаба [ШЎН] ларининг луғавий-семантик хусусиятлари ўрганилиб ёритиб берилди;

❖ [ШЎН] ларининг турли лисоний бирликлар, фразеологик чатишмалар, идиома, фраземалар ва нутқий ҳосилалар таркибида анализ ва синтез қилинади;

❖ Француз ва ўзбек халқларининг тарихий-маданий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган [ШЎН] ларининг миллий ўзига хосликлари аниқлаштирилади.

Прагматика (юн. *pragma, pragmatos* – иш, ҳаракат) – семиотика ва тилшуносликнинг нутқда тил белгиларининг амал қилишини ўрганувчи соҳаси, бошқача айтганда, муайян белгилар тизимини ўзлаштириб, ундан фойдаланувчи субъектларнинг айна шу белгилар тизимига муносабатини ўрганувчи фан тармоғи ҳисобланади [10]. Прагматика ҳақидаги асосий ғоя америкалик олим Ч. Пирс томонидан ўртага ташланган [7]; яна бир америкалик олим Ч. Моррис ушбу ғояни ривожлантирган ва «Прагматика» терминини семиотика бўлимларидан бирининг номи сифатида амалиётга киритган [9].

Прагматика инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида қамраб олувчи нутқ жараёни, муайян алоқа вазияти орқали намоён бўлади. Лингвистик прагматика аниқ шакл, ташқи кўринишга эга эмас. Унинг доирасига сўзловчи субъект, адресат, уларнинг алоқа-аралашувдаги ўзаро муносабатлари, алоқа-аралашув вазияти билан боғлиқ кўплаб масалалар киради. Масалан, нутқ субъекти билан боғлиқ ҳолда қуйидаги масалалар ўрганилади: баённинг ошқора ва яширин мақсадлари (бирон-бир ахборот ёки фикрни етказиш, сўрок, буйруқ, илтимос, маслаҳат, ваъда бериш, узр сўраш, табриқлаш, шикоят ва бошқалар); нутқ тактикаси ҳамда нутқ одоби турлари; суҳбат,

сўзлашиш қоидалари; сўзловчининг мақсади; сўзловчи томонидан адресатнинг умумий билим жамғармаси, дунёқараши, қизиқишлари ва бошқа хислатларига баҳо берилиши, сўзловчининг ўзи баён қилаётган хабарга муносабати қабилар киради. Прагматикада нутқ адресати, ўзаро алоқага кирувчиларнинг муносабатлари, муайян алоқа вазияти сингари омиллар билан боғлиқ қолда қам кўплаб масалалар ўрганилади. Прагматика ғоялари эвристик (йўналтирувчи) дастурлаш, машина таржимаси, информацион-кидирув тизимлари ва бошқаларни ишлаб чиқишда қўлланади. Биз ана шуларни ҳисобга олган ҳолда француз ва ўзбек тилларида шифобахш ўсимлик терминологиясининг прагмалингвистик хусусиятларига алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотда лингвомаданиятшунослик соҳаси билан бевосита боғлиқ бўлган шифобахш ўсимлик терминологиясининг прагмалингвистик, лингвокогнитив асослари тил ўрганиш учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, мавзунинг тадқиқи қиёсий тилшунослик, социолингвистик, конгнитив лингвистикадаги чигал муаммоларга ойдинлик киритади. [ШЎН] лари билан боғлиқ лисоний бирликларни тизимга солади ва қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганади.

Француз ва ўзбек халқларининг лингвомаданий қатлами, мавзу доирасидаги илмий-назарий манбалар, қиёсий терминологик луғатлар, бадий ва фольклор манбалари тадқиқот объектини ташкил этиб, қиёсий тилларида [ШЎН] ларини қиёсий ўрганиш ва лисоний тамойилларини белгилашда мотивацион-номинатив ва лингвомаданий воқеланишини кўрсатиб берувчи лисоний воситалар тизимга солинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. «Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ЎзР Президенти Қарори. 2020 й. 10-апрель. // [Электрон ресурс] Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.04.2020 й., 07/20/4670/0414-сон. – Ресурс ҳаволаси: <https://lex.uz/docs/4785256>. – Охирги мурожаат санаси: 10.11.2020.
2. Азизов Х.Я. Ўсимликларнинг инсон ҳаётида тутган ўрни // Органик дехқончиликнинг институционал масалалари: ҳолати ва истиқболлари республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2017. – Б.113;
3. Аҳмедов Э.Т., Бердиев Э.Т. Чилонжийда – истиқболли шифобахш ўсимлик. Монография –Тошкент: ЎзР ФА Минитипографияси, 2017. – Б.87;
4. Бобокалонов Р.Р., Бобокалонов П.Р., Хаятова Н.И. Значения канонических слов-предложений в духе толерантности. ФИЛОЛОГИЯ, Международный научный журнал (PHILOLOGY. International scientific journal), № 2 (26), 2020. С. 40.
5. Данияров Б. Ўзбек тили лексик синонимларининг лисоний ва нутқий муносабати, лексикографик тадқиқи. Монография. –Тошкент: Саностандарт, 2019. – Б.19;
6. Ли Б.Н. Халқ тиббиёти. Дарслик. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. Б.139
7. Мельвилл Ю.К. Чарльз Пирс и прагматизм. (У истоков амер. буржуазной философии XX в.). М.: Изд-во МГУ. 1968 – Стр 9-17
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий тиллар). -Т.: Университет, 2002. - Б.463;
9. Труитт У. Предшественники постмодернизма и его связь с классическим американским прагматизмом // Вопр. философии. 2003. № 3. С. 165–166.
10. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. - П ҳарфи. - Т.: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2003. - Б.378
11. Claudine Tiercelin, C.S. Peirce et le pragmatisme, Paris, puf, 1993. P.3-149.
12. Juraeva M.M. Category of modality: research and interpretation. International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science, Vol. 86, Issue 06, 2020 e-ISSN 2409-0085 (online), <http://T-Science.org>.
13. Sayfullaeva R.R., Bobokalonov R.R., and others. Social map of the language: neurolinguistics and optimization of speech. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 09, 2020 ISSN: 1475-7192.

УДК: 05/07:323/327(575.1)

Шавкат ИБРАГИМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
филология фанлари номзоди.
E-mail: ibragimov_shavkat@inbox.ru

“ЎЗБЕКИСТОН-24” ТЕЛЕКАНАЛИДА “ОБОД ҚИШЛОҚ” ВА “ОБОД МАҲАЛЛА” ДАСТУРИ ИЖРОСИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Чет эл журналистикасида аудиторияга биринчи навбатда синсацион хабарлар етказиш биринчи ўринда турса, аҳолининг ижтимоий ҳолати уларнинг намоиш ўтказиш билан чиқишдаги талабларидан билиш мумкин. Бизда эса бу соҳани ёритишда бошқача усулларда фойдаланиш “анахрониз” шаклида бўлса ҳам муҳим инфор­мацион маълумот ҳисобланади. Айниқса, ушбу мақолада “Ўзбекистон 24” телеканалида “Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” Давлат дастури талқинида ижтимоий муаммоларни ёритувчи кўрсатувларнинг аҳамиятини ўрганиш, мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қўламли бунёдкорлик ишлари халқ учун эканлигини ва уларнинг манфаатини ифодалаган ижтимоий муаммоларни ёритувчи кўрсатувларда журналист танлаган мавзу ва муаммоларга баҳо бериш, журналистларга қўйиладиган асосий талабларни белгилаш, ижтимоий муаммоларни қай даражада ёритилаётганини таҳлил этган ҳолда мавжуд ютуқ ва нуқсонларни аниқлаш, таҳлил натижаларини илмий-назарий жиҳатдан умумлаштиришни мақсад қилганмиз.

Калит сўзлар: “Ўзбекистон 24” телеканали, обод қишлоқ, обод маҳалла, давлат дастури, ижтимоий, ободонлаштириш, таҳлил, муаммо, кўрсатув, телеканал.

АНАЛИЗ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММ "ОБОД КИШЛОК" И "ОБОД МАХАЛЛЯ" НА ТЕЛЕКАНАЛЕ "УЗБЕКИСТАН-24"

Аннотация

В зарубежной журналистике в первую очередь речь идет о том, чтобы донести до аудитории сенсационный сообщение, о социальные положение можно узнать по проводимые манифестация. У нас использование различных методов освещения этой области является важной информацией, даже если в виде "анахронизма". В частности, в данной статье рассматривается значение передач, освещающих социальные проблемы в интерпретации государственной программы "Обод кишлок" и "Обод маҳалля" на телеканале "Ўзбекистон 24", дается оценка темам и проблемам, выбранным журналистом в передачах, освещающих тот факт, что масштабная творческая работа, проводимая в нашей стране, является для народа и выражает его интерес. Мы ставим своей целью обобщение результатов анализа с научно - теоретической точки зрения.

Ключевые слова: Телеканал "Ўзбекистон 24", благоустроенное село, благоустроенные микрорайон, государственная программа, общество, социальная сфера, социальная защита, благоустройство, анализ, проблема, передача, телеканал, статья.

ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE PROGRAMS "OBOD KISHLOK" AND "OBOD MAHALLA" ON THE TV CHANNEL "UZBEKISTAN-24"

Abstract

In foreign journalism, it is primarily about delivering a sensational message to the audience, which can be learned through constant demonstrations. This is important information, even if it is in the form of "anachronism", that we use different ways to cover the sphere. In particular, in this article, the TV channel "Uzbekistan 24" considered and expressed its interest in programs that cover social problems in the interpretation of the state programs "Obod kishlok" and "Obod mahalla", highlighting a wide range of creative works carried out by a journalist in our country for the people, aimed at summarizing the results of the analysis from a scientific and theoretical point of view.

Key words: TV channel "Uzbekistan 24", landscaping village, landscaping microdistrict, state program, society, social sphere, social protection, improvement, analysis, problem, program, TV channel, article.

Қириш. Ўзбекистон МТРК телеканаллари дастурини Президентимизнинг 2017 йил 8 августдаги “Худудларнинг жадал ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашга доир устувор чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ижроси бўйича ташкил этиб, бу борада олиб борилаётган ишлар хусусида туркум кўрсатувлар тайёрлаб бормоқда. Ушбу вазифалар доирасида муайян ишлар амалга оширилаётганини телеэкран орқали ҳар куни намоиш этилмоқда. Энг аввало, республикамиз аҳолисининг салкам ярми қишлоқ худудларда яшаб келаётганлиги ҳамда уларнинг фидокорона меҳнати, деҳқон, фермер,

чорвадор ва миришкорларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида дастурхонимиз мўл-кўл бўлаётгани “Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” дастурининг қабул қилинишида асосий омил бўлганлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Вилоятларда айни пайтда бу борада кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Жиззах вилоятининг “Манас” қишлоғи мисолида ва “Обод қишлоқ” дастури доирасида аҳоли яшаш манзилларида одамларга зарур шароитлар яратиш, мавжуд турар жойларни шаҳарсозлик талабларига мувофиқлаштириш, инфратузилма объектларини

замонавий киёфага келтириш бўйича зарур чора-тадбирлар ишлаб чиқилган.

Вазифамиз, биринчи навбатда, телевидение оммавий ахборот воситалари орасида жамоатчилик фикрига таъсир қилиши тўғрисида тушунча бериш ва шундан сўнг ижтимоий муаммоларни ёритишнинг аҳамиятига тўхталиш. Иккинчидан, “Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” Давлат дастури талқинида ижтимоий муаммолар қанчалик таъсирчанлик билан намойиш этилса, унинг самараси шунчалик юқори бўлишини мисолларда кўриб чиқиш.

Асосий қисм. Биз ҳар куни “O'zbekiston24” телеканалда “Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” Давлат дастури талқинида вилоят ва туманлар марказларида ободонлаштириш ва марказий кўчаларнинг меъморий киёфасини янгилаш бўйича бир қатор бунёдкорлик ишлар амалга оширилаётганлигини кўриб турибмиз. Қишлоқ ва маҳалла аҳолиси учун янгиланган намунавий лойиҳалар асосида арзон уй-жойлар қурилаётгани, хусусан, 2018 йилда қишлоқ жойларда 20 мингдан ортиқ оилалар учун ижтимоий ва муҳандислик инфратузилмасига эга шинам уйлар барпо этилгани шулар жумласидан.

Бу каби янгиланишлар бугун барча соҳа-ю тармоқларда юз кўрсатмоқда. Ўзбекистон МТРК каналлари тележурналистлари ҳам ўз фаолиятини ҳар бир йили қабул қилинган Давлат дастури доирасида ташкил этиб, аҳоли фаровонлиги йўлида хизмат қилувчи видеороликлар яратиб ижтимоий масалалар ечимини кўрсатиб бермоқда. “Яқунига этиб бораётган йил барчамиз учун муқаддас Ватан тимсоли бўлган қишлоқларимиз, маҳаллаларимизни обод қилиш бўйича улкан ишлар бошланган йил бўлди. Хусусан, «Обод қишлоқ» ва «Обод маҳалла» дастурлари халқимиз томонидан катта мамнуният билан кутиб олинди. Жорий йилда бу борадаги қурилиш ва ободонлаштириш ишларига 3 триллион сўм маблағ йўналтирилди. Натижада 416та қишлоқ янгича киёфага эга бўлди[1].”

Оммавий ахборот воситалари жамиятда ижтимоий ҳаётимизни яхшилашда, соғлом муҳитни таъминлашда «Обод қишлоқ» ва «Обод маҳалла» дастурлари иқтисодий ва сиёсий барқарорликка эришишда муҳим аҳамият касб этади. Демак, айна пайтда жамият тараққиётига тўсқинлик қилаётган муайян камчиликларга холис баҳо бериш ҳар қачонгидан ҳам муҳим масала. «Журналистлар ўртасида ҳам ижтимоий журналистика билан шуғулланганда, жамият ҳаётидаги у ёки бу масаланинг ҳал қилиниши йўллари излашга муҳбир аралашуви керакми ё шарт эмасми, деган турлича қарашлар ҳам бор. Бу фикрлар бизни яна журналистнинг жамиятдаги ўрни ҳақида ўйлантириб қўяди»[2]”

Шунинг учун “O'zbekiston 24” телеканалда “Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” Давлат дастури талқинида эфирга узатилаётган кўрсатувлар ўзида долзарб муаммоларни акс эттириб, томошабинлар эътиборини ижтимоий муаммолар муҳокамасига тортиши зарур. Шу борада Президентимиз «Халқ давлат органларига эмас, давлат органлари халққа хизмат қилиши керак» деган принцип барча бўғиндаги раҳбарлар фаолиятида асосий қоидага айланиши керак. Албатта, раҳбарларнинг ишга муносабатини ўзгартиришга ҳаракат қилишимиз, лекин онгу тафаккури қотиб қолган раҳбарларни ўзгартириш қийин бўлмоқда. Мунтазам равишда жойларга чиқиб,

одамларнинг эҳтиёжлари, муаммолари билан яшаш ва уларнинг ечимини топиш вазифаси мансабдорлар томонидан ҳўжақўрсинга эмас, балки амалда таъминланиши зарур,» [3] дея таъкидлаган эди. Телевидение халқ ва демократия минбар сифатида гавдаланса, фуқаролар ўзлари рўбарў келган муаммоларга ечимни таҳлилий дастурлар орқали кўришлари мақсадга мувофиқдир. Хусусан, Ўзбекистон телевидениесида мавжуд телеканаллар дастурларида ижтимоий муаммолар акс этган, уларнинг ечимлари таклиф этилган кўрсатувлар эфир юзини кўрмоқда. Лекин журналистларнинг шу масалани ҳаққоний, очиқ таҳлил қила олиш шижоатини ҳали кўрмаймиз. Давлатимиз раҳбари ёки ҳукумат раҳбарлари бирор ижтимоий масалани кўтариб чиқсагина шу муаммони ёритишга киришиб кетади, лекин ўз ташаббуси билан кўтарилган масалани эслай олмаимиз.

Европа оммавий ахборот воситалари институти олимлари 1990 йили шу қарорга келдиларки, кўрсатув бу – миллий бойлик, бугун аҳоли учун ягона тарбия ва мулоқат воситаси бўлиб, баъзи бир гуруҳлар қўлида бўлмасдан жамият манфаатларини ҳимоя қилувчи кишилар назорати остидаги муассаса бўлиши керак. Афсуски, ўша пайтларда бу таъминланмади[4].

Мана шундай ахборот асрида ўзининг асосий фаолиятини ахборот узатиш ҳисоблаган журналистика шакилланиб бормоқда. Матбуот нашрлари ва радиотўлқинларида ахборотлар омма эътиборига тезкорлик билан етказилмоқда. Телевидение, ўзининг юксак техник имконияти билан синтетик хусусиятга эга бўлиб кўриш эшитиш ва бевосита иштирок этиш имконини яратиб берди. Замонавий телевидение ахборотларни узатишда ўзининг юксак техник муваффақиятларини намойиш этди. Масалан, кўрсатувларнинг хусусияти, воқеани айнан телеомошабиннинг кўз ўнгида содир этиши билан характерланади. Бу хусусият томошабин қалбига таассуротдан ташқари, драматик руҳ бағишлайди, воқеа билан томошабин ўртасида восита йўқолиб, олам билан одам юзма-юз бўлиб қолади. Мана шундай жараёнларда ахборот олаётган томошабин уни фақат тинглабгини қолмай кўриши, фикр қилиши ва аниқ тасаввурга эга бўлиши мумкин. “Телевидениени давлат ва жамиятимизни бамисоли бир кўприкдек боғлаб турадиган жонли мулоқот воситасига айлантириш, эфир орқали бугунги куннинг долзарб муаммоларини кўпроқ акс эттириш, жамоатчилик фикрини шакиллантириш, фуқароларимизнинг ижтимоий фаоллигини кучайтириш, ҳар қайси инсоннинг ўз мустақил фикрини ифода этишга имкон бқириш, турли ижтимоий тоифа ва гуруҳларнинг кизиқиши ва интилишлари, ҳаётий манфаатларини ёритиб бориш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш зарур”[5].

Телевидениенинг айнан шу хусусияти томошабин учун берилаётган маълумот ҳақида нафақат тўлиқ балки кузатувчи сифатида мустақил фикр билдириш имконини беради. Радио ва матбуотдаги ахборотга нисбатан телевидениеда Ахборот оқими жадаллик билан ҳаракатланаётган бу даврда ҳаққоний маълумот етказиш мураккаб жараёнга айланиб қолмоқда. Бир маълумот ўзининг турли шакиллари билан томошабин орасида ижобий ёки салбий тасаввур уйғотиши мумкин. Телевидение ўзининг информацион дастурлари орқали бу ҳолатга

аниклик киритади. Ахборотларнинг асосий қисми телеканалларнинг информацион дастурлари орқали бериб борилади. Шу билан бир қаторда айрим кўрсатувлар таркибида кенгрок яни тахлилий ва айримларида дастурлар доирасида бериб борилади. Замонавий телевиденида ахборотларнинг етказилишини техник жараёнсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бунга аниқроқ мисол сифатида вилоятлардан тайёрланган ахборотларни қабул қилиш ва етказишни келтиришимиз мумкин. Республикамиз телеканалларнинг информацион дастурларида мухбирлар тармоғи мавжуд бўлиб мамлакатимизда бўлаётган ижтимоий-иқтисодий воқеаларни оммага тезкор етказиб келмоқда. Айниқса, "O'zbekiston24" каналида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йилнинг 26 апрель куни "Обод қишлоқ" дастурини амалга оширишни самарали ташкил этиш билан боғлиқ масалалар ва бу борадаги энг муҳим вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Йиғилишда Бош вазир, унинг ўринбосарлари, вазирлик ва идоралар мутасаддилари, Қорақалпоғистон Республикаси раҳбарияти, вилоятлар ҳокимлари иштирок этди. Асосий эътибор "Обод қишлоқ" дастурининг амалга оширилиши билан боғлиқ масалаларга қаратилиб, истиқболдаги вазифалар белгилаб олинди. Қайд этилганидек, ўтган йиллар давомида юртимизнинг барча ҳудудларида кенг қўламли бунёдкорлик ишлари олиб борилди. Лекин олис қишлоқларда истиқомат қилаётган оддий одамларнинг яшаш шароитини яхшилашга етарлича эътибор қаратилмади. Бундай ҳолат ўша ҳудудлар аҳолиси эътирозларига сабаб бўлиб келаётган эди.

– Хароб ва файзи йўқ жойда яшаётган аҳолининг кайфияти ҳам, келажакка интилиши ҳам бўлмайди, – деди Президентимиз. – Агар биз қишлоқларни обод қилсак, у ердаги халқнинг кайфияти ўзгаради, ўз ҳаётини янада яхшилашга интилиш пайдо бўлади, қишлоқлар иқтисодий юксалади. Буларнинг бари Ватанимизнинг ободлиги ва иқтисодий юксалиши учун яна бир муҳим туртки бўлади[6].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан бундай муносабатга чек қўйилиб, аҳолининг яшаш шароитини янада яхшилаш бўйича аниқ ва мақсадли тизим яратилди. Давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 29 мартдаги "Обод қишлоқ дастури тўғрисида"ги фармони мавофик, жорий йилда ҳар бир туманда 2 тадан қишлоқда, кейинги йилдан бошлаб эса ҳар йили ҳар бир туманда 3 тадан қишлоқда кенг қўламли қурилиш-ободонлаштириш ишлари амалга оширилади.

"Обод қишлоқ" дастурининг амалга оширилишини мувофиқлаштириш бўйича Республика комиссияси ва унинг ҳудудий штаблари томонидан жорий йилда обод қилинадиган 368 та қишлоқ рўйхати тузилиб, тасдиқланди.

– Кейинги 25 йил мобайнида намунали уй-жой қуришни ҳисобга олмаганда, қишлоқларнинг ташқи қиёфасини яхшилаш ва ободонлаштириш бўйича бирор-бир амалий иш қилинмаган, бунинг учун молиявий маблағлар ажратилмаган, – деди давлатимиз раҳбари. – Аксарият қишлоқларда кўчалар, ижтимоий соҳа объектлари, ичимлик суви, электр таъминоти каби муҳим соҳалар йиллар давомида қаровсиз ва эътиборсиз қолиши натижасида ночор аҳволга келиб қолган[7]. Президентимиз аҳолининг уй-жой ва бино-

иншоотларни замонавий меъёрларга амал қилмаган ҳолда, тартибсиз ва ўзбошимчалик билан қуриб олиши ҳам оддий ҳолатга айланганига эътибор қаратди. Таъкидланганидек, қишлоқ аҳолиси "бизга шу ҳам бўлаверади", деган фикрга кўникиб, ўзининг кўчаси, уй-жойи ва ҳовлисини обод қилишга умуман эътибор бермай қўйган.

Шуни ҳисобга олиб, жорий йилда Жиззах вилояти Дўстлик туманидаги уй-жойлар ва инфратузилма объектлари хароб аҳволга келиб қолган Манас қишлоғида ободонлаштириш бўйича кенг қўламли ишлар амалга оширилди. Натижада атиги 1,5 ойда ушбу қишлоқ мутлақо замонавий қиёфа касб этди. Энг муҳими, қишлоқ аҳолисининг кайфияти, турмуш даражаси, дунёқараши ва ҳаётга муносабати ўзгариб, уларда эртанги кунга мустаҳкам ишонч пайдо бўлди.

Сирдарё вилояти Ховос туманидаги Ховособод қишлоғи ҳам обод қилиниб, ҳавас қилса арзийдиган ҳудудга айлантирилди.

– Манас биз учун шундай тажриба мактаби бўлдики, агар қишлоқларни замонавий масканга айлантириш, иқтисодий-ижтимоий муҳитни яхшилаш, одамлар кайфиятини ижобий томонга кескин ўзгартиришни олдимизга мақсад қилиб, изчил ҳаракат қилсак, бунга эришиш мумкинлигига одамларни ишонтира олдик, ўзимизда ҳам ишонч ва қатъият ошди, – деди Шавкат Мирзиёев[8].

"O'zbekiston 24" каналининг "Axborot 24" дастурида журналист комментарийсида давлатимиз раҳбари жорий йилда "Обод қишлоқ" дастури асосида амалга оширилиши лозим бўлган энг муҳим вазифаларга алоҳида тўхталганига ургу бериб, унинг сўзини факт сифатида олади:

Бу йил 127 мингта уй-жойни таъмирлаш ва атрофини ободонлаштириш, 1 минг 900 километр ичимлик суви тармоғи, 850 та ижтимоий соҳа ва 2 минг 400 та бозор инфратузилмаси объектларини қуриш ва капитал таъмирлаш, қарийб 2 минг километр электр ва 263 километр газ тармоқлари, 440 километр йўللарни капитал таъмирлаш, 470 замонавий автобус харид қилиш, 330 дан зиёд бекат қуриш ва янги қатнов йўналишлари очиб режалаштирилган. Ушбу мақсадлар учун 3 триллион 447 миллиард сўм маблағ ўзлаштирилади. Ўтган даврда қурилиш-ободонлаштириш ишлари учун 292 миллиард сўм маблағ йўналтирилиб, шундан 87 миллиард сўми бевосита маҳаллий бюджет ҳисобидан ажратилди[9].

Дастурда давлатимиз раҳбари қурилиш ишларини молиялаштириш ўз вақтида бажарилмаётгани, шу пайтга қадар бор-йўғи 6 та қишлоқ бўйича бош режа ишлаб чиқилгани, 81 та қишлоқда ободонлаштириш ишлари бошланмаганини таъкидлади. Хусусан, Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Сирдарё, Қашқадарё, Бухоро, Наманган ва Самарқанд вилоятларида қишлоқларни обод қилиш масаласига етарлича эътибор берилмаётганига тўхталиб, бу ишларни тезлаштириш бўйича мутасаддиларга зарур топшириқлар берди.

Кўп хонадонли уй-жойларнинг умумфойдаланиш қисмларини таъмирлаш, маиший инфратузилма объектларини жойлаштириш, атроф ҳудудини тартибга келтириш бўйича намунавий талабларни ишлаб чиқиб, ишни шу асосда ташкил этиш, барча ҳудудлардаги қурилишларга арзон ва сифатли материалларни ўз вақтида етказиб бериш

юзасидан ҳам вазифалар белгиланди. Худудлардаги 336 кишлоқ болалар боғчаси, 318 мактаб, 109 оилавий поликлиника, 79 маҳалла маркази ва бошқа объектларнинг техник ҳолатини ўрганиш, биноларнинг ташки ва ички қисмини замонавий талаблар асосида таъмирлаш, жиҳозлаш, атрофини ободонлаштириш ишларини ташкил этиш бўйича бажарилаётган ишлар сарҳисоби бўйича ахборот публицистик кўрсатувлар тайёрлаб бериш зарур. Айниқса, кишлоқларда маиший хизмат комплекслари қуриш учун зарур ер майдонлари ва бўш турган бинолар ажратилишини таъминлаш, кишлоққа саноатни олиб кириш орқали ихчам ва замонавий янги иш жойлари яратиш ҳақида туркум кўрсатувлар ЎзМТРК “O'zbekiston 24” каналининг “Ахборот 24” дастурида мунтазам бериб борилмоқда.

Давлатимиз раҳбари обод этиладиган кўплаб кишлоқ аҳолиси томорқаларига сердаромад экинлар экилишини таъминлаш, кичик иссиқхоналар қурилишига амалий кўмак бериш бўйича мутасаддиларга аниқ вазифалар топширди.

Энг муҳим масалалардан бири кишлоқлар аҳолиси маънавияти ва ҳуқуқий маданиятини янада ошириш ҳисобланади. Президентимиз бу борада Манас кишлоғида амалга оширилаётган ишларни мисол қилиб келтирди. ЎзМТРК “O'zbekiston 24” каналида “Обод кишлоқ” дастуридан келиб чиққан вазифалар бўйича “Манас” кишлоғи ҳақида видео ролик яратилиб мунтазам бериб борилмоқда. Кишлоқларга адлия, ҳуқуқ-тартибот, маданият, спорт, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳалар вакиллари доимий равишда ташриф буюриб, аҳолининг ҳуқуқий, тиббий маданияти, билим-савияси ва маънавиятини ошириш бўйича турли учрашувлар, суҳбатлар ўтказиб бориши лозимлиги қайд этилди.

Табиатдаги ҳар бир ўзгариш – инсон руҳиятида, ҳаётида акс этади. Одамзот нафақат замин, балки бутун коинот билан уйғунликка эришгандагина ўзини танийди. Табиат фарзанди бўлмиш инсон табиат қонунларига эш бўлиб яшаганда, руҳан юксакликка, маънан софликка эришади. Шу боис ҳам халқимиз баҳор фаслини – янгиланиш ва яшариш айёми, олтин кунни эса ҳосил байрами сифатида тантана қилади.

Аслида обод сўзининг луғавий маъноси “сув етиб борган жой”, дегани. Сув бўлмаган ҳудуд ҳеч қачон обод бўлмайди. Республикаимизнинг кўплаб кишлоқлари аҳолисини неча ўн йиллардан буён қийнаб

келаётган катта муаммо – ичимлик суви масаласининг ҳал қилингани бу кишлоқ ҳаётида том маънода ободлик қарор топганига яна бир далилдир.

Телекўрсатувларда “Обод кишлоқ” ва “Обод маҳалла” дастурини амалга ошириш борасидаги мавжуд камчиликлар ва уларни бартараф этишга қаратилган ишларни самарали ташкил этиш бўйича кўрилаётган чора-тадбирлар юзасидан мутасаддиларнинг ахбороти бериб борилмоқда. Шу сабабли, бугунги публицистик кўрсатувларни тайёрлаш жараёнлари аввалги йиллардан анча фарқланади. Ўтган йилларда тайёрланган энг мураккаб кўрсатувларга баёнчилик устунлик қилган бўлса, энди мавзунини танлаш, телевидениенинг тасвирий-ифодавий воситаларини қўллаш, услубдаги ўзига хослик, композициядаги аниқлик, баён мантиғи, видеотасвирларнинг образлилиги жиҳатидан ҳам анча ижобий ўзгаришлар юз берди. Шу ўринда воқеаларга баҳо беришда кўпроқ таҳлил ва талқинга мурожаат қилиш, Ўзбекистон давлат марказий архивида сақланаётган ҳужжатлардан фойдаланиш, воқеаларни кўпроқ тасвирлар орқали ифодалаш, бошловчилар малакасининг ошгани, деталлаштириш, динамик монтаж, тасвирлар ҳамда рассомларнинг тасвир ечимини ҳал қилишда ўзига хос маҳоратга эга бўлганлари сингари жуда кўплаб жиҳатларни қайд қилиш мумкин.

Ижтимоий-таҳлилий кўрсатувларда журналист муайян воқелик ҳақида хабар бериш билан чекланмайди, балки ушбу воқеликни юзага келтирган объектив ва субъектив сабабларини ўрганади, масалага оидинлик киритади, муаммони кўтариш ва унга нисбатан жамоатчиликда муносабат қайфиятини кўзгатади. Жамоатчиликда уйғонган ана шу муносабат ижтимоий-таҳлилий кўрсатувларнинг асосий мақсади ва эришган ютуғидир.

Ушбу масала юзасидан хулоса қилсак, агар таҳлилий чиқишларда турфа фикрлар эмас, бошловчининг бир ёқлама қарашлари етакчилик қилса, фуқаролар ҳаётининг ижтимоий-иктисодий соҳалардаги муаммолари кўтарилмаса, аудиториянинг ишончи йўқолади. Ваҳоланки, таҳлилий публицистикада фаолият юритаётган журналист энг кучли, ростгўй ва жасоратли бўлиши ва у жамятнинг энг долзарб муаммоларини кўтариши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси 23 декабрь 2018
2. Фихтелиус Эрик Радио ва телевидение журналистикаси асослари. Журналистиканинг 10 коидаси –Т.: «Шарк», 2002. 27 б.
3. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустақкам пойдеворидир. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасидан. / “Халқ сўзи” газетаси 08.12.2017
4. Ибрагимов Ш.М. Тележурналистика асослари. –Т.: ЎзМУ, 2012. 21 б.
5. Ибрагимов Ш.М. Тележурналистика асослари. –Т.: ЎзМУ, 2012. 14 б.
6. “Обод кишлоқ” дастури ижроси таҳлили ва долзарб вазифалар// Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йил 26 апрель куни “Обод кишлоқ” дастурини амалга оширишни самарали ташкил этиш билан боғлиқ масалалар ва бу борадаги энг муҳим вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маърузаси. <http://www.uzavtoyul.uz/cy/post/obod-qishloq-dasturi-ijrosi-tahlili-vadolzarb-vazifalar.html>
7. “Обод кишлоқ” дастури ижроси таҳлили ва долзарб вазифалар// Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йил 26 апрель куни “Обод кишлоқ” дастурини амалга оширишни

самарали ташкил этиш билан боғлиқ масалалар ва бу борадаги энг муҳим вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маърузаси. <http://www.uzavtoyul.uz/cy/post/obod-qishloq-dasturi-ijrosi-tahlili-vadolzarb-vazifalar.html>

8. "Обод кишлок" дастури ижроси таҳлили ва долзарб вазифалар// Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йил 26 апрель куни "Обод кишлок" дастурини амалга оширишни самарали ташкил этиш билан боғлиқ масалалар ва бу борадаги энг муҳим вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маърузаси. <http://www.uzavtoyul.uz/cy/post/obod-qishloq-dasturi-ijrosi-tahlili-vadolzarb-vazifalar.html>
9. ЎзМТРК "O`zbekiston 24" каналининг 2018 йил 26 апрел "Ахборот" дастуридан

УДК: 821512133

Дилшод ИСЛОМОВ,

Бухоро давлат университети

Таржимашунослик ва лингводидактика кафедраси таянч докторанти

E-mail: islomovdilshod77@gmail.com

БухДУ профессори, ф.ф.д. М.М.Жўраева тақрзи асосида

SCIENTIFIC AND THEORETICAL VIEWS ON THE CONCEPTS OF PHONEME AND PHONOSTYLISTICS

Abstract

This article discusses the phonetics of world linguistics, the historical formation of phonostylistics, the stages of development. It also summarizes and treats the existing scientific-theoretical views on phonostylistics in world linguistics.

Key words: phoneme, sound, syllable, accent, tone, phonology, variant, stylistic variant, dialectal variant, combinatorial variant, positional variant, associative relation, phrase, tacteme, accenteme, paradigm, syllabeme, intoneme, generality and specificity.

ФОНЕМА ВА ФНОСТИЛИСТИКА ТУШУНЧАЛАРИГА ДОИР ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада жаҳон тилшунослигидаги фонетика, фоностилистиканинг тарихий шаклланиши, тараққиёт босқичлари тўғрисида фикр юритилади. Шунингдек, фоностилистикага доир дунё тилшунослигида мавжуд бўлган илмий-назарий қарашлар умумлаштирилган ва уларга муносабат билдирилган.

Калит сўзлар: фонема, товуш, бўгин, ургу, оҳанг, фонология, вариант, услубий вариант, диалектал вариант, комбинатор вариант, позицион вариант, оттенка, ассоциатив муносабат, фраза, тактема, акцентема, парадигма, силлабема, интонема, умумийлик ва хусусийлик.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПОНЯТИЯ ФОНЕМЫ И ФНОСТИЛИСТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются фонетика мировой лингвистики, историческое становление фоностилистики, этапы развития. Он также обобщает и рассматривает существующие научно-теоретические взгляды на фоностилистику в мировой лингвистике.

Ключевые слова: фонема, звук, слог, ударение, тон, фонология, вариант, стилистический вариант, диалектный вариант, комбинаторный вариант, позиционный вариант, оттенка, ассоциативное отношение, фраза, тактема, акцентема, парадигма, слогема, интонема, индукция и дедукция.

Кириш. Маълумки, дунё тилшунослиги тарихидаги бир неча асрлик тажрибалар турли оқим намояндалари тилини тадқиқ этиш энг мақбул йўл ҳисоблаб, бу йўлда ўрганиш объектини ва унинг моҳиятини аниқ кўрсатиб бериш учун бутун умрларини сарфлаганларини кўрсатади. Тилшунослик фани тилда бўлаётган барча ўзгаришларни атрофлича ўрганади. Ҳар қандай фан эса, ўз навбатида, эҳтиёж туфайли юзага келади ва ривожланади. Жамият ўз тараққиётини таъминлаш учун ҳамма даврда илмфани ривожлантириш ва унинг муаммоларини тадқиқ қилишга алоҳида эътибор бериб келади.

“Инсон онги тобора ривожланиб борар экан, унинг дунёқараши, фикри, нуктаи назари ҳам такомиллашиб, кенгайиб бораверади. Ҳар бир фанда ривожланиш бўлгани каби тилшунослик ҳам қундан-қунга тараққий топиб, турли янги оқимлар, йўналишлар, янги илмий-назарий қарашларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Бунинг натижасида эса тилшуносликнинг янги турлари пайдо бўлди: психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, менталингвистика, нейролингвистика, когнитив лингвистика, корпус лингвистикаси, прагмалингвистика ва х.з.”[1] Қолаверса, тилшуносликнинг ана шундай қатор йўналишлари негизидаги фонетика, морфология, ва синтаксис каби лисоний воситалар тадқиқи

тўғрисидаги кўплаб тадқиқотларнинг яратилаётганлиги муҳим долзарблик касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Фоностилистиканинг назарий асосларини яратишда, унинг хусусиятлари ҳақидаги муҳим илмий-назарий қарашларни илгари сурган, фоностилистиканинг умумий ва ўзига хос муаммоларини ўрганишга доир кўпгина тадқиқотлар амалга оширган жаҳон ҳамда ўзбек тилшунос олимларининг ўрни катта. Бу борада Н.М.Шанский, Л.В.Шерба, Д.Хадсон, Л.В.Бондарко, М.В.Панов, Л.Р.Зиндер, В.В.Виноградов, О.С.Ахманова [2] каби олимларнинг ишлари аҳамиятга эътиборга молик. Ўзбек тилшунослигида ҳам ўзининг илмий-назарий қарашлари билан ўртоқлашган фоностилист олимлар тадқиқоти, шунингдек, А.А.Абдуазизов, Э.Р.Қиличев, А.А.Ҳайдаров, Н.М.Қамбаровнинг[3] тадқиқотлари шулар жумласидандир.

Тадқиқот методологияси. Дунё тилшунослигида мавжуд бўлган олимларнинг фоностилистика тўғрисида илмий-назарий қарашлари ҳақида фикрлар ва уларга муносабат билдирадиган бўлсак, маълумотларга таянган ҳолда шуни айтиш мумкинки, фоностилистика – юнонча “phōnē – овоз, товуш, шовкин + стилистика” маъноларини англатади. Тилшуносликдаги лингвистик бирликларнинг талаффуз вариантларини ва уларнинг алоқа соҳаларида

ва вазиятларида ишлаш қонуниятларини ўрганадиган бўлими ҳисобланади. Шунингдек, фоностилистика (фонетик стилистика) – фонемаларнинг турли услубларда ишлатилиш частотасини, уларнинг уйғунлиги ва ўзаро боғлиқлигини ўрганадиган, матннинг мазмуни ва образлиги асосида овоз эффектларини таҳлил қиладиган лингвистик фан саналади.

“А.А.Абдуазизов фоностилистика соҳасини синхрония ва диахрония нуқтаи назаридан ўрганиш кераклигини таъкидлайди”[4]. Тилшунос олим А.А.Абдуазизовнинг фикрига кўра “Фоностилистика энг ёш функционал ва лингвистик интизомдир. У фақат оғзаки нутқ билан шуғулланади. Экспериментал фонетик таҳлил асосида ҳар бир фонетик услуб ўзига хос ўзига хос интонация ва талаффуз хусусиятларига эга эканлиги аниқланди. Фонестилистикани фонетикада “янги тенденция” деб аташ мумкин эмас. Аксинча, бу фонетик ҳодисаларга “янги нуқтаи назар” дир. Сўнги пайтгача тилшунослар тилни таҳлил қилишнинг ушбу усули ҳақида шубҳа қилмаганлар, бундай таҳлилга бўлган эҳтиёжни англаш нутқий нутқни ўрганиш зарурлигини англаш билан юзага келган. Ушбу жараёнга нима туртки бўлди?”[5] Албатта, олимнинг бу фикрига қўшиламиз, чунки, фонетика ва стилистика ўзаро боғлиқ бўлиб, фонетик ҳодисалар билан уйғундир.

Фонема тушунчаси эса, ҳозирги кунда барча тилшунослар томонидан тадқиқ этилаётган бўлсада, унинг ўрни, вазифаси мақоми масаласи ҳақида аниқ бир тўхтамга келингани йўқ, дейиш мумкин, яъни бир хиллик мавжуд эмасдек, туюлади, назаримизда, чунки жаҳонда рўй бераётган ҳодисалар шу қадар шиддат билан тараққий этиши, шубҳасиз, тилшуносликнинг фоностилистика соҳасига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмайди, ҳар доим маълум бир фаннинг мазмуни, унинг назарияси ва амалиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб ривожлана боради, лисондаги турли муносабатлар асосида турли хил парадигмалар ҳосил қилган ҳолда мавжуд бўлади ҳамда фонетик ҳодисалар жараёни билан боғлиқ равишда шаклланади.

Манбалар шунини кўрсатадики, тилшуносликда фонема ҳақидаги таълимотнинг асосчиси саналган “Бодуэн де Куртененинг ўзи ҳам фонема мақоми масаласида турли хил йўналишларнинг келиб чиқишига замин яратиб қўйган. “Бодуэн де Куртене фонеманинг икки антропофоник (яъни акустик-артикуляцион) хусусиятларининг оддий умумлашмаси ҳамда морфеманинг ҳаракатлантирувчи компоненти ва маълум морфологик категория белгиси каби фарқли томони борлигини кўрсатади”[6]. Бодуэн де Куртененинг фонеманинг бу икки хил томони ҳақидаги фикри кейинчалик фонема мақоми белгилашда икки хил йўналишнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Бундан ташқари Реформатский, Дмитриев, Сидоров, Аванесовлар томонидан асос солинган Москва фонологик мактаблари, Л.В.Шчерба яратган Ленинград фонологик мактаби, Н.С.Трубетскойнинг фонологик мактаби ва бошқа бир қанча фонологик мактаблар кўпчилик томонидан яхши қарши олинди. Мазкур фонологияга доир яратилган илмий мақолалар, монографиялар, диссертациялар, албатта, фонологик мактабнинг ғоялари, нуқтаи назарлари билан боғланади, қолаверса барча фонологик мактаблар олим Бодуэн де Куртене қарашига бориб тақалиши, шунингдек, ҳозирги тилшуносликда фонема назарияси

И.А.Бодуэн де Куртене ва унинг шоғирдлари номи билан боғлангани ҳам аён дидир.

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, фоностилистика доимо коммуникатив ниятдан келиб чиқади. Замоनावий тилшуносликда товушли нутқ муаммоларини ўрганиш долзарб ҳисобланади. Унинг асосий йўналиши тингловчига когнитив ёндашувни, инсон ахборотни қайта ишловчи тизим сифатида ўрганиб, унинг хатти-ҳаракати эса инсоннинг ички ҳолатини ифодаловчи қабул қилиш, қайта ишлаш, хотирада сақлаш, нутққа татбиқ қилиш сингари тушунчалар ёрдамида ифодаланиши лозим бўлади (когниция (cognition), яъни билиш фаолияти ахборот (маълумот) ни қабул қилиш, тақдим этиш ва яратиш ҳаракатлари ҳисобланади), яъни онгли равишда таъсир этувчи товушли-визуал воситалардир. Бундай таъсир товушларнинг бошланғич ассоциатив алоқаларни вужудга келтириш қобилиятига асосланади ва сўзлашувнинг лексик таркибини мантиқий таҳлил қилишдан олдин ҳам алоқа жараёнида одам томонидан идрок қилинади, нутқ алоқаси самарадорлиги муаммолари анъанавий равишда алоқа назарияси доирасида кўриб чиқилади.

Биламизки, фонеманинг асосий вазифаси – морфеманинг кўрсаткичи сифатида ҳаракат қилиш – иккиламчи устига қурилган бўлиб, конструктив равишда матн ҳосил қилади, бу унинг семантик функцияларининг давоми эмас, балки уларнинг йўқлиги оқибати бўлиб чиқади. Тилнинг товуш воситаларининг матн яратиш қобилиятини реализация қилишнинг асосий сабаби, демак, уларнинг “сарфланмаган” семантик салоҳияти, тилнинг функционал бўшлиқларни тўлдиришга бўлган интилишидир.

“Ҳозирги ўзбек адабий тилида олтига унли фонема мавжуд. Шулардан “и”, “а”, “у” фонемалари сўзнинг турли позицияларида ҳар хил вариантларга эгаллиги билан ажралиб туради”[7].

“Ўзбек тилидаги фоновариантлар жонли нутқда ҳам, бадий асар қаҳрамонлари нутқиди ҳам фаол қўлланилади. Ўзбек тилида портловчи товушларнинг типик товушлар билан алмашилиши содир бўлиб, Фарғона водийси ва республиканинг бошқа бир қатор вилоятлари аҳолисининг шевага хос сўзлари фоновариантларни ҳосил қилади”[8].

Фонология эса фонемаларни белгилашда артикуляцион-акустик хусусиятларни фарқлайди, кўринадик, фонетика фонологияга манба беради, фонологик хулосалар фонетика маълумотларига таянади. Улар ўзаро бир-бирини тақазо этади, шунингдек, бир-бирини тўлдириб келади.

Ўзбек тилшунослигида А.А.Абдуазизов ўзбек тили фонемаларини парадигматик ва синтагматик хусусиятларини ўрганган, унинг ўзбек тили фонологиясининг ривожланишидаги назарий қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. Олим ўзбек тилшунослигида илк маротаба нутқнинг ҳар бир фонетик бўлинишида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлишини асослаб, Европа тилшунослигидан изоҳловчи махсус атамалар тизимини ўзбек тилшунослигига олиб қиради. Нутқни ибора (фраза), такт, бўгин ва товуш каби лисоний воситалар орқали фонетик жиҳатдан бўлиб ўрганади: ибора (фраза), такт, бўгин ва товуш каби бирликларни у парадигматик қаторда бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин бўлган эмик бирликларга зидлайди:

товуш – фонема, такт – тактема, бўғин – силлабема ва х.к.

Юқорида келтирилган фонема ва фоностилистика тушунчалари тўғрисидаги назарий қарашлар, фикрлар, аввалги ва ҳозирги тадқиқотлар натижаларини умумлаштириб, олимларнинг назарий фикрини эътиборга олиб ва уларни бойитган ҳолда қуйидаги хулоса қилиш мумкин: “Фоностилистика ҳар доим мулоқот истагидан келиб чиқади. Лисоний бирликларнинг талаффуз вариантлари ва алоқа жараёнида ҳамда ҳолатларида ишлаш қонуниятларини ўрганадиган бўлимдир, шу маънода, маълум бир контекст тури билан чегараланади, фонетик белгиларни аниқлаш учун оғзаки нутқда кечаётган турли ҳолатларни таҳлил қилади ва уларни вазибаларига қараб таснифлайди”.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, тилшунослик фани тилда бўлаётган барча ўзгаришларни атрофлича ўрганади. Ҳар қандай фан эса, ўз навбатида, эҳтиёж туйғули юзага келади ва ривожланади. Жамият ўз тараққиётини таъминлаш учун ҳамма даврда илм-фанни ривожлантириш ва унинг муаммоларини тадқиқ қилишга алоҳида эътибор бериб келади. **Тил миллий маданиятнинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади, сўз эса, халқ**

маънавияти, фалсафаси ва тарихини тушунишга имкон берувчи воситадир. Тил – инсон маънавий оламида унинг ўзлигини англаш йўлидаги энг буюк кашфиётдир. Зеро инсон даврлар мобайнида тилни тадқиқ қилар экан, унинг турли ва янги қирраларини кашф этиб боради.

Замонавий тилшуносликда товушли нутқ муаммоларини ўрганиш долзарб ҳисобланиб, унинг асосий йўналиши тингловчига когнитив ёндашувни, инсон ахборотни қайта ишловчи тизим сифатида ўрганиб, унинг хатти-ҳаракати эса инсоннинг ички ҳолатини ифодаловчи қабул қилиш, қайта ишлаш, хотирада сақлаш, нутққа татбиқ қилиш сингари тушунчалар ёрдамида ифодаланиши лозим бўлади (когниция (cognition), яъни билиш фаолияти ахборот (маълумот)ни қабул қилиш, тақдим этиш ва яратиш ҳаракатлари ҳисобланади), яъни онгли равишда таъсир этувчи товушли-визуал воситалардир.

Жаҳон тилшунослигида ҳар бир миллий тилнинг ўзига хос хусусиятларини илмий асосда ўрганиш ҳамда уларни келажак авлодга етказиш илм-фан жадал ривожланган бугунги кунда муҳим аҳамият касб этиб, маълум даражада тилшунослик илмига ўз хиссасини қўшади.

АДАБИЁТЛАР

1. Жўраева М.М. “Француз ва ўзбек эртакларида модаллик категориясининг лингвокогнитив, миллий-маданий хусусиятлари”. Филология фанлари докторлик диссертацияси. Тошкент. 2017. – Б.52 – 65.
2. Шанский Н.М. Стилистика русского языка. – Л.: Просвещение, 1989. – С.223.; Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М., 1953. – 302с.; Hudson D. Sociolinguistics. 2nd ed. – Cambridge University Press, 1998. – 294 p.; Бондарко Л.В. и др. Стили произношения и типы произнесения. Вопросы языкознания. – М., 1974. – С.61–79.; Панов М.В. О стилях произношения в связи с общими проблемами стилистики. Развитие современного русского языка. – М., 1963. – С.15 – 37.; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – 312 с.; Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – 320с.; Ахманова О.С. Фонология. Морфонология. Морфология. – М.: Наука, 1969. – 108 с.;
3. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 136 б.; Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 104 б.; Камбаров Н. М. Фоносемантические средства английского языка и их соответствия в узбекском языке.: Дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 149 с.; Хайдаров А.А. Канотатив маънонинг фонетик воситаларида ифодаланиши.: Дисс... канд. филол. наук.– Ташкент, 2009. – 136 с.
4. Абдуазизов А. А. Фоностилистик воситаларнинг ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985.– Б.24– 28.
5. Абдуазизов А.А. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1992. – Б.11–22.
6. Бодуэн де Куртене "Опыт фонетики резьянских говоров" Петербург 1873. – Б.40–52.
7. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: “Университет”, 2010. – Б. 58–69.
8. Гафуров Б. З. Отнинг сегмент фоностилистикаси тавсифининг киёсий-чоғиштирма ўрганилиши(рус, ўзбек, инглиз тиллари материаллари асосида) Бухоро 2020. – Б. 8–20.

Нурхон ИСМОИЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Инглиз филологияси кафедраси магистранти
E-mail: nurxon.ismoilova.94@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д., Ширинова Р.Х. тақризи асосида

INTERPETATION OF THE PHENOMENON OF METAMORPHOSIS IN LINGUISTIC DICTIONARIES

Abstract

This article is devoted to the research on a comparative analysis of how the term "metamorphosis" is given in linguistic dictionaries. The use of the term metamorphosis in various fields of science is based on the analysis of the phenomenon of metamorphosis in their lexical meaning and application, in particular when translating works of art. One of the oldest and most difficult problems of translation is the translation of cultural units in modern linguistics, the adequate transfer of the content of texts from one language to another in the process of translation. In linguistics, the phenomenon of metamorphosis is characterized by a semantic transformation or transformation of the image of a concept, event, an animate or inanimate object. Metamorphosis interprets translation change. Metamorphosis is the leading fantasy motif of evolution in fantasy fairy tales in literature. In this article we have tried to analyze the lexical meaning, interpretation and scientific definitions of the phenomenon of metamorphosis.

Key words: metamorphosis, transformation, translation, dictionary, linguistic meaning, phenomenon, fiction.

ФЕНОМЕНА МЕТАМОРФОЗА В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ

Аннотация

В этой статье мы провели сравнительный анализ того, как термин «метаморфоза» дается в лингвистических словарях. Использование термина метаморфоза в различных областях науки основано на анализе феномена метаморфоза в их лексическом значении и применении, в частности при переводе произведений искусства. Одна из старейших и наиболее сложных проблем перевода – это перевод культурных единиц в современной лингвистике, адекватная передача содержания текстов с одного языка на другой в процессе перевода. В лингвистике феномен метаморфозы характеризуется семантическим преобразованием или преобразованием образа понятия, события, одушевленного или неодушевленного объекта. Метаморфоза интерпретирует изменение перевода. Метаморфоза - ведущий фэнтезийный мотив эволюции в фантастических сказках в литературе. В этой статье мы попытались проанализировать лексическое значение, интерпретацию и научные определения феномена метаморфозы.

Ключевые слова: метаморфоза, трансформация, перевод, словарь, языковое значение, феномен, художественная литература.

МЕТАМОРФОЗА ФЕНОМЕНИНИНГ ЛИНГВИСТИК ЛУҒАТЛАРДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада метаморфоза атамасининг лингвистик луғатларда берилишини қиёсий таҳлил қилдик. Метаморфоза терминининг турли фан соҳаларида қўлланилиши, уларнинг луғавий маъноси ва қўлланилишини, хусусан, бадий асарлар таржимасида метаморфоза ҳодисасининг таҳлилларига асосланган. Замонавий тилшунослиқда маданий бирликларнинг таржима қилиниши, таржима жараёнида тилдаги матнларнинг мазмунини бошқа бир тилга адекват ҳолда етказиб бериш таржиманинг энг қадимги ва мураккаб муаммоларидан биридир. Таржима жараёнида тушунча, ҳодиса ёки жонли ва жонсиз предметларнинг семантик жиҳатдан ёки образ жиҳатидан трансформацияга учраши тилшунослиқда метаморфоза феномени орқали ифодаланган. Метаморфоза таржимадаги ўзгаришни интерпретация қилади. Метаморфоза адабиётшунослиқда сеҳрли-фантастик эртаклардаги эвристик фантастик мотиви етакчидир. Биз ушбу мақолада метаморфоза феномениниг лексик маъносини, таркибининг ва илмий таърифларини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Калит сўзлар: метаморфоз, трансформация, таржима, луғат, лисоний маъно, ҳодиса, фантастика.

Бадий, насрий, фантастик асарлар, эртаклар ва кинофильмларда учраб турадиган ҳамда биология соҳасида фаол қўлланиладиган “метаморфоза” феноменини замонавий лингвистикада, хусусан таржимашунослиқда қўлланилишини қиёсий таҳлил қилишдан олдин мазкур атаманинг луғавий маъноси, шарҳи ҳамда илмий таърифларини чуқурроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. “Метаморфоза” атамаси грек тилидан (metamorphosis) олинган бўлиб, мазкур феномени “Мифологиялар энциклопедияси”да қуйидагича таърифланган:

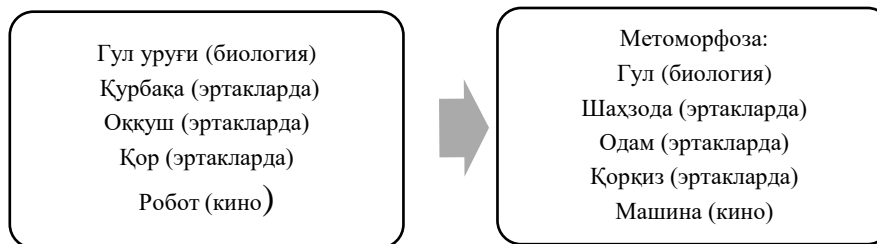
- 1) предмет ёки жисмининг бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиши;
- 2) маълум бир ҳолатдан умуман янги ташқи кўриниш ёки функцияга ўтиш ёки ўзгариш;
- 3) предметнинг ўзига хос алмашинуви, кўринарли (муҳим) ўзгариш; [1].

Метаморфоза атамаси Н.М.Шанскойнинг рус тили этимологик луғатида [2] эса, “XIX асрда француз тилидан ўзлашган атама бўлиб грекчадан олинган “metamorphose” ўзаги орқали ясалган ва “қайта ташкил этиш” маъносини англатади” тарзида ифодаланган (meta “қайта, бошқаттан” morphe “ташқил этиш,

тузиш”). Бирок, англиз адабиётларида метаморфоза XV асрлардаёқ жисм ёки структуранинг сехр орқали ўзининг физикавий ҳолатининг ўзгариши эканлиги айтиб ўтилган. Мисол учун, инсоннинг ҳайвонлар кўринишига ўзгариши.

Бугунги кунда лингвистик луғатлар, соҳавий луғатлар ёки ўзбек тилининг изоҳли луғатларида мазкур атама тўғрисида аниқ таъриф ёки изоҳ мавжуд бўлмасда аммо хориж олимларининг бу борада қилган ишларида мазкур масаланинг назарий муаммолари тадқиқ қилинган. Рус тилшунос олими Д.Э.Розенталянинг фикрига кўра метаморфоза бўёқдоррок ва динамикрок (харакатчанрок) метафоралардир [3]. Олим предметларнинг категорияларига асосан бир кўринишдан иккинчи кўринишга ёки бўлмаса бир турдан бошқа турга ўтиш жараёнини акс эттириш билан бир қаторда, мазкур феномена метафора каби қиёсланганда келиб чиқадиган натижани ҳам кўрсатади, дейди.

С.И.Ожеговнинг онлайн изоҳли луғатида метаморфозани қуйидагича таърифлайди: “Метаморфоза, -ы, ас. 1. То же, что метаморфоз (спец.). М. головастика влягушку. 2. Полная, совершенная перемена, изменение (книжн.). С нимпроизошла м [4].”

Н.Д.Арутюнованинг изоҳли луғатида: “Метаморфоза” 1. Кимнинг ёки ниманингдир тубдан ўзгариши; бошқа нарсага айланиш ўзгариш; Ким биландир метаморфоза юз берди – у ўзининг ташқи кўринишига эътибор бера бошлади.

2. сўзлаш. = Метаморфоз, деб таъриф берилган [7].

Д.Н.Ушакова эса, метаморфоза, метаморфозы, "жен." ("греч." metamorphosis) (книжн.).1. Превращение, переход из одной формы в другую с приобретением нового внешнего вида и функций (научн.). Метаморфоза гусеницы в бабочку. Метаморфоза листа в усик.2. Значительное изменение, необыкновенная перемена в чем-нибудь ("шутл."). С ним произошла метаморфоза: он стал серьезным. Полная метаморфоза” тарзида ифодаланган” [8].

Демак, рус тилшунос олими Д.Н.Ушакова ҳам метаморфоза феноменини ахамиятга молик ўзгариш, бир ҳолатдан иккинчисига айланиш орқали янги кўриниш ёки функцияга (вазифага) эга бўлишини таъкидлаб ўтади.

Тадқиқотимиз қиёсий аспектда олиб борилганлиги сабабли метаморфоза атамасини англиз тилидаги таърифлари, изоҳлари ҳамда шарҳларини ўрганишни жоиз билдик. “Collins Advanced English Dictionary” луғатида метаморфоза атамасига таъриф билан бирга уларнинг синонимларини ҳам кўрсатиб ўтилган:

Н.Д.Арутюнова энг аввало метаморфоза ва метафора орасидаги аниқ чегаралани аниқлаб олиш зарур [5]. Метаморфоза ўзгарувчанлик хусусиятини сақлаган ҳолда субъективлик ролини йўқотади. У айнан, “ўзгарган” дунёни ўзида намён килиб кўрсатади; Бу эпизод, кўриниш, сахна бутун бир сюжет тарраққиётини ўз ичига қамраб олади. Метафоранинг семантикага келиши характерли бўлса, метаморфоза учун одатий эмас, чунки у субстанцияларнинг қисман бир бирига мослигини кўрсатиб, тилда мустақил пайдо бўлмайди ва маъно кўчириш учун ҳам хизмат қилмайди.

Биз ҳам Н.Д.Арутюнованинг фикрига қўшиламан сабаби, метаморфозани луғавий маъносига тўхталиб ўтсак, рус тили изоҳли луғатида [6] “метаморфоза” 1. Кимнинг ёки ниманингдир тубдан ўзгариши; бошқа нарсага айланиш ўзгариш; Ким биландир метаморфоза юз берди – у ўзининг ташқи кўринишига эътибор бера бошлади.

2. сўзлаш. = Метаморфоз, деб таъриф берилган. Н.Д.Арутюнованинг ҳулосасидан келиб чиқиб метаморфоза феноменини ифодалаш учун қуйидаги жадвал орқали ўзимизнинг мисолларимизни бердик:

Метоморфоза:

Гул (биология)
Шахзода (эртақларда)
Одам (эртақларда)
Қорқиз (эртақларда)
Машина (кино)

Definition of “metamorphosis” (metəməˈfəʊsɪs).

Word forms: plural metamorphoses.

When a metamorphosis occurs, a person or thing develops and changes into something completely different.[formal]. (Қачонки, метаморфоза содир бўлса, инсон ёки нарса-буюм ривожланади ва бутунлай бошқа бир нарсага ўзгаради, айланади).

...his metamorphosis from a republican to a democrat.

Таржимаси: унинг метаморфозаси республикачилардан демократчиларга ўтганлигидадир. (Таржима бизники: И.Н)

The employment department has undergone several metamorphoses.

Таржимаси: ишга қабул қилиш бўлими бир қанча метаморфозаларни (ўзгаришларни) бошидан ўтказди. (Таржима бизники: И.Н)

Synonyms: transformation, conversion, alteration, change [9]

Маъноси: трансформация, конверция, алтерация, ўзгариш.

Инглиз тилининг Cambridge Dictionary луғатида метаморфозанинг луғавий маъносидан ташқари, зоология соҳасида қўлланилишига доир мисол ҳам берилган:

Metamorphosis in British English (metəˈmɔːfəʊsɪs, ˌmetəməˈfəʊsɪs)

Word forms: plural -ses (-, siːz)

1. a complete change of physical form or substance;

(модда ёки жисм шаклининг тубдан ўзгариши)

2. a complete change of character, appearance, etc;

(характер, ташки кўриниш в.х.,нинг буткул ўзгариши)

3. a person or thing that has undergone metamorphosis;

(бирор бир нарса ёки инсон метаморфозани бошидан кечириши)

4. zoology: the rapid transformation of a larva into an adult that occurs in certain animals, for example the stage between tadpole and frog or between chrysalis and butterfly; [10].

Таржимаси: (маълум ҳайвонларда личинканинг ўзгариб вояга етиши орасидаги тез ўзгариш, мисол учун итбаликнинг қурбақага ва ғумбакнинг капалакка айланиши); Инглиз тилининг изоҳли луғати “Merriam Webster’s Dictionary” луғатида ҳам айнан шу маъно изоҳланган. Бироқ, Webster’s New World College луғатининг 4-нашрида, зоология билан бир қаторда тиббиёт соҳасида ишлатилиши ҳам батафсил тавсифланган:

Metamorphosis in American English

(,metə'mɔrfəsis ; ,metəmɔr'fousis)

NOUN (от)

Word forms: plural ,meta'morpho,sis (,metə'mɔrfə,siz ; ,metəmɔr'fou,siz)

1. a. change of form, shape, structure, or substance; transformation, as, in myths, by magic or sorcery;

(тузилиш, шакл ва структуранинг ёки модданинг ўзгариши; сеҳр ёки мифлардаги каби трансформация);

b. the form resulting from such change

(ўзгаришдан кейинги форма ёки шакл);

2. a marked or complete change of character, appearance, condition, etc.

(белги-хусусиятнинг, ташки кўринишнинг, шароитнинг сезиларли ёки бутунлай ўзгариши).

3. Biology

a change in form, structure, or function as a result of development; specif., the physical transformation, more or less sudden, undergone by various animals during development after the embryonic state, as of the larva of an insect to the pupa and the pupa to the adult, or of the tadpole to the frog.

Таржимаси: (ривожланиш натижасида шакл, тузилиш ёки функцияларнинг ўзгариши; айнан эмбрион ҳолатидан кейин ривожланиш жараёнида турли хил ҳайвонлар томонидан бирданига, тўсатдан содир бўлган жисмоний ўзгариш, бу ҳашоротнинг личинкаси ғумбак билан ўралиши, ғумбакдан вояга етиши ёки итбалиқдан қурбақага ўзгаришидир.) (Таржима бизники: И.Н)

4. Medicine

a pathological change of form of some tissues[11]

(баъзи тўқималар шаклининг патологик ўзгариши.)

Юқоридаги рус ва инглиз тилидаги лингвистик луғатларда мазкур атаманинг изоҳи тўлиқ ва батафсил бериб ўтилганлигини, шунингдек қайси соҳаларда қандай маънода қўлланилишини гувоҳи бўлдик, бироқ мазкур феномена тўғрисида А.Мадвалиев таҳрири остидаги ЎТИЛда, Азим Ҳожиевнинг “Тилшунослик терминлари изоҳли луғати”да, С.Муҳамедовнинг “Ўзбек тилининг алфавитли частотали луғати” луғатида, Неймат Маҳкамов, Ихтиёр Эрматовнинг “Тилшунослик терминларинг изоҳли луғати”да ҳеч қандай таъриф ёки изоҳни топа олмадик. Фақатгина “Ўзбек миллий энциклопедияси”да метаморфозага биологик термин сифатида изоҳ келтирилиб ўтилган: “УДОНЕЛЛИДЛАР (ШопеШйа)-киприкли чувалчанглар туркуми. 3 тури бор. Танаси цилиндрсимон. Кейинги учиди ёпишқоқ сўргичи бор. Ичаги ҳалқасимон, жинсий безларни ўраб туради. Илгари у моногенияларга киритилган; ҳозир ясси чувалчанглар типининг алоҳида синфи сифатида қаралади. У денгиз балиқларида паразитлик қиладиган куракоёқли қисқичбақасимонларнинг ташқи комменсали ҳисобланади. Узунлиги 3 мм гача. Тухумларини узун пояча ёрдамида хўжайини танасига ёпиштириб қўяди. Метаморфозисиз ривожланади[12]...

Юқорида рус ва инглиз тилларидаги луғатларда ҳамда биргина ўзбек тилидаги “Ўзбек миллий энциклопедияси” метаморфоза атамасига берилган таърифни учратдик. Демак, луғатшунослар томонидан метаморфоза феноменига берилган таъриф, изоҳ ва шарҳлардан келиб чиқиб биз тадқиқот доирасида қуйидаги ишчи таърифни ишлаб чиқдик ва бу таърифни асосли равишда ўзбек тилидаги лингвистик луғатларга киритишга зарурат борлигини ўрганилган материаллар асосида далилладик.

Таъриф: “Метаморфоза юнон тилидан олинган бўлиб, “metamorphose” ўзаги орқали ясалган “meta” қайта, бошқаттан “morphē” ташкил этиш, тузиш маъносини англатади, ўзбек тилида биология соҳасида организмларнинг ўзгариши ёки трансформация бўлишига нисбатан ишлатилади.

Хулоса қилиб айтганда, биз тадқиқотимиз давомида метаморфоза феноменини ўрганиб қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Метаморфоза атамасини рус, ўзбек ва инглиз тили изоҳли луғатларидан ўрганиб чиқдик ва ушбу феноменининг туб маъноси, лексик маъноси, этимологияси, турли соҳаларда, хусусан, тилшунослик ва таржимашуносликда рус ва инглиз олмлари томонидан кенгроқ ўрганилган;

2. Ўзбек тилшунос олимларинг таржима соҳасида олиб борган тадқиқотларида метаморфоза ҳодисаси мавжуд ва уларни мисоллар ёрдамида ёритдик.

АДАБИЁТЛАР

1. Мелитенский Е. Энциклопедия мифологии. – Москва.: Дрофа, 2008. – с. 736.
2. Шанской Н.М. Происхождение слова метаморфоза в этимологическом онлайн-словаре
3. Розенталь Д.Э. Справочник по стилистике русского языка. – М.: Айрис пресс, 2013. – с. 329.
4. <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=14299>
(<https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=14299>)

5. Метаморфоза Толковый словарь Ожегова онлайн Метаморфоза, словарная статья из Толкового словаря Ожегова онлайн Аругюнова Н.Д.Метафора и дискурс // Теория метафоры.М.:Прогресс,1990. –18-19 с.
6. Кузнецов С.А.Большой толковый словарь русского языка. - 1-е изд-е: СПб.: Норинт 1998
7. Кузнецов С.А.Большой толковый словарь русского языка. - 1-е изд-е: СПб.: Норинт 1998
8. Главная \ Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н. Ушакова \ МЕТА - МЕТЛМЕТАМОРФОЗА
9. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/metamorphosis>
10. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/metamorphosis>
11. Webster's New World College Dictionary, 4th Edition. Copyright © 2010 by Houghton Mifflin Harcourt. All rights reserved.
12. Ўзбек миллий энциклопедияси, давлат илмий нашриёти., б. 45.

УДК:8с (Уз)

Зухра МАМАДАЛИЕВА,

Жиззах давлат педагогика институти доценти

E-mail: mu.zuhra2011@bk.ru; jspi.uz

INTERPRETATION'S OF THE IMAGE OF ALEXANDER: GNOSIS, WISDOM AND PERFECTION

Abstract

This article looks at the origins of the image of Alexander the Great. In particular, the perfection of the image of Iskandar Zulkarnain, his interpretations of Firdavsi's "Shohnoma", Nizami Ganjavi's "Iskandarnoma", Amir Khusrav Dehlavi's "Mirror of Alexandria" and Abdurahman Jami's "Hiradnoma Iskandariy". Navoi's peculiar attitude to this image, which is interpreted in the epic "Saddi Iskandariy", is also analyzed. In particular, the symbolic and figurative features of the image are studied. Navoi's genius in this regard is proved by examples.

Key words: Iskandar, Dhu'l-Qarnayn, "Shohnoma", Nizami, "Iskandarnoma", Khusrav Dehlavi, Abdurahmon Jami, "Hiradnoma Iskandariy", Alisher Navoi, "Saddi Iskandariy", devotion, perfect man.

ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОБРАЗА АЛЕКСАНДРА: ЗНАНИЕ, МУДРОСТЬ И СОВЕРШЕНСТВО

Аннотация

В данной статье рассматриваются истоки образа Искандара Зулкарнайна. В частности, совершенство образа Искандара Зулкарнайна исследуется в интерпретации дастанов «Шохнома» Фирдавси, «Искандарнома» Низами Гянджеви, «Ойнаи Искандари» Амира Хусрава Дехлави и «Хирадномаи Искандарий» Абдурахмана Джами. Также анализируется своеобразное отношение Навои к этому образу, интерпретируемому в его эпосе «Садди Искандарий». В частности, исследовано его символические и образные особенности. Гениальное творческое мастерство Навои в этом отношении подтверждено примерами.

Ключевые слова: Искандар, Зулкарнайн, «Шахнамэ», Низами, «Искандарнома», Хусрав Дехлави, Абдурахмон Джами, «Хирадномаи Искандарий», Алишер Навои, «Садди Искандарий», преданность, совершенный человек.

ИСКАНДАР ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ: ИРФОН, ОРИФЛИК ВА КАМОЛОТ

Аннотация

Ушбу мақолада Искандар Зулкарнайн образининг келиб чиқиш тарихига назар ташланган. Жумладан, Искандар Зулкарнайн образининг такомил, унинг Фирдавсийнинг "Шохнома"си, Низомий Ганжавийнинг "Искандарномаси", Амир Хусрав Дехлавийнинг "Ойнаи Искандарий" ҳамда Абдурахмон Жомийнинг "Хирадномаи Искандарий" дostonларидagi талқинларига муносабат билдирилган. Шунингдек, ушбу образга Алишер Навоийнинг "Садди Искандарий" дostonида талқин этган ўзига хос муносабати таҳлил этилган. Хусусан, образнинг рамзий ва мажозийлик хусусиятлари ўрганилган. Навоийнинг бу борадаги дохиёна ижодий маҳорати мисоллар асосида исботланган.

Калит сўзлар: Искандар, Зулкарнайн, "Шохнома", Низомий, "Искандарнома", Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, "Хирадномаи Искандарий", Алишер Навоий, "Садди Искандарий", ҳиммат, комил инсон.

Қириш. Хамсачилик мураккаб бадий тафаккур маҳсулидир. Ундаги ҳар бир образ хамсанавислар дунёкараши чиғирғи, қалб призмасидан ўтар экан, ўзгариб, такомиллашиб, янгидан янги қирралари очилиб боради. Айниқса бу жараён бош қаҳрамонлар талқинида янада яққол кўзга ташланади. Бош қаҳрамонларда дostonнавислар ўзларининг идеалларини, орзу-хаёллари ва умидлари мужассамлаштириб борилиши натижасида бу образлар янада юксалади. Мана шундай образлардан бири Искандар (Зулкарнайн)дир.

Искандар ҳақидаги илк маълумот Х аср тарихчилари Ҳамза ибн Ҳасан ал-Исфahоний, Динюварий, Табарийлар асарларида, кейинроқ Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" китобида учрайди. Беруний Зулкарнайни Искандар ибн Филлиф (яъни Александр Македонский) дейишларини айтади, Александр ҳақида, унинг туғилиши, Доро билан бўлган жанги тўғрисида маълумот беради, ammo бу фикрга мутлақо қарши бир қанча маълумотлар ҳақида ҳам тўхталиб, Зулкарнайн Ямандан бўлса керак, деган бошқа тахминни ёқласа-да, тугал фикр билдирмайди.

Искандар илк маротаба Фирдавсийнинг "Шохнома"сида бадий образ сифатида адабиётга кириб келди. У "Шохнома"да Искандарнинг Эронга юриш қилиши, Дордан енгилиши ҳақида ёзар экан, кўпроқ тарихий воқеаларни ифода этди ва Искандарни жаҳонгир шох сифатида тасвирлади. Ammo шу билан биргаликда уни донишманд Арастунинг шогирди, файласуф устозининг сўзи билан иш кўрувчи подшо сифатида ҳам эътироф этади. Фирдавсийнинг "Шохнома"сидаги Искандарга бўлган ижобий муносабат мағлуб халқ – форсларнинг урф-одат ва анъаналарига Александр Македонскийнинг кўрсатган хурмати натижасида пайдо бўлган бўлса керак [1]. Бу муносабат Низомийга таъсир ўтказган бўлса-да, унинг "Панж ганж"ига алоҳида асар бўлиб қирган "Шарафнома" ва "Иқболнома" деб номланган икки қисмдан иборат "Искандарнома" дostonида биз реал шахс – Александр Македонский тасвирдан анча узоқлашган сиймони кўрамыз [2].

Дostonда Искандар ҳақидаги халқ орасидаги ривоят ва хикоятлар асосида образ ҳар томонлама тараққий этирилди. Яна бир асосий жиҳат – Низомий "Қуръони карим"даги Зулкарнайн образини Искандар

билан айнийлаштириб, ўзининг қахрамонини Искандар Зулқарнайн деб атади. Достонда Македонскийнинг икки “шоҳ”ли бўрк кийганлиги сабаби уни Зулқарнайн дейишлари асос қилиб олинди. Натихада, Искандарнинг Доро билан жанг қилгани, юртбосар ва жангарилиги, тадбиркорлиги ва ҳақим устозлар, жумладан, Арастуниинг шогирди эканлиги, Равшанак деган гўзал рафикаси борлиги ҳақидаги мотивлар Александр Македонскийдан, яъжуж-маъжужлар билан жанг қилгани, уларга қарши девор кургани ҳақидаги мотивлар эса “Қуръони карим” оятларидан олинди. Бугина эмас. Искандарнинг Хизр билан бирга тириклик сувини излагани, унинг сартарош билан можароси ҳақидаги халқ оғзаки ижодиётидаги ривоятларга ҳам мурожаат этилди ва ниҳоятда забардаст идеал бир образ яратилди. Низомий, Хусрав Дехлавий ва Жомийлар Искандар ҳақидаги достонда унинг ва ҳамсуҳбат ҳақимларнинг донишмандлиги фонида ўзларининг қимматбаҳо фикрларини – илми ҳикматларини ўқувчиға тухфа этганлар [3].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Искандар ҳақидаги илк маълумот X аср тарихчилари Ҳамза ибн Ҳасан ал-Исфажоний, Динюварий, Табарийлар [4] асарларида, кейинроқ Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида учрайди [5]. Беруний Зулқарнайнни Искандар ибн Филиф (яъни Александр Македонский) дейишларини айтади, Александр ҳақида, унинг туғилиши, Доро билан бўлган жанг ҳақида маълумот беради, аммо бу фикрга мутлақо қарши бир қанча маълумотлар ҳақида ҳам тўхталиб, Зулқарнайн Ямандан бўлса керак, деган бошқа тахминни ёқласа-да, тугал фикр билдирмайди. Н. Пегулевскийнинг “Александр Македонский ҳақида Сурия афсоналари” номли асарида ёзилишича, “Александр Македонский ҳ-да дунёнинг 24 тилида 80дан ортик афсоналар қолдирган. Уларнинг энг қадимийлари Сурия афсоналари ҳисобланиб, муаллифнинг исботлашича, Хизр афсонавий образи ва Александр Македонский тарихий шохдорлиги Миср афсонларига бориб тақалиб, Миср қохини Калесфин илк бор Александрни “Худо Амон Ранинг ўгли” деб атайди. Унинг икки шохли эканлиги ҳам Амон Ранинг икки шохли сифатида тасвирланган афсоналардан келиб чиққан. Юнон олими Плутархнинг “Искандар Мақдуний” асарида ёзидишича, юнонлар уни Зевснинг, мисрликлар эса Амоннинг ўгли дейишганда, Искандарнинг ўзи бу улуғлашга хайрихоҳлик ҳам, қаршилиқ ҳам билдирмаган экан [6]. Александр Македонскийнинг илк юриши Фарбга, яъни Македония измидан чиқиб кетмоқчи бўлган грек полисларига бўлганлиги ҳам Искандарга Александр Македонскийнинг протатип бўлишини исботлайди. Плутархнинг “Искандар Мақдуний” асари жаҳонгирнинг замондошлари, кўрган-билганларининг эсталиқларига асосланиб ёзилган. Шунинг учун бу асарни тарихий-бадий солнома дейиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Мақоламизнинг ўрганиш объекти ҳисобланган Искандар образининг рамзий: ирфон ва орифлик жиҳатидан ўрганиш учун эмпирик, қиёсий-тарихий, таҳлилий-қиёсий усулларга мурожаат қилдик. Бу борада проф.лар Е.Бертельснинг “Наваи и Низами”, Н.Комиловнинг “тафаккур карвонлари” ва И.Ҳаққулнинг “Навойга қайтиш” каби тадқиқотлариға мурожаат қилинди.

Таҳлил ва натижалар. Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ижодида бу образ янада

мукаммалашди ва унга рамзийлик вазифаси ҳам юкланди. Навоий, салафлари Низомий, Хусрав Дехлавий ва Жомийлар томонидан одил ва жаҳонгир шох, ҳақимлар шогирди, суҳбатдоши ва ўзи ҳам ҳикмат эгаси дея таърифланган бу образнинг янги талқинини – ирфон, яъни илоҳий маърифат соҳиби образини кашф этди.

Искандарни шох ва ҳақим, валий ва набий деб улуғлаган Навоий, асосан унинг шохлик ва ҳақимлик хусусиятига асосий эътибор қаратди. Валийлик ва набийлик хусусиятига эса, асар сўнггида Искандарнинг сув ости саёҳатлари тасвиридан сўнг мурожаат этди.

Ҳикмат ҳақида “Ғиёс ул-луғот”да қуйидагича таъриф келтирилади: “Ҳикмат – донолик ва тўғри кирдор кўрсатиш бўлиб, ашъ – нарсалар ҳақида баҳс этувчи илм, башарий билимлар мажмуидир” Искандарнинг ҳақимлиги эса, асардаги воқеалар ибтидосидаёқ намоён бўлади. Яъни, Искандарнинг тутинган отаси Файлакус Эрон шоҳи Дорога вассал сифатида бож тўлар эди. Ота ўлиמידан кейин тахтга чиққан Искандар юртда бир қанча ислохотлар ўтказди. Солиқларни камайтириб, нафақа ва маошларни оширди. Бир қанча ўлкаларни эгаллади ва ўз қўли остида бирлаштирди. Жаҳон шоҳи деб аталган Дорога бож тўламай қўйди. Унинг элчисига “Доро кўп ҳазина йиғавермасин, барибир бунинг фойдаси йўқ” деган мазмунда жавоб юборди. Бундай “тустохона” жавобдан дарғазаб бўлган Доро Искандарни “ғафлатдаги гўдак” деб номлади ва ўз қудратини англаиб қўйиш учун унга чавгон (копток), гўй (човгон таёғи) ва бир халта кунжут бериб юборди ва элчиси орқали шундай дейди:

Ки гўдаклигинг чунки ғолибдурур,
Сенга “гўйу чавгон муносибдурур...

Қўйуб жаҳл, ўз жонингга раҳм қил,
Сипоҳим ҳисобин шу кунжутча бил” [7].

Бу билан ва “сен ҳали ёш боласан, чавгон билан гўйни ўйнагин. Менинг аскарларим мана шу кунжутлардай, уларни йўқ қиламан, деб хомтаъма бўлмагин” дейди.

Искандарнинг бу ҳолатга муносабати ва жавоби унинг ёшлигиданоқ ҳикмат соҳиби – тадбирли ва доно шох эканлигидан далолат беради. У бу “инъом”дан жаҳл чиқмайди, кўрқиб қолмайди ҳам, мусоҳиб ҳақимлар – устозлари билан маслаҳат ҳам қилмайди. Элчининг сўзига ўша заҳотиёқ муносиб жавоб беради. Яъни:

Чу шох они тутти мусаллам манга,
Ҳамоноки Ҳақ берди олам манга.
Буким илгима солди чавгонини,
Мусаллам манга тутти майдонини.

Яъни: Шох менга эҳсон қилиб, гўй билан човгон юборибди. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Шохнинг ер юзига ўхшаш коптокни менга тақдим этиши эса менга оламини беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқизиши – ўз майдонини менга топширишидир... энди унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнинг ҳам рамзини баён айлай. У кунжутларни аскарларини қўплигига ўхшатмоқчи бўлган. Мен бунга ҳам бошқа маъно берман. Яъни, менинг аскарларим куш бўлиб, гўё бу кунжутлари у қушларинг учун овқатдир.

Ёш подшоҳдан бундай тиниқ ақл самараси бўлган ўткир жавобни эшитган элчи ниҳоятда мулзам

бўлади ва “оёғи билан келган бўлса, боши билан чиқиб кетади”. Искандарнинг бу жавобиеқ устози ҳакими доно Арастуға муносиб шогирд эканлигидан далолат беради.

Искандар шундай илму ҳикмат эгаси ва жаҳонгир подшо бўлишига қарамай ҳар қандай ишга киришишдан олдин устози Арасту билан маслаҳатлашади, унга муайян масала юзасидан савол бериб, ҳикмат тинглайди ва у берган таълимдан келиб чиққан ҳолда иш юритади. Бу ҳам унинг ориф инсон эканлигидан дарак беради. Жумладан, дostonдаги биринчи ҳикматда Искандар Арастуға “мақсадга қайси манзил яқинроқ?” деб сўрайди.

Арасту:

Деди: “Халқни ўзни фард айламак,

Фано йўлида гард айламак”

Бундай ҳикматларни дoston воқеалари билан боғлиқ бўлгани ҳолда ирфоний, ахлоқий-таълимий ва кундалик-маиший мавзуларга бўлиб, таснифлаш мумкин.

Ирфоний мавзулардаги ҳикматлар нисбатан кам бўлиб, қуйидагилардир:

Биринчи ҳикматда Искандар устозидан мақсадга қандай етиш мумкинлиги тўғрисида сўрайди. Арасту унга бу йўлда уч хил тариқ (йўл) борлигини айтиб, аввало, фано йўлида хоку туробга айланган маъқул, деб маслаҳат беради. Бу Навойнинг орифона йўлга (тариқатга) муносабати ҳисобланади. Арасту манзилга олиб борувчи иккинчи йўл ҳайру эҳсондир дейди. Зеро бу йўлда ҳам меъёр ва ўрин кераклиги ҳақида сўз боради. Учини йўл эса адолат билан ҳукм юргизиш эканлигини айтади.

Саккизинчи ҳикматда яхшилик ва ёмонликнинг ажру мукофоти тўғрисида сўз боради. Арасту ҳар бир яхши ва ёмон ишнинг муайян натижаси борлиги ҳақида сўзлайди. Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам инсоннинг ўз амали натижаси эканлигини айтса-да, “кишиларнинг феъл-атвори яратилганда, унинг ичига табиий аҳволнинг уруғи ҳам яширинган”, дейди. бу ҳам Навойнинг қисмат илоҳий ва ўзгармас эканлиги ҳақидаги фикрига ҳамоҳангдир. Ундаги ҳикоятда фарзандини йўқотиб, каттик изтиробга тушган ва уни излаб юрган савдогарнинг бор пулини бир нотаниш асирни кутқариб олишга сарфлагани ва у асир савдогарнинг ўз фарзанди бўлиб чиққанлиги ҳикоя қилинади. Бу ҳикоятга бағишланган ҳикматда Искандар устози Арастудан яхшилик ва ёмонлик ҳақида сўрайди. Арасту яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик қайтиши муқаррарлиги, бу илоҳий қонуният эканлигини таъкидлайди:

Ки, ҳар ким аён этса яхши қилиғ,

Етар яхшиликдин анга яхшилиғ.

Ва гар кимсадин зоҳир ўлса ямон,

Кўрар ҳар неким, зоҳир этти ҳамон[8].

Ўн иккинчи ҳикматда инсон ва уни ўзининг англаши борасида сўз боради. Искандар устозига “инсон зотида илоҳиёт сири яширинган бўлса-да, ўзидаги бу сирдан беҳабарларнинг ҳайвондан қандай фарқи бор? – деб савол беради. Арасту жавоб беради:

Деди: «Улча бордур ўзида ниҳон,

Билурдин фузунроқдур аҳли жаҳон[9].

Яъни: одамзод мана шу жоҳиллигича ҳам билганлардан (балки фаришта ва малойикалардандир)

ҳам афзалроқдир. Бу жавоб ҳам Навойнинг фикри бўлиб, улуг мутафаккирнинг инсонни улуглайдиган гуманистик дунёқарашини акс эттириши билан аҳамиятли.

Искандарнинг жаҳонгирликка даъвоси – бу унинг ҳикмат ва ирфон йўлига қараб олға юриши, етти иқлим мамлакатларини забт этиши эса бу йўлда зоҳирий илмларни эгаллашидир. Сабаби, Навой валий зотлар бўлган комил инсонлар ҳақида сўз юритар экан, уларни “зоҳир ва ботин илмидаги” мартабаларини алоҳида-алоҳида зикр этади [10]. Бу йўлда унга устоз Арасту йўлбошчилик қилади. Арастуни эса фалсафада мантиқ соҳиби дейилар, бу эса унинг шогирди бўлмиш Искандарнинг мантиқий илмларни эгаллашга отланганлигининг яна бир далилидир.

Ботиний, яъни илоҳий илм тасаввуфда илми ладун, илми ҳол, ҳаққул яқин каби истелоҳлари билан ифодаланади. Навой бу дostonда илоҳий илмларни етти баҳри муҳит рамзи билан ифодалаганини кўраимиз. Яъни, етти иқлимни эгаллаган Искандар энди денгиз сафарига чиқади. Бу йўлда энди унга ирроционал илмлар отаси Сукрот раҳнамолик қилади (У “Фарҳод ва Ширин” дostonида Фарҳоднинг ҳам маслакдаги раҳнамоси эди). Буни биз айни дostonдаги сув истаб денгиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳангига ем бўлгандан сўнггина сувдан айрилганини билиб қолган балиқлар ҳақидаги ҳикоятда очик кўраимиз.

Искандар етти баҳри муҳитни сузиб ўтиш билан чекланмай, шиша сандик ясаиб, денгиз ичига тушиб, сув ости дунёсини ўрганади. Демак, Сукротдан илоҳий илмларни эгаллашни ўрганган ориф инсон энди илоҳий илмлар ичига сингиб кетади. Искандар сув остида шу даражада қўп вақт қолиб, мўл илм ўрганадики, натижада сув ости ажойиботлари ўзлари чиқиб, Искандарга ўзлари ҳақида маълумот бера бошлайдилар.

Демак, Искандарнинг биринчи сафарини илм ул-яқийн, иккинчини айн ул-яқийн, учинчи – сув ости дунёсига қилган сафарини эса ҳаққ ул-яқийн деб аташ мумкин. Бу сафар давомида Искандарнинг басират кўзлари тўла очилди, дейди Навой. Ва у орифлик – валийлик, набийлик даражаларига эришади. Профессор Н.Комиловнинг “Садди Искандарий” дostonи ҳақидаги “Ҳикмат ва ибрат дostonи” номли тадқиқотида орифлик ва ирфон тўғрисидаги қуйидагича фикрлар мавжуд: “Жалолиддин Даввоний назарийда ирфон билан ҳикмат, ҳаким билан валий, файласуф билан дарвеш моҳияти ўзаро яқин. Айтиш мумкинки, ҳакимда валийлик, валийда ҳакимлик ҳислатлари мавжуд” [11]. Демак, буюк Навой комилликнинг икки қутби ҳисобланган ҳакимлик ва орифликни бир образ мисолида гўзал тарзда бирлаштира олган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Садди Искандарий” дostonи зоҳирий маънода жаҳонгир подшо ва донишманд инсон бўлган ҳамда Шарқ мумтоз адабиётида идеал одил шоҳ образини ўзида тажассум этган Искандар ҳақида, унинг жаҳонгирлик дostonи тарзида ёзилган эса-да, ботиний маъносига кўра ҳаким ва ориф инсоннинг камолотга етиш йўли ҳақидаги рамзий-тасавуфий асардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Иккинчи китоб. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.
2. Низомий Ганжавий. Иқболнома. \ Искандарнома. Форсийдан Жонибек Субҳон таржимаси. Тошкент: ARN FLEKS, 2009.
3. Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Амир Хусрав Дехлавий. Тошкент: Фан, 1971; Абдурахмон Жомий. Искандар хирадномаси. Форсийдан Беруний мукофоти лауреати Шоислом Шомухамедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978.
4. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1993 Т.11 – Б.547.
5. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Тошкент: Фан, 1968. – Б.73-78.
6. Плутарх. Искандар Мақдуний. / Подшоҳ ва саркардаларнинг хикматли сўзлари. З.Аълам ва У.Отажон таржималари. Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” ДЭН, 2018. – Б. 36.
7. Алишер Навоий. Садди Искандарий. (Насрий баёни билан)Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б 130.
8. Алишер Навоий. Садди Искандарий. (Насрий баёни билан)Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 286.
9. Алишер Навоий. Садди Искандарий. / МАТ. Тошкент: Фан, 2000. Т.11. Б. 403.
10. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001. Т. 17.
11. Комилов Н. Ҳикмат ва ибрат достони./ Хизр чашмаси.Тошкент: Маънавият, 2005.- Б.187.

УДК: 811.111:811.512.133

Феруза МАМАТОВА,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил изланувчиси
E-mail: mamatovaf@gmail.com

ф.ф.н. А.И. Сайфуллаев тақризи асосида

TYPOLOGICAL STUDY OF EUPHEMISMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

In the last decade, the need to compare languages began to emerge. However, in comparing languages, the main criterion is to find its equivalent in order to accurately convey the meaning of the original text. There are some linguistic units and compounds that cause difficulties in comparing languages. To address these challenges and problems, there must be specific principles, techniques, rules, and criteria for comparison. Accordingly, a comparative typological analysis of euphemisms has also been put on the agenda to date, and this issue is one of the most important issues that requires in-depth study. In addition, the study of these problems requires the use of various modifications and principles in the process of transition from one language to another. The point is that euphemisms used in one language may not be found in another language, if it belongs to one field, this field may not be found in another language.

Key words: euphemism, comparative typology, equivalence, incompatibility, language system, communication, politeness, relativity.

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭФЕМИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В последнее десятилетие возникла необходимость сравнение языков. Однако при сравнении языков главный критерий – найти его эквивалент, чтобы точно передать смысл исходного текста. Есть некоторые языковые единицы и соединения, которые вызывают трудности при сравнении языков. Для решения этих задач и проблем необходимы конкретные принципы, методы, правила и критерии сравнения. Соответственно, сравнительный типологический анализ эфемизмов на сегодняшний день также включен в повестку дня, и этот вопрос является одним из наиболее важных вопросов, требующих углубленного изучения. Кроме того, изучение этих проблем требует использования различных модификаций и принципов в процессе перехода с одного языка на другой. Дело в том, что эфемизмы, используемые в одном языке, могут не быть найдены в другом языке, если оно принадлежит к одной сфере, эта сфера не может быть найдена в другом языке.

Ключевые слова: эфемизм, сравнительная типология, эквивалентность, несоответствие, языковая система, общение, вежливость, относительность.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ЭФЕМИЗМЛАРНИ ТИПОЛОГИК ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

Аннотация

Яқин ўн йиллик ичида тилларни қиёслаш зарурати туғила бошлади. Бирок тилларни қиёслашда асл матннинг маъносини аниқ етказиб бериш мақсадида унинг эквивалентини топиш асосий мезон ҳисобланади. Тилларни қиёслашда қийинчиликларни келтириб чиқарадиган баъзи лисоний бирликлар ва бирикмалар мавжуд. Ушбу қийинчиликларни ва муаммоларни ҳал қилиш учун қиёслашнинг ўзига хос принциплари, техникаси, қоидалари ва мезонлари бўлиши керак. Шунга қўра, эфемизмларни қиёсий типологик таҳлил қилиш ҳам бугунги кунга келиб кун тартибига қўйилди ва бу масала чуқур ўрганилишни талаб қиладиган энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бундан ташқари, ушбу муаммоларни ўрганиш бир тилдан иккинчисига ўтиш жараёнида турли хил ўзгаришлар ва принциплардан фойдаланишни талаб қилади. Гап шундаки, битта тилда қўлланилган эфемизмлар бошқа тилда учрамаслиги мумкин, агар у бирон бир соҳага тегишли бўлса, бошқа тилда бу соҳа топилмаслиги мумкин.

Калит сўзлар: эфемия, қиёсий типология, эквивалентлик, номослик, тиллар тизими, коммуникация, хушмуомалалик, нисбийлик.

Қириш. Эфемия ҳодисаси дунёнинг барча тилларида учрайди. У ерда улар маълум бир вазифани бажарадилар. Эфемизмлар инсоннинг кундалик ҳаётига таъсир қилади. Эфемизмларнинг коммуникатив вазифаси таққдан қочиб, хушмуомалалик кўрсатиш ва тўғридан - тўғри айтиладиган сўзларни алмаштиришдир. Агар тилда эфемизмлар мавжуд бўлмаса, тилимизнинг бузилиб кетиш эҳтимоли мавжуд. Тилларда мавжуд бўлган эфемик атамаларни қиёслаш унчалик осон иш эмас. Қиёсий типология тилларни алоҳида ўрганишни, манбалар йиғишни, тилларни маданиятини аниқлигини ҳам талаб қилади.

Эфемизм лингвомаданий ҳодиса сифатида алоҳида қизиқиш уйғотади, чунки сўнгги пайтларда эфемизмларнинг шаклланиш жараёни тобора кучайиб бормоқда ва улар нутқ фаолиятининг турли соҳаларида кенг тарқалмоқда. Эфемизмларни турли тилларда ўрганиш давлатларнинг миллий ўзига хослиги ва инглиз ва ўзбек тилларида сўзлашувчиларнинг нутқ хатти-ҳаракатларини ўрганишга имкон беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тилшунослик соҳасидаги типологик тадқиқотлар немис олими Ф. Шлегель асарларидан бошланган. Кейинчалик тиллар типологияси бўйича немис

олимлари А.В. Шлегель, В. Гумбольдт [4], Х. Штейнталь, А. Шлейхер, америкалик Э. Сепир [7], чех В. Скаличка [8], француз А. Мартине, руслардан Ф.Ф. Фортунатов, И.И. Мещанинов [5], Б. Успенский [9], Ю.В. Рождественский [6], В.Н. Ярцева [12], Н.А. Баскаков, А.М. Шчербак ва бошқалар тадқиқотлар олиб борганлар. Ўзбекистонда ҳам А. Абдуазизов [1], Ж. Бўронов, Қ. Тойметов, М.И. Расулова, Ш. Раҳматуллаев, О. Азизов [2] ва бошқалар типология масалалари билан шуғулланганлар. Лекин инглиз ва ўзбек тилларидаги эвфемизмларнинг типологик таҳлили деярли тўлиқ ўрганилмаган. Хитой тилшуноси Чжан Чань ўзининг номзодлик диссертациясида рус ва инглиз тилларидаги эвфемизмларни тадқиқ қилган. У эвфемизмларнинг лингвомаданий ва лингвопрагматик хусусиятларини ўрганиб чиққан. Инглиз ва араб тилларида ҳам кўплаб қиёсий ишлар қилиниб келмоқда. Диний масалаларни кўтаришда эвфемизмларнинг роли катта. Шарият томонидан тақиқланган ибора ва амалларнинг номи айтиш ноўрин ҳисоблангани сабабли уларнинг ўрнига эвфемизмларни қўллаш жоиз деб топилган. Масалан, Хошим Ал-Хусайнийнинг “Инглиз ва араб тилларидаги эвфемизмлар”, Сана Юсуф Мухаммад Юсуфнинг “Инглиз ва араб эвфемистик ибораларни ўртасидаги ўхшашликлар: диний, ўлим ва ижтимоий эвфемизмни ўз ичига олган ҳолда”, Осама Абдулрахмон Ал-Қахтаннийнинг “Қуръондаги эвфемизмларнинг араб тилидан инглиз тилига таржимасини ўрганиш” каби кўплаб ишлар яратилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Эвфемизация ҳодисасини қиёсий томондан кўриб чиқиш бу масалани бироз кенгрок ўрганишга имкон беради: эвфемизация синонимия, антонимия, метафора, метонимия каби тил бирликлари ўртасидаги тизимлараро муносабатларга қараганда кенгрок ҳодиса ҳисобланади. Эвфемизацияни ақлий жараён сифатида кўриб чиқиш мумкин ва у маълум концептуал схемалар ва билимларни иккиламчи талқин қилиш моделларига асосланган [10].

Шуни таъкидлаш керакки, турли хил этник ва ижтимоий гуруҳларнинг концептуал тизимларини уйғунлаштириш вазифаси жуда қийин. Ушбу лексик бирликлар ўзига хос лингвистик ва маданий шароитларда шаклланганлиги сабабли, улар турли одамлар учун ҳар хил, демак, улар бир хил алоқа тилидан фойдалансалар ҳам, тилдаги лексемани рационал ва эмоционал баҳоловчи идрок турлича.

Умун олганда эвфемизмларни қиёслашда турли миллий ва маданий кадриятлар, урф-одатлар, маълум бир халқ менталитетининг ўзига хос хусусиятларини ташувчилар томонидан тасвирланган воқеалар мазмунсиз амалга ошириш мумкин эмас [3].

Эвфемизмларни қиёслашда асосий тўсиқ - бу турли тилларнинг концептуал тизимларининг номувофиклигидир. Шунинг учун ўрганилаётган лексемаларнинг аксариятини қиёслашда денотатив ва коннотатив семаларини тушунтириб берадиган асл тилдаги лексемага хос лингвокултурал изоҳларни киритиш тавсия этилади.

Эвфемизмларни қиёслаш жараёнида келиб чиқадиган тўсиқлар ва қийинчиликларни бир тилдаги эвфемизмларни қиёсланадиган тиллар билан уйғунлаштириш орқали бартараф этиш мумкин. Эвфемизм-

ларни қиёслаш учун энг қулай бўлган усуллардан – булар кўшиш ва конкретлаш усуллари ҳисобланади.

Тилдаги ҳар қандай ўзгаришлар, аввало, тилнинг қабтий тизим эмаслигини, аксинча, у ривожланиб борувчи, доимо ўзгариб турадиган динамик бутунликни билдиради. Тилда янги эвфемизмни пайдо бўлиши доимо лексик тизимда озми-кўпми сезиларли сиёжишларга олиб келади.

Эвфемизмларни қиёслашда кўпинча фақат денотатив маънони англатиш билан эмас, балки уларнинг асосий функциясини сақлаб қолиш зарурати билан боғлиқ қийинчиликлар пайдо бўлади. Асл ва қиёсланадиган тилнинг лексик таркибидаги фарқлар, ҳамда маданий фарқлар туфайли буни амалга оширишга ҳар доим ҳам имкони бўлмайди.

Матнда эвфемизмни аниқлаш ва уни тушуниш эвфемизмларни қиёслашдаги асосий қийинчиликларидан биридир. Масалан, day of action – a politically motivated strike даги мисолда day of action сўзга-сўз “ҳаракат куни” деб таржима қилинади, гарчи ҳаракат куни ибораси ўзбек тилида эвфемик ибора эмас [11]. Одатда, бу ибора норозилик, иш ташлаш ёки кўзғолон маъносида келади.

Сўз ёки иборанинг эвфемистик моҳиятини нотўғри тушуниш эвфемизм сифатида узоқ вақт давомида ишлатилган бирикмаларда ҳам юз бериши мумкин. Улар эвфемизм сифатида қабул қилинмайди, аммо бу уларни эвфемизмлар қаторидан чиқармайди. Баъзан эса уларни маъносини кучайтириши ҳам мумкин, чунки ўқувчи фақат кўзини югуртириб чиқиб одатдаги эвфемистик ибораларга унчалик аҳамият бермайди. Шу билан бирга, таржимон эвфемистик функцияни чуқур тушунмаганлиги сабабли ўзи англамаган ҳолда керакли маънони етказиб бера олмаслиги мумкин ва эҳтимол, ҳатто матнга салбий маъно киритиши мумкин. “Disability” (ногиронлик) сўзининг асосий маъноси – бу “an illness, injury, or condition that makes it difficult for someone to do the things that other people do” (бошқа одамлар қила оладиган ишларни кимнингдир бажаришини қийинлаштирадиган касаллик, шикастланиш ёки ҳолат) (Cambridge dictionary). Эвфемизмлар луғатида “disability” сўзи ‘a limiting mental or physical condition’ (чекланган руҳий ёки жисмоний ҳолат) деб таърифланган [11]. Ушбу номинация аллақачон қотган ҳисобланади ва илгари қўлланилган invalid ва handicapped person (ногирон инсон) ибораси ўрнига ишлатилади. Буларнинг барчаси ушбу эвфемизм она тилида ва бошқа тилда сўзлашувчилар онгида аллақачон илдиз отганлигидан далолат беради, демак қиёслаш жараёнида бу эвфемизмни сезмаслигимиз мумкин. Аммо эвфемистик функция аниқланса, қиёслашда ҳеч қандай қийинчиликлар пайдо бўлмайди.

Этиборни жалб қиладиган кейинги хусусият, кўплаб маданиятлар учун универсал бўлган эвфемизация соҳалари билан боғлиқ. “Pornographic” маъносида келувчи “adult” сўзи эквивалент лексик мослик ёрдамида ўзбек тилига осонгина таржима қилинади:

Tech platforms like the Apple App store and Google Play won't approve adult content, whether explicitly adult or simply erotic.

Apple App Store ва Google Play мобил дастурлар омборлари катталар учун мўлжалланган маҳсулотларни очик порнографик (катталар учун) ёки

шунчаки эротик бўлишига қарамай тарқалишига йўл қўймайди.

А. Мадвалиев таҳрир қилган Ўзбек тилининг изоҳли луғатида катталар сўзининг маъноси [13]:

- 1) ёш жиҳатидан улуғ, ёши ортик
- 2) ёши катта киши, кекса.

Демак, “adult” сўзи ўзбек тилида ҳам эвфемик маънода қўлланилиши мумкин.

Тахлил ва натижалар. Юқоридагилардан кўришиб турибдики, қиёсланадиган тиллар тизимларидаги фарқлар ва ушбу тилларнинг ҳар бирида турли даражадаги матнларни яратишнинг ўзига хос хусусиятлари қиёслашда асл нусхадаги таркибни тўлиқ сақлаб қолиш имкониятини чеклаши мумкин. Шунинг учун унинг эквиваленти асл нусхада мавжуд бўлган турли хил маъно элементарининг сақланишига (ва шунга мос равишда йўқолишига) асосланган бўлиши мумкин. Қиёслашда эквивалентликнинг турли даражалари (турлари) матнни қайси қисми етказилганига қараб фарқланади. Эквивалентлик тилларро алоқани таъминлай олади.

Қиёслашда эквивалентик ҳар доим нисбий тушунча бўлиб қолади. Ва нисбийлик даражаси турли хил бўлиши мумкин. Асл нусха билан яқинлашиш даражаси кўплаб омилларга боғлиқ: маҳоратга, таққосланадиган тиллар ва маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларига, қиёсланадиган тиллар даврига, қиёсланиш усулига, қиёсланадиган матнларнинг табиатига ва бошқаларга.

Мулоқот жараёнида турли хил тушунчаларда қўлланилаётган сўз ўзининг ижтимоий ва коммуникатив функциясини намоён этади. Оммавий ахборот воситаларининг тарқалиши ва унинг таъсири орқали тилга турли хил психологик таъйиқлар ўтказилиши натижасида ҳозирги пайтда эвфемизмлар оғзаки ва адабий тилнинг барча соҳаларига интенсив равишда кириб келмоқда. Шу билан бирга, эвфемистик номларни етказиш масаласи очиқ қолмоқда. Матннинг семантик ва коннотатив табиатининг муҳим элементини ифодаловчи эвфемик номлар эътиборда бўлади.

Сиёсат соҳаси воқеликнинг маълум фактларини яширадиган ва муайян вазятни қулай кўринишда тақдим этадиган эвфемистик номлардан фойдаланиш учун кенг имконият яратади.

Инглиз тили ва қиёсланадиган ўзбек тили бир - биридан нафақат генеалогик жиҳатдан, балки типологик жиҳатдан ҳам фарқ қилади. Инглиз тили Ҳинд Оврўпа тиллар оиласининг герман тили ҳисобланади. Бу кенг тарқалган тиллардан бири. Қиёсланадиган ўзбек тили Олтой тиллари оиласининг туркий гуруҳига қиради. Шунини таъкидлаш керакки, туркий тилларнинг бошқа Олтой тиллари билан генеалогик алоқаси муаммоси ҳали ҳам тилшунослар ўртасида муҳокама мавзуси бўлиб қолмоқда. Ўзбек тили қадимги туркий тилидан ривожланиб келган. Ўз тарихида бу тиллар кам алоқада бўлган, чунки герман ва туркий тиллар келиб чиқиши ва тарқалиши жойи бўйича бир - биридан узоқдир. Шунинг учун уларни таққослаганда уларнинг генетикасида алоҳида изоморфик ҳолатларини изламаймиз. Ушбу тилларда грамматик муносабатлар турлича ифодаланади ва уларни ифодаловчи сигналлар бир - бирига тўғри келмайди. Ушбу қардош бўлмаган тиллар қиёсланганда нафақат грамматик жиҳатдан, балки семантик жиҳатдан ҳам қийинчиликларга учрашимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Инглиз ва ўзбек тилларидаги эвфемизмларни қиёслашда кўпгина муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Эвфемизмларни бир тилдан иккинчи тилга ўтказишда юзага келадиган муаммолар, аввало, бир тилдаги иборалар маъносини иккинчи тилда тўлиқ акс эттирадиган мақбул эквивалентини танлаш билан боғлиқ. Ҳар бир лексик бирликнинг қиёсланиши асосан унинг тилда қўлланилиши билан белгиланади, эвфемизмлар эса контекстан ташқарида тингловчилар томонидан кўп ҳолларда аниқланмайди. Уларни аниқлаш маълум бир иборалар берилган контекст шароитларини билишга, инглиз ва ўзбек тилларида маълум бир номинацияни етарли даражада идрок этишга ёрдам берадиган маданий ва тарихий асосларни тушунишга қаратилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуазизов А. Лингвистик типология. – Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. Т., 2003, 279-бет.
2. Азизов А.А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Морфология. Ташкент, Ўқитувчи, 1983. Стр. 239.
3. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. М.: Языки славянской культуры, 2001. Стр. 272.
4. Гумбольдт В.ф. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В.ф. Избр. труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. С.34-298.
5. Мещанинов И. И. Типологические сопоставления и типология систем / И. И. Мещанинов // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1958. – № 3. С. 3–13.
6. Рождественский Ю.В. Типология слова. М.: Высшая школа, 1961.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – Москва : Прогресс, 1993. Стр. 656.
8. Скаличка В. К вопросу о типологии / В. Скаличка // Вопросы языкознания. 1966. – № 4. С. 22–30
9. Успенский Б. А. Структурная типология языков / Б. А. Успенский. – Москва : Наука, 1965. Стр. 280.
10. Харитончик З.А. Лексикология английского языка: Учеб. пособие./З.А. Харитончик. Мн.: Высш. шк., 1992.Стр. 46.
11. Холдер Р.У. Словарь эвфемизмов (как не сказать, что вы имеете в виду), университет Оксфорда, Оксфорд, 2002. Стр. 98.
12. Ярцева В. Н. Контрастная грамматика. – Москва: Наука, 1981. Стр. 111.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008. 333 – бет.

УДК: 81'373.211.1:82.09(73)

Дилдора РАЖАБОВА,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси

ANALYSIS OF MYTHOLOGICAL URBANONYMS IN THEODORE DREISER IN "JENNY GERHARDT"
POEMS

Abstract

This article discusses the role of urbanonyms in example of one novel, the meaning and historical origin of city names, as well as their impact on the image of the city and its population. The article also analyzes the lexical, phonetic and methodological studies of urbanonyms in the novel.

Key words: urbanonyms, work of art, city life, protagonist, image, main center, mean.

АМЕРИКАНСКИЙ ПИСАТЕЛЬ ТЕОДОР ДРАЙЗЕР ИНТЕРПРЕТАЦИЯ УРБАНОНИЙ У ДЖЕННИ
ГЕРХАРДТА

Аннотация

В данной статье обсуждается роль урбанонимов на примере произведения искусства, значение и историческое происхождение названий городов, а также их влияние на имидж города и его населения. В статье также анализируются лексические, фонетические и методологические исследования урбанонимов в произведении.

Ключевые слова: урбанонимы, произведение искусства, городская жизнь, главный герой, изображение, главный центр, означать.

АМЕРИКА ЁЗУВЧИСИ ТЕОДОР ДРАЙЗЕРНИНГ "ЖЕННИ ГЕРХАРДТ" АСАРИДА УРБАНОНИМЛАР
ТАЛҚИНИ

Аннотация

Ушбу мақолада урбанонимларнинг бир бадий асар мисолидаги ўрни, шаҳар номларининг маъноси ва тарихий келиб чиқиши, уларнинг шаҳар тасвири ва аҳолисига бўлган таъсири ҳақида сўз юритилади. Бундан ташқари, мақолада асардаги урбанонимларнинг лексик, фонетик ва услубий тадқиқлари ҳам таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: урбанонимлар, бадий асар, шаҳар ҳаёти, асар қаҳрамони, тасвирлаш, йирик марказ, англатор.

Кириш. Ҳар қандай ёзувчи асарнинг биринчи саҳифаларидаёқ урбанонимларга мурожаат қилади. Ёзувчи шаҳар номларини баъзан асарнинг бадий қаҳрамонларидек, баъзан эса асар воқеаларига сабаб бўлувчи макон сифатида тасвирлайди. Асар муаллифининг мақсадини ўқувчига етиб боришида урбанонимларнинг ўз ўрни бор. Ёзувчи улар орқали асар персонажлари ҳаракатини маълум бир манзилга йўналтиради, воқеаларни маконга жойлаштиради. Бадий асар матнида топонимларнинг мавжуд бўлиши авваломбор асарнинг ғоявий мазмуни ва мавзуси билан боғлиқ. Жумладан, шаҳар ҳаёти тасвирланаётган асарларда урбанонимларнинг кенг қўламда қўлланилиши табиий. Биз биламизки, одатда кўпдан кўп асарлар воқеа, ходиса содир бўладиган жойни тасвирлаш билан бошланади. Бу жой овул ёки қишлоқ, мамлакат ёки бир шаҳар бўлиши мумкин. А.В.Суперанская айтганидек, атоқли отлар, "асарни умумий бадий қурилишида ўзига ўрин топаётган, баъзан матн билан дастлабки танишишда сезилмайдиган қўшимча маълумотлар манбасига айланади"[3]. Урбанонимлар топонимиканинг бир бўлими бўлиб, у бўйича машҳур олимлар Уильям Брайт, Роберт Рамсай, Жорж Стюарт, Александра Суперанская, Владимир Никоневлар илмий иш юритишган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Урбанонимлар ёзувчига қаҳрамонининг у ёки бу шаҳардаги кечинмаларини янада яққол тасвирлашда ёрдам беради, тасвирланаётган шаҳар асар қаҳрамонининг ижтимоий ҳолатини ва фаолият маконини кўрсатиб беради. Инглиз бадий адабиётида

шаҳар ва шаҳар объектлари тасвирланган жуда кўп асарларни учратиш мумкин. Бунга мисол қилиб, Америка ёзувчиси Теодор Драйзернинг "Женни Герхардт" асарини олиш мумкин. Теодор Драйзер 19-аср охири ва 20-аср бошларида яшаб ижод қилган реалист ёзувчидир. У Америка адабиётида танқидий реализмнинг юқори поғонага кўтарилишида ўз хиссасини кўшган. Бунга асосий сабаб ўзи ҳам эзилган халқ орасидан чиққан ижодкор эди[4]. "Женни Герхардт" асари марказида ажойиб қалб соҳибаси бўлган қиз Женнининг тақдири туради. Женни яхши ниятли, хис-туйғулари бегубор ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўришга, олижаноб инсон бўлиб етишишга интилади. Бироқ ёзувчи кучлар эса бу покиза қиз тақдирини ҳам ўз гирдобига олади, соф муҳаббатини поймол этади. "Женни Герхардт" ёзувчининг тенгсизлик оламидаги инсон тақдирига бағишланган энг яхши асарлари қаторида туради. Асардаёзувчи томонидан Америка штатларининг тасвирланиши асардаги воқеа, ходисалар ривожини янада бойитган. Кўчалар, жойларнинг номлари қаторлашиб кетганлиги роман мавзусига ўзига хос руҳ бағишлайди – предмет-ходисаларнинг тўхтовсиз ҳаракати, турли ҳолатлар, вазиятларнинг давомсиз ўзгариб туриши ўқувчида ўзгача таассурот уйғотади[10].

Тадқиқот методологияси. Бундан ташқари, Т.Драйзер персонажлар турар жойини қайта-қайта эслатиб туришни ёқтиради. Масалан, Женни оиласи билан яшаган шаҳар Колумбус, севгилиси Лестер Кейннинг туғилиб ўсган шаҳри машҳур ва бой Цинциннати, акаси кўчиб кетган шаҳар Кливлендди асарни жуда кўп жойларида учратиш мумкин.

"Columbus, being the State capital, and having a population of fifty thousand and a fair passenger traffic, was a good field for the hotel business, and the opportunity had been improved; so at least the Columbus people proudly thought" [8].

Огайо штатининг пойтахти Колумб шаҳри машхур сайёҳ Христофер Колумб шарафига атаб қўйилган. Мисолда берилган баланд иншоотлар, штатнинг конун чиқарувчи мажлиси, меҳмонхоналар, бизнесменлар тасвири, Колумбдек катта шаҳарда имкониятлар қўплиги шаҳарнинг жуда бой ва машхурлигидан дарак беради.

"The father of this unfortunate family, William Gerhardt, was a man of considerable interest on his personal side. He had set forth for America, the land of promise. Arrived in this country, he had made his way, by slow stages from New York to Philadelphia, and thence westward, working for a time in the various glass factories in Pennsylvania. In one romantic village of this new world he had found his heart's ideal. With her, a simple American girl of German extraction, he had removed to Youngstown, and thence to Columbus" [8].

Ушбу парчада Женнининг отаси Вильям Герхардтнинг қандай қилиб Америкага келиб қолгани, штатма штат кезиб юргани ҳақида сўз юритилади. Нью Йоркнинг дастлабки номи Нью Амстердам бўлиб, 1664 йилда Англия назоратни ўз қўлига олгач, Англия кироли Жеймс II Duke of York- Йорк графлиги шарафига Нью Йорк деб номлайди. Филадельфия Пенсильвания штатининг йирик шаҳарларидан бири бўлиб, аҳолиси тиғиз жойлашган. Шаҳар 1682 йил Вильям Пенн томонидан асос солинган. Грек тилидан "Қардошлар шаҳри" деб аталишига сабаб, бу ерда бошқа жойлардан жуда кўп турли миллат вакиллари келиб қўним топишган. Пенсильвания штати эса Вильям Пенн отаси номи шарафига қўйилган бўлиб, лотин тилидан Penn Sylvania- "ўрмонли ўлка" маъносини англатади.

"When, however, customers of shippers complained that cars from the Pennsylvania fields lost thousands of pounds in transit to Cleveland, Cincinnati, Chicago, and other points, detectives were set to work. Other families in Columbus—many of them—were constantly doing the same thing, but Sebastian happened to be seized upon as the Columbus example. Bass was no sooner in Cleveland than the marvel of that growing city was sufficient to completely restore his equanimity of soul and to stir up new illusions as to the possibility of rehabilitation for himself and his family. It was a wonderful city, and growing very fast. It was thus that the new life appealed to him" [8].

Асарда оиланинг тўнғич ўғли бўлмиш Себастьян вагонсозлик устахонасида шогирд бўлиб ишлар, Пенсильваниядан темир йўл орқали Кливленд, Цинциннати, Чикаго ва бошқа шаҳарларга кўмир ташилаётган бир пайтда ночор оиласига ёрдам бериш мақсадида кўмир ўғрилаётган ҳолатда қўлга тушган. Басс Кливлендга борган пайтда шаҳар кун сайин эмас, соат сайин ўсарди. Басс Женнига юборган хатида Кливленд ажойиб шаҳар, бу ерда театрлар, чиройли кўчалар бор деб ёзади. Кливленд Огайо штатининг иккинчи йирик шаҳри бўлиб, 1796 йил генерал Moses Cleaveland (Моисей Кливленд) шарафига қўйилган. Бироқ оқибатда, маҳаллий газеталарнинг бирида "а" харфи тушиб қолганлиги боис шаҳар Cleveland деб юритилган.

"One day there arrived from Cincinnati a certain Lester Kane, the son of a wholesale carriage builder of great trade distinction in that city and elsewhere throughout the country, who used to visit this house frequently in a social way" [8].

Цинциннати 1788 йилда Жон Кливс Симмс ва полковник Роберт Паттерсон томонидан ташкил этилган. Топограф Жон Филсон (шунингдек, "Полковник Даниел Боуннинг саргузаштлари") муаллифи Лосанвил шаҳрини турли тиллардаги тўрт сўздан олинган ва "Ликинг дарёси ёқасида жойлашган шаҳар" деган маънони англатади. "Л" - бу Ликинг дарёси номининг биринчи харфи, лотинча "оғиз", юнонча қарши - аксинча, французча "шаҳар".

Таҳлил ва натижалар. 1790 йилда Шимоли-ғарбий ҳудуднинг губернатори Артур Сейн Клер ўзи аъзо бўлган Цинциннати жамияти шарафига шаҳар номини Цинциннати деб ўзгартирди. Бугунги кунга қадар, хусусан Цинциннати ва умуман Огайо штати, статистик жиҳатдан АҚШ мустақиллик уруши фахрийларининг энг кўп сони билан ажралиб туради ва уларга ушбу штатдан миннатдорчилик сифатида ер ажратилган. 19-асрнинг бошларида Цинциннати мамлакат марказида катталиги ва бойлиги бўйича шарқий қирғоқ шаҳарлари билан рақобатлашадиган биринчи Америка шаҳри эди. Биринчи йирик континентал шаҳар сифатида у баъзан "биринчи соф Америка шаҳри" деб номланади.

"Chicago was more central than Cincinnati. Buyers from the West and country merchants could be more easily reached and dealt with there. It would be a big advertisement for the house, a magnificent evidence of its standing and prosperity" [8].

Ушбу парчада эса Чикаго Цинциннатига қараганда анча йирик марказ экани айтиб ўтилган. Чикаго ҳақли равишда Ўрта Ғарбнинг иқтисодий, саноат, транспорт ва маданий пойтахти ҳисобланади. Норасмий равишда баъзан уни "Иккинчи шаҳар" ва "Шамолли шаҳар" деб ҳам аташади. Чикаго номи дастлаб "shikaakwa", яъни маҳаллий ҳиндуларнинг майами-иллинойс тилидан таржима қилинганда "ёввойи пиёз ёки саримсоқ" деган маънони англатган, кейинчалик уни французлар Чикагога ўзгартиришган [6].

"Martha and her husband had gone to Boston. Her address was a little suburb named Belmont, just outside the city. William was in Omaha, working for a local electric company. Veronica was married to a man named Albert Sheridan, who was connected with a wholesale drug company in Cleveland" [8].

Юқоридаги парчада ҳам ёзувчи асар қаҳрамонининг сингиллари ва укасининг ота уйдан алоҳида чиқиб яшаётганлари, турмуш курганлари ва ҳаётда ўз ўринларини топганларини яққол намоён этиш учун яна урбанонимларга мурожаат қилади.

"Jennie heard with a desperate ache the description of a route which she and Lester had taken more than once, slowly and melodiously emphasized. "Detroit, Toledo, Cleveland, Buffalo, and New York." There were cries of trains for "Fort Wayne, Columbus, Pittsburg, Philadelphia, and points East," and then finally for "Indianapolis, Louisville, Columbus, Cincinnati, and points South." The hour had struck" [8].

Хулоса ва тақлифлар. Асар охиридаги ушбу парчада ёзувчи 10 дан ортик урбанонимлардан фойдаланади ва бош қаҳрамон марҳум севгилиси

билан ўтказган ҳар бир бахтли онларини, кезган шаҳарларини эслашида ёзувчи айнан темир йўл вокзалини танлайди. Хулоса қилиб айтганда, Т.Драйзернинг “Женни Герхардт” асарида урбанонимларнинг берилиши асар мазмунини янада

бойитишига, ўқувчига янада чуқурроқ етиб боришига сабабчи бўлади. Асардаги шаҳар номлари орқали нафақат асар воқеаларини теран англай олиш, балки ёзувчининг нима мақсадда урбанонимлардан фойдаланганини англаб олиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Жирмунский В. (1979). Сравнительнолитературоведение. Восток и Запад. Ленинград: Наука
2. Каримов Н. (2008). XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. Тошкент: Ўзбекистон
3. Суперанская А.В. (1973) Общая теория имени собственного Москва: Наука, — 366 с.
4. Riggio, Thomas P. (2016) "Biography of Theodore Dreiser". University of Pennsylvania. Penn Libraries. Retrieved June 27
5. Newlin, Keith (2003). "Henry, Maude Wood (1873-1957)". A Theodore Dreiser Encyclopedia. Greenwood Publishing Group. pp. 186–188. ISBN 0-313-31680-5.
6. Miller, Donald (2003). City of the Century: The Epic of Chicago and the Making of America. New York: Simon&Schuster. p. 263. ISBN 9780684831381.
7. Rice, Anne P. (2003). Witnessing Lynching: American Writers Respond. Rutgers University Press. pp. 151–170. ISBN 978-0813533308.
8. Dreiser, Theodore (1911). Jenny Gerhardt, US- Harper and Brothers
9. Михайлов В.Н. (1981) Лингвистический анализ ономастической лексики в художественной речи: Учеб. пособие. — Симферополь: СГУ, — 28 с.
10. Арутюнова, Н. Д. (1999). Язык и мир человека [The Language and the World of a Man]. Москва: Языкирусск. культуры
11. Васильева, Н. В. (2009). Собственноеимявмире текста [A Proper Name in the World of the Text]. Москва: Либроком
12. Разумов, Р.В. (2015). Обупорядочении ономастической терминологии в области урбанонимии [On the Systematization of Onomastic Terminology in the Field of Urban Names]. Верхневолжский филологический вестник, 2, 14-19.

Dilnoza RO'ZIMATOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: dilnozarozimatoва@mail.com

O'zMU dotsenti, f.f.n. Abduraxmanova M.T. taqrizi asosida

THEMATIC GROUPS OF UZBEK MEDICAL TERMS

Abstract

This article focuses on the terminology of linguistics, a brief history of medical terms, their thematic groups, the semantic features of some medical terms, their etymology. The groups of medical terms that describe the disease, the reasons for their naming, and the etymology of some of the terms are also indicated. It is noted that in Uzbek, medical terms are expressed in compound or verbal forms. The concepts of lexical-semantic group and thematic group are explained. In linguistics, the importance of group study is emphasized. Uzbek names of diseases are divided into groups.

Keywords: term, medical term, lexical-semantic group, thematic group.

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ УЗБЕКСКИХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В статье рассматриваются терминология лингвистики, краткая история медицинских терминов, их тематические группы, семантические особенности, этимология некоторых медицинских терминов. В лингвистике разъясняются понятия лексико-семантическая группа и тематическая группа, объясняется важность изучения тематических групп в лингвистике. Названия болезней на узбекском языке разделены на группы.

Ключевые слова: термин, медицинский термин, лексико-семантическая группа, тематическая группа.

O'ZBEKCHA TIBBIY TERMINLARNING MAVZUVIY GURUHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslikning terminologiya yo'nalishiga qaratilayotgan e'tibor, tibbiy terminlarning qisqacha tarixi, ularning mavzuviy guruhlari, ayrim tibbiy terminlarning semantik xususiyatlari, etimologiyasi aks ettirilgan. Kasallik bildiruvchi tibbiy terminlarning guruhlari, ularning nomlanish sabablari, ayrim terminlarning etimologiyasi ham ko'rsatib o'tilgan. O'zbek tilida tibbiy terminlarning birikmali yoki so'z holda ifodalanishi ta'kidlab o'tilgan. Leksik-semantik guruh hamda mavzuviy guruh tushunchalariga izoh berilgan. Tilshunoslikda mavzuviy guruhlariga bo'lib o'rganish ahamiyati haqida aytib o'tilgan. O'zbek tilidagi kasallik nomlari guruhlariga bo'lingan.

Kalit so'zlar: termin, tibbiy termin, leksik-semantik guruh, mavzuviy guruh.

Hozirgi rivojlangan aksar tillarda o'nlab fan sohalarning terminologik tizimlari borki, ular muayyan xalqning tegishli fan sohasining shakllanishi va rivojlanish davrlariga hamohang tarzda shakllanib, tadrijiy taraqqiyot bosqichlarini boshdan kechirgan. Zero, fan va insoniyat bir-biriga hamohang tarzda yuksalib boraveradi. Har bir sohani mukammal o'rganish uchun, albatta, uning atamalaridan ham xabardor bo'lishi kerak. Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan tarixiy nutqida shunday degan edi: "Ayni paytda dunyoda ilm-fan va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib, mamlakatimizning xalqaro hamkorlik aloqalari tobora kengaymoqda. Natijada hayotimizga chetdan ko'plab yangi tushuncha, so'z va iboralar kirib kelmoqda. Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi" [1]. Har bir xalqda bo'lgani kabi, o'zbek tibbiyot terminologiyasining shakllanish manbalari ham uzoq o'tmishga borib taqaladi. Inson qadim zamonlardan boshlab o'z hayoti davomida tabiat bilan, atrof-muhit bilan doimo uzviy aloqada bo'ladi, unga ta'sir o'tkazadi, undan ta'sirlanadi va bu jarayonda turli tabiiy-biologik, ruhiy holatlarni boshdan kechiradi: goh shodlik, goh g'amginlik, goh sog'lik, goh bemorlik holatlarida bo'ladi va bunday

holatlarning sabablarini aniqlashga harakat qiladi, salbiy holatlarni bartaraf etish yo'llarini qidiradi. Ayni paytda u o'z hayotida, atrofidagilar hayotida namoyon bo'lgan turli xil kasalliklar, ularning belgilariga, kasalliklarni bartaraf etuvchi vositalar-dorivor moddalarga nom beradi, ya'ni ularni ma'lum so'zlar bilan ataydi. Shu tariqa asta-sekin tibbiy atamalar (terminlar) tizimi shakllana boshlaydi. Ushbu jarayonlar bilan o'ta qiziqqan, kasalliklarni davolash, dorivor moddalarni qidirib topish va ularni amalda qo'llash bilan mashg'ul bo'lgan kishilar orasidan shu sohaning mashhur olimlari yetishib chiqqanlar. Ular o'z salafalaridan o'rgangan bilimlarini, amaliy tajribalarini ilmiy risolalar, kitoblar, lug'atlar sahifalariga muhrlab, shogirdlarga, kelajak avlodga tuhfa qilib qoldirganlar [2].

Zamonaviy tibbiyot terminologiyasi eng murakkab va keng terminlar tizimidan biridir. Mavjudligining hozirgi bosqichida tibbiyot terminologik tizimining rivojlanishi tibbiyot fanining tezlashib borayotgan taraqqiyoti, ixtisoslashuvining aksi bo'lib, ko'plab yangi terminlarga ehtiyoj tug'dirmoqda. O'zbek tilining turli soha terminologik tizimlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'pgina ishlarda terminlarni turli yo'llar bilan hosil qilinganligi aytilgan [2]. Tibbiyot qadimiy soha bo'lib, uning turli mavzuiy guruhlari mavjud. O'zbek tibbiyotida kasallik nomini ifodalovchi so'zlar ham o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra turlicha nomlanadi. "Eng avvalo, terminologiya muayyan tilning umumiy lug'aviy tizimi ichidagi aniq ajralib turgan va shu bilan birga, ancha

sezilarli va hisoblab chiqilgan kichik tizimdir. Ayni paytda terminologiya kichik tizim sifatida „o‘z navbatida mavzuiy guruhlar bo‘yicha yanada kichikroq tizimlarga bo‘linib ketadi“ [4]. Bunday mavzuiy guruhlar pala-partish holda emas, balki aniq talablar asosida, tur va jinslar bo‘yicha qat‘iy taqsimlanish asosida yuzaga keladi. Terminologiyadagi shunday xususiyatlarni qayd etish kerakki, bu yerda so‘zlar shunchaki ixtiyoriy tartibda emas, balki muayyan fan yoki sohaning tasnifidan kelib chiqib guruhlanadi, bu esa alohida paradigmani hosil qiladi...” [1].

Tibbiyot sohasidagi barcha terminlar tilning terminologik tizimlaridan birini tashkil qiladi, bu tizim, o‘z navbatida, muayyan guruhlardan, boshqacha aytganda, mavzuiy guruhlardan tashkil topadi. Shuni aytish kerakki, tilning lug‘aviy boyligini yoxud uning bir qismini muayyan mavzuiy guruhlarga bo‘lib o‘rganishning o‘ziga xos ahamiyati bor. Ma‘noviy munosabatni o‘rganishda leksik-semantik va mavzuiy guruhlarga ajratishning o‘ziga xos xususiyatlari bor. Mavzuiy guruhlar bilan leksik-semantik guruhlar orasidagi farq shundaki, leksik-semantik guruhlarda leksemalarni umumiy tushuncha birlashtiradi. Sema ma‘noga teng bo‘lsa, tushuncha mazmunga teng bo‘ladi. Leksik-semantik guruhlarga sinonimlik hodisasi xos bo‘lsa, mavzuiy guruhlarda mantiqiy bog‘liqlik birinchi o‘ringa chiqadi. Shu nuqtayi nazardan, mavzuiy guruhlar leksik-semantik guruhlarga nisbatan kengroq, mantiqan bog‘liqlik darajasi kattaroqdir. Mavzuiy guruhlarda mantiqan bog‘liqlik katta bo‘lsa leksik-semantik guruhlarda ma‘noviy bog‘liqlik yaqin bo‘ladi. Mavzuiy guruhlarda umumiylik belgisi, leksik-semantik guruhlarda esa xususiylik belgisi namoyon bo‘ladi. So‘zlarni tematik guruhlarga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag‘alligini belgilashga imkon beradi, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, xo‘jaligi, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid ma‘lumotlar so‘zning tematik guruhlari ravshan ifodalangani [4].

O‘zbek tibbiy terminologiyasi haqida ham shunday deyish mumkin. Mazkur tizim terminologik tizimini ham mavzuiy guruhlarga bo‘lib o‘rganish ushbu soha terminga boyligi haqida to‘laroq tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Tibbiyot sohasini bajariladigan, tekshiriladigan soha yo‘nalishiga ko‘ra bir necha guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin. O‘zbek tilidagi tibbiy terminlarning mavzuiy guruhlari Y.To‘raqulovning “Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар лугати” asosida bo‘lib chiqildi. Umuman, murakkab tizim hisoblangan tibbiy terminologiyani quyidagi katta guruhlarga bo‘lish mumkin:

- 1) anatomiyaga oid terminlar;
- 2) kasallik nomini bildiruvchi terminlar;
- 3) dorilar nomini bildiruvchi terminlar;
- 4) tibbiy jihoz nomlari.

Masalaga chuqurroq, ilmiy jihatdan qaraladigan bo‘lsa, mustaqil bir fan hisoblangan, o‘z navbatida, o‘rganish obyektlariga qarab, quyidagi guruhlarga bo‘linadi: akusherlik va ginekologiya, gistologiya, anatomiya, fiziologiya, peditariya, dermatologiya, venerologiya, epidemiologiya, mikrobiologiya, nevropatologiya, onkologiya, rentgenologiya, radiologiya, endokrinologiya, pulmonologiyaterapiya, psixiatriya, stomatologiya, kardiologiya, gematologiya, fizioterapiya, farmakologiya, fiziatriya, oftalmologiya, otorinolaringologiya neyroxirurgiya, urologiya singari bo‘limlardan iborat. Bu bo‘limlarning har biri yana bir qancha qismlardan, qismlar esa muayyan qismchalardan tarkib topgan. Bo‘lim va qismlardagi tushunchalar o‘z

terminlariga ega bo‘lib, ular muayyan mavzular bo‘yicha guruhlangan. Tibbiyotning har bir bo‘limi yoki qismi bo‘yicha guruhlangan barcha terminlarni, barcha mavzuiy guruhlarni ko‘rsatib o‘tish kichik bir tadqiqotda imkonsiz, albatta. Shuning uchun ushbu maqolada kasallik nomini bildiruvchi ayrim terminlar guruhlarga to‘xtalib o‘tishni joiz deb topdik.

O‘zbek tilida kasalliklar nomini tekshirish ekanimiz, ular ichida kasalliklarga va hatto tibbiyotga aloqasi bo‘lmagan juda ko‘p so‘zlar maxsus nom sifatida yuzaga kelganligini ko‘rishimiz mumkin. Kasalliklar nomlari ichida, asosan, turkiy tillarda qo‘llanganlarini ko‘rib chiqish jarayonida, ularni o‘zbek tiliga tarjima qilishda til imkoniyatlaridan foydalangan holda kasallikni yoki kasallik belgilarini kashf etgan olimlar nomlari bilan atalayotganligiga ham guvoh bo‘lishimiz mumkin. Kasallik nomlarini quyida keltrilgan shaklda bo‘lib o‘rganishni lozim deb topdik.

1. Ruscha yoki lotincha kasallik nomlarining turkiy (o‘zbek) tillarda muqobili bo‘lgan terminlar: yo‘tal, o‘lat, qo‘tir, chipqon, o‘sma, bo‘g‘ma, bo‘qoq, tutqanoq, so‘gal, chechak, qorason, suvchechak, qizamiq, pes, qizilcha, maymoq, oqqon, tumov, kamonoq, filoyoq, ichketar, yotoq yara, quyonlab, qoqshol, temiratki, yelbo‘g‘oz, pichan isitmasi, kuydirgi, toshma, terlama, sil, tepki, manqa, baliq tangachasi (ixtioz), chandiq.

Keltirilgan terminlar etimologiyasiga nazar tashlasak, XI asrda yashagan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asoschisi Mahmud Koshg‘riyning “Devoni lug‘ot at-turk” asarida yuqoridagi terminlarning ayrimlari keltirilganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Hiqichoq-odam nafas olganda diafragma reflektor qisqarib, nafas yo‘lidan o‘ziga xos tovush chiqarishi, bu diafragmaning tortishib qisqarishi natijasida ro‘y beradi. Mahmud Koshg‘riyning “Devoni lug‘oti at-turk” asarida esa “iq” shaklida uchraydi. “Muzdek suv ichib, ustidan non yegandan so‘ng nafas olish qiyinlashib, to‘satdan ko‘krakdan chiqadigan o‘qchiq” [3]. Taqlid so‘zdan ot yasalgan.

Chipqon (Фурункул) – soch xaltachasi va atrofidagi to‘qimaning o‘tkir yiringli nekrotik yallig‘lanishi. Bu ot qadimgi turkiy tilda “чубакан”, “чыпқан” shakllarida uchraydi. Bu so‘z asli unobu o‘simligi mevasining nomi bo‘lib, keyinchalik tashqi o‘xshashlik asosida badandagi chandiqqa nom sifatida ko‘chirilgan. Bu kasallik bo‘yicha “Devoni lug‘ot at-turk”da yara qizillikda chilonjiydaga o‘xshaganligi uchun shunday atalgan degan ma‘lumot bor [3].

Uchuq (Простой репнеc)-kasallik “uchg‘uq” deb ham atalgan, shamollaganda, ya‘ni uchunganda paydo bo‘ladigan chiqiq. Bu ot qadimgi turkiy tilda “uch” fe‘lining “chiq” ma‘nosidagi “uq” qo‘shimchasi bilan yasalgan. “Devoni lug‘ot at-turk”da esa “uchg‘uq” shaklida uchraydi [3].

“Devoni lug‘ot at-turk”da “tumov” kasalligidan keyin ham bu toshmalar chiqishi haqida ma‘lumot berilgan. “Tumov” so‘zi esa “uchg‘uq”, “tumag‘u” deb ham nomlangan, kasallik uchunish, shamollash natijasida paydo bo‘lganligi uchun “uchunsh” deb ham atalgan. Bunda nomlik ma‘nosini bildirgan “tum” so‘zidan –a qo‘shimchasi bilan yasalgan fe‘lga –g‘u qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasalgan (4) : tum+a+g‘u>tumag‘u>tumav>tumov [3].

Quyunchiq (Тутқаноқ)-(Эпилепсия). To‘satdan tutib qolib, kishini harakatdan to‘xtatib qo‘yadigan asab

kasalligi. "Devoni lug'ot at-turk"da "to'lg'anik" tarzida berilgan [3].

Yuqoridagilardan tashqari so'gal, bo'qoq, bezgak, chechak singari kasallik nomlari ham asarda uchraydi. Asarda ayrim kasalliklar haqida ma'lumotlar ham berilgan. Jumladan, buqoq kasalligi haqida shunday ma'lumotlar uchraydi:

«...букук - buqoq, tomoqning ikki tarafi teri bilan go'sht orasida paydo bo'ladigan yelim, go'sht kasali. Farg'ona bilan Shikni shaharlarida bir qancha odamlar bu dardga yo'liqqanlar, bu dard doim ularning bolalariga ham o'tadi. Ba'zilariniki ko'kragini ko'rolmas darajada katta bo'ladi. Men ulardan bu kasal sirini so'raganimda shunday javob bergan edilar: "Bobolarimiz g'oyat baland tovushli kofirlar ekan. Sahobalar bilan jang qildilar. Otalarimiz ularga kuch bilan bostirib boribdilar, baqiribdilar, chaqiribdilar. Musulmonlar ularning tovushlaridan hayajonga tushibdilar, bu voqea hazrati Umarga eshitildi. Hazrati Umar ularni qarg'adi. Natijada ularning bo'g'izlarida shu dard paydo bo'ldi. Ularga meros bo'lib qoldi. Hozir ham ular orasida biror baland ovozlik kishi topilmaydi» [3]. Shuningdek, kasallik nomlari orasida mavhum ot bilan ifodalangan bepustlik, aqli zaiflik, soqovlik, uyquchanlik, uyqusizlik, kamqonlik kabi nomlar ham uchraydi.

2. Harakat nomi bilan ifodalangan kasallik nomi yoki kasallik belgilari nomlari: quturish, shamollash, yallig'lanish, duduqlanish, bichilish, bitlash, yiringlash, xiralashish, oqarish, lat yeyish yemirilish, shikastlanish, qo'rqish, oqarish kabi harakat nomi shakllari bir qancha kasallik nomlarini yakka holda ham bildirishi yoki birikma holda qo'llanishi mumkin.

Ushbu nomlar bir qancha termin hosil qilinishida ishtirok etadi. Buni quyida ko'rish mumkin: tutilish (ichak tutilishi, siydik tutilishi), qon quyilishi, qon qo'yilishi, jig'ildon qaynashi, xotira susayishi, til oqarishi, esni yo'qotish, suyak yemirilishi, ruhiyatning buzilishi, ko'z yoshlanishi, rang ajratolmaslik singari.

Yallig'lanish so'zi orqali esa bir qancha birikmali termin hosil qilish mumkin. Qizig'i shundaki, bu nomlar tibbiyotda va shifokorlar nutqida bitta so'z bilan ifodalandi. Shifokor bemor tushunmagan holdagina uning o'zbekcha nomini ishlatadi; nervning yallig'lanishi (nevrit), qinning yallig'lanishi (vaginit), buyrak

yallig'lanishi (nefrit), nog'ora parda yallig'lanishi (miringit), quloqning yallig'lanishi (otit), barmoq yallig'lanishi (parasit), hiqildoq yallig'lanishi (laringit), halqumning yallig'lanishi (faringit), qovuqning yallig'lanishi (sistit), o't qopining yallig'lanishi (xolitsistit), oshqozon shilliq qavatining yallig'lanishi (gastrit), bosh miya yallig'lanishi (ensefalit), teri yallig'lanishi (dermatit), bachadon shilliq qavati yallig'lanishi (endometrit), tuxumdon yallig'lanishi (ofarit), yurak seroz pardasining yallig'lanishi (perikardit), yurak muskulining yallig'lanishi (miokardit).

Bundan tashqari yiringlash, qo'rqish, yemirilish, singari harakat nomi shakllari ham bir necha birikmali termin hosil qilinishiga guvoh bo'lish mumkin.

Shuningdek, tibbiyotda Osiyo yarasi, Ispan grippi, Malta isitmasi, O'rta yer dengizi isitmasi, Sibir yarasi singari nomlar kashf etilgan joy nomi bilan bog'liq holda nomlangan. Tibbiyot olamida kishi ismlari bilan bog'liq bo'lgan kasallik nomlari ham uchraydi. Bunda ko'proq ma'lum kasallikni kashf etgan, davolash usullarini topgan olimlarning nomlari bilan bog'liq holda nomlangan: Gippokrat yuzi, Mantu sinamasi, Xoshimoto bo'qog'i, Borovskiy kasalligi, Bazedov kasalligi, Adisson kasalligi, Korriyon kasalligi, Milkman kasalligi, Dyushen kasalligi singari. Kasallik nomlari tahlil qilinarkan, ular ichida o'zbek tiliga bir so'z yoki sodda birikma bilan ifodalangan nomlar ham mavjud.

Miotoniya-ixtiyoriy harakat boshlangandan keyin muskullarning uzoq vaqt davom etadigan tarang holatlari bilan ro'y beradigan nasliy kasallik. Mioz ko'z qorachig'ining kichrayishi va torayishi. Mikrosporiya-kasallik qo'zg'atuvchi zamburug'lardan bo'lgan mikrosporaning teri va sochda vujudga keltiradigan kasalligi. Miatoniya-tug'ma yoki tug'ilgandan keyin kelib chiqadigan muskul kasalligi [6]. Bu terminlar o'zbek tibbiy terminologiyasida tarjimasiz qo'llanadi.

Yaxlit bir terminologik tizimni tashkil etuvchi tibbiy terminlar, o'z navbatida, bir qancha mavzuiy guruhlariga bo'linadi. Terminlarni mavzuiy guruhlariga ajratib o'rganish muayyan terminologik tizimning, xususan, o'zbek tibbiy terminologiyasining butun lug'aviy boyligini, uning shakllanishi va rivojlanishi imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi nutqi//Xalq so'zi, 2019-yil 22-oktabr
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. 5-32 с
3. Дьяченко А.П. Метафоры и терминологически устойчивые выражения. -Минск: Новое знание, 2003. С 428
4. Бегматов Э.Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари Тошкент, 1985-йил. -3526
5. Мадвалиев А.Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тошкент, 2017
6. Маҳмуд Кошғарий .Девони луготи-т турк.Тошкент 1-том 1960; 2-том 1961; 3-том 1963-й.
7. Мираҳмедова З.Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари –Тошкент: Фан, 2010
8. Миртожиев.М.Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент:"Мумтоз сўз", 2010
9. Маҳкамов Н. ва б. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati- Toshkent: "Fan", 2013. 144-b.
10. Раҳматуллаев Ш.Ўзбек тилининг этимологик луғати .1 ж .Тошкент , 2000.
11. Тиббиет қомусий луғати - Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти. 1994.
12. Тўрақулов Ё. Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар луғати. Тошкент, 1996

Нигина ТУХТАСИНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Француз филологияси кафедраси ўқитувчиси
E-mail: nigina.tuxtasinova@gmail.com

ЎзМУ профессори Р.Х.Ширинова тақризи асосида

THE CONCEPT OF TERMINOLOGY OF INTERNATIONAL TOURISM, THE ESSENCE AND FEATURES

Abstract

Tourism is one of the most important economic and social phenomena of modern society. The impact of tourism on various spheres of life, its importance for the development of the economy of many countries, necessitate the understanding and study of special vocabulary in this sphere. According to the observations of modern researchers, special vocabulary makes up most of the vocabulary of any language and in the future will play an increasingly prominent role in human life. This statement also applies to the terminology of international tourism. Meanwhile, the establishment of a holistic system of relevant special nominations is one of the conditions for the progressive development of this area and successful professional activity in the field of organizing foreign trips made for leisure or self-education.

Key words: vocabulary, special nomination, tourism, language development, tourism terminology, international tourism.

ПОНЯТИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА, СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Туризм относится к числу важнейших экономических и социальных явлений современного общества. Влияние туризма на различные сферы жизни, его важность для развития экономики многих стран обуславливают потребность в осмыслении и исследовании специальной лексики этой сферы. По наблюдениям современных исследователей, специальная лексика составляет большую часть лексики любого языка и в будущем будет играть все более заметную роль в жизни человека. Данное утверждение в значительной мере относится и к терминологии международного туризма. Между тем, становление целостной системы соответствующих специальных номинаций является одним из условий поступательного развития названной области и успешной профессиональной деятельности в области организации зарубежных путешествий, совершаемых для отдыха или самообразования.

Ключевые слова: лексика, специальная номинация, туризм, развитие языка, терминология туризма, международный туризм.

ХАЛҚАРО ТУРИЗМ ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ТУШУНЧАСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Туризм замонавий жамиятнинг муҳим иқтисодий ва ижтимоий ҳодисаларидан биридир. Туризмнинг ҳаётнинг турли соҳаларига таъсири, унинг кўплаб мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантиришдаги аҳамияти ушбу соҳадаги махсус лексикани ўрганишни ва тадқиқ этишни тақозо этади. Замонавий тадқиқотчиларнинг кузатувларига кўра, махсус лексика ҳар қандай тилнинг лексикасининг катта қисмини ташкил этади ва келажақда инсон ҳаётида тобора кўпроқ ривожланиб борадиган роль ўйнайди. Ушбу тасдиқ халқаро туризм терминологиясига ҳам тегишли. Шу билан бирга, тегишли махсус номинацияларнинг яхлит тизимини яратиш, бу соҳани жадал ривожлантириш ва бўш вақтларни ўтказиш, чет эл сафарларини ташкил этиш соҳасидаги муваффақиятли касбий фаолиятнинг шартларидан биридир.

Калит сўзлар: лексика, махсус номинациялар, туризм, тилни ривожлантириш, туризм терминологияси, халқаро туризм.

Кириш. Туризм замонавий жамиятнинг муҳим иқтисодий ва ижтимоий ҳодисаларидан биридир. Туризм дунёдаги энг тез ривожланаётган учинчи саноат ҳисобланади (нефть ва автомобиль саноатидан кейин). Бутунжаҳон туризм ташкилотининг маълумотларига кўра, 1996-2014 йиллар давомида халқаро туризм ҳажми 40 % дан кўпроққа ошди. Замонавий туризм-бу одамлар ва бутун халқлар ўртасидаги ижтимоий-маданий ҳамкорлик турларидан бири. Туризмнинг жамият ҳаётининг турли соҳаларига таъсири, унинг кўплаб мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантиришдаги аҳамияти, ушбу соҳадаги махсус лугатларни ўрганишни ва тадқиқ этишни тақозо этади.

Асосий қисм. XXI аснинг бошларида, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётидаги фаол ўзгаришлар

туфайли тадқиқотчилар томонидан туризм соҳасига кизиқиш кучайди. Бугунги кунга қадар турли тиллардаги туристик нутқ ва туристик лексика ва терминларнинг турли хил тилдаги таҳлилига, унинг шаклланиши ва фаолиятига бағишланган бир қатор ишлар нашр этилди (масалан, Маршалл, 2002; Белякова, 2004; Жабаева, 2004; Лю Цзюань, 2004; Боброва, 2006; Кузина, 2006; Радкевич, 2006; Гарифуллина, 2008; Погодаева, 2008; Тюленева, 2008; Hanašová, 2008; Белан, 2009; Величко, 2009; Долженко, 2011; Филатова, 2012; Лагута, Вержанская, 2015; Загоровская, Алькудах, 2016 ва бошқалар).

Аммо, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ушбу қуйи тизим билан боғлиқ бир қатор муаммолар ҳали ҳам илмий мунозарага сабаб бўлади. Масалан, махсус

туристик лексиканинг терминологик белгиланиши, унинг моҳияти ва ташкил этилиши масаласи, олимлар ўртасида жиддий келишмовчиликларни келтириб чиқармоқда.

“Туризм терминологияси” тушунчаси илмий тил адабиётларида ҳали аниқ изоҳланмаган (масалан, О.О. Бейдик, А.А. Белякова, Е.А. Боброва, Н.Р. Боднар, Л.В. Виноградова, Г.П. Долженко, О.С. Радкевич, О.А. Кузина ва бошқалар ишларини қаранг). Ушбу йўналишда ривожланмаган назариянинг яққол далилибу соҳанинг тил бирликларини номлаш учун умумэтироф этилган ягона атаманинг йўқлиги.

Туризм терминологиясини белгилаш учун рус ва хорижий адабиётларда қуйидаги синонимлар қўлланади: “туризм терминологияси” (Иванова, Масленникова, 2013), “туристик атамалар” (Зорин, Квартальнов, 1994; Федорченко, 2000; Рябова, Исмаев, Путилина, 2005; Даниленко, 2011 ва бошқалар), “турбизнес терминологияси” (Простаков, 2008 ва бошқалар.), “меҳмондўстлик саноати терминологияси” (Котлер, Боуэн, Мейенз, 1998; Уокер, 1999; Гарифуллина, 2008; Дрозд, Пильгун, 2016 ва бошқалар.), “туризм ва хизмат кўрсатиш терминологияси” (Завтур, 2013; Костина, 2013 ва бошқалар.), “ижтимоий-маданий хизмат ва туризм терминологияси” (Самойленко, 2006; Воскресенский, 2007; Свириденко, Гойхман, 2008), “курортология терминологияси ва туризм” (Радкевич, 2006 ва бошқалар.) “туризм ва меҳмонхона бизнеси терминологияси” (Частник, Коробка, 2005 ва бошқалар). “Туризм терминологияси” атамаси рус олимлари орасида кенг тарқалган (Сақун, 2004; Кузина, 2006; Егорова, 2009; Виноградова, 2009; 2011; Боднар, 2014; Загоровская, 2016; Маркова, 2016 ва бошқалар) ва биз ушбу атамандан ўз ишимизда фойдаланамиз.

Илмий тил адабиётларида туризм терминологиясининг чегараларини аниқлаш муаммосида, уни шартли равишда “тор” ва “кенг” тушунчага қисқартириш мумкин бўлган турли хил нуктаи назарлар мавжуд. “Тор” ёндашув тарафдорлари нуктаи назаридан, туризм терминологияси туризм соҳасидаги тушунчаларни аниқлаш ва семантик маънода “турист”, “туризм билан боғлиқ” “туризмга тегишли” бўлган махсус белгилардан иборат. Қоидага кўра, бу сўзлар туризмнинг асосий (марказий) тушунчаларини ифода қилади. Масалан, болгар тадқиқотчиси Н.Боянова кўриб чиқиладиган атамаларнинг семантик тузилишида “саёҳат”, “дам олиш” ва “қайта тикланиш” асосий тушунчалари мавжудлигини таъкидлайди (Боянова 2009). Шунга ўхшаш ёндашув О.В.Даниленко ишида қайд этилган. О.В.Даниленко туризм терминологиясини махсус оғзаки белгилар, уларнинг маъноси “туризм билан боғлиқ” деб таъкидлайди (Даниленко, 2011 ва бошқалар).

И.В.Величко нуктаи назаридан, махсус сайёҳлик лексикаси, туризмнинг асосий (марказий) тушунчаларини билдирадиган сўзлардан ташқари, туризм соҳасига тегишли фанлар ва соҳаларга тегишли сўзларни, (иктисодий, санъат тарихи, гастрономия ва бошқалар) ва атроф муҳит соҳасидаги сўзларни, кундалик нутқ сўзларини ўз ичига олади. (Величко, 2009, 19 бет).

Н.Боянова қайд этилган фактни туризмнинг концептуал тизими, ижтимоий муносабатларнинг икки йирик қатлами: ижтимоий-маданий ва иқтисодий соҳалар билан бўлган бир қатор назарий ва амалий

фанлар бирлашмасида шаклланиши билан изоҳлайди. (Боянова, 2009, 185-186 бетлар).

Қоида тариқасида, халқаро туризм терминологияси доирасини аниқлашда тадқиқотчилар ўзларининг тематик хусусиятларидан фойдаланадилар (И.В.Величко, О.В.Даниленко, Л.В.Виноградова ишларига қаранг).

Турли тадқиқотчилар томонидан таъкидланган туризм терминологиясининг тематик гуруҳларининг миқдорий таркиби жуда фарқ қилади: 4 дан 5 гача (Сенин, 2003, Рябова, 2005, Даниленко, 2011, Виноградова, 2011) 15 гача (Биржаков, Никифоров, 2002, Ханушова, 2008).

В.С.Сенин туризмнинг терминологик қўйи тизимида 4 та тил гуруҳларини аниқлайди: 1) Туризм соҳасидаги фаолият. 2) Саёҳат хизматлари ва хизмат кўрсатиш. Туризмда шартномавий муносабатлар. Сотилаётган хизматлар. 3) Маркетинг. Каталоглар. Тарифлар. Тўлов. 4) Клубда дам олиш (Сенин, 2003).

О.В.Даниленко таснифига кўра ўрганилган терминологик қўйи тизимда қуйидаги номинация гуруҳларини ажратиш кўрсатади: (“Туризм турлари”, “Туризмдаги ташкилотлар”, “Хужжатлар, туризм соҳасидаги ҳуқуқий нормалар”, “Хилма-хил турлар, таътилар”, “Туризмдаги ходимлар” (Даниленко, 2011). Патра Хутапаётнинг “Рус тилида лексик-семантик соҳа “туризм” (тайланд тили мисолида): функционал семантик жиҳати (Санкт Петербург, 2016) тадқиқот ишида, оғзаки белгилар 7 тематик гуруҳга бўлинган: “Туристик саёҳатни режалаштириш ва ташкил этиш”, “Туристарнинг келиши ва кетиши”, “Туристарнинг турар жойи”, “Туристарнинг озикланиши”, “Туристарнинг таътили”, “Суғурта ташкилоти билан ўзаро муносабатлар”, “Форс-мажор ҳолатлар” ва уларнинг ҳар бири тор тематик кичик гуруҳларга бўлинган.

“Халқаро туризм терминларининг қатга луғати” муаллифлари М.Б.Биржаков ва В.И.Никифоров 2002 йил биринчи нашрида махсус туристик лексикани 12 тематик гуруҳга тақсимлаган, улар орасида “Тарихий обидалар”, “Туризм ва дин”, “Таълим”, “Савдо”, “

Кўргазмалар” алоҳида ўрин эгаллайди ва 2005 йил учинчи нашрида “Дам олиш масканлари”, “Экскурсия бизнеси”, “Маданий туризм”, “Туризмдаги хавфсизлик”, “Экологик туризм” каби тематик гуруҳлар 17 га кўпайди (Биржаков, Никифоров 2002, 2005).

Баъзи тадқиқотчилар сайёҳлик бирликларининг қўйи тизимини тил майдони сифатида кўриб чиқади ва иккита асосий тематик категорияларни ажратиш кўрсатишади: “Миллий туризм” ва “Халқаро туризм”, уларнинг ҳар бири саёҳатнинг мақсади ва давомийлиги, фойдаланилган транспорт воситалари, турар жой хусусиятлари ва усулларига қараб туризмнинг турлари ва йўналишларига мос келадиган бир нечта кичик гуруҳларга ажратади. (Загоровская, Алькудах, 2016, 165-бет).

Л.В.Виноградова тадқиқот ишида туризм терминологиясини учта микро-майдон орқали кўрсатган: “туризм ташкилоти”, “меҳмондўстлик индустрияси”, “транспорт”, бу ўз навбатида бир қатор тематик гуруҳлар тизими сифатида ташкил этилиши мумкин: туризмнинг иштирокчилари ва ташкилотчилари, туризмнинг турлари ва шакллари, ташкилий жараёнлар, туристик хужжатлар, туристик маҳсулотларни сотиш, туристик маҳсулотларни

реклама килиш, турар жой шароитлари, меҳмонхоналар тартиби, меҳмона хизматлари, турар жой турлари, транспорт турлари (Виноградова 2011).

И.В.Величко махсус туристик лексика таркибини бошқа тематик соҳалардаги тил бирликлари орқали, шу жумладан архитектура терминлари, масалан гумбаз,кубба, фасад ва бошқалар орқали, уларнинг туризм соҳаси билан яқин семантик ва нутқнинг оғзаки белгиларини кенгайтиради (2009, 19 бет).

Шубҳасиз, кўриб чиқилаётган лексик гуруҳ чегараларини кенг тушуниш уларнинг йўқ килинишига олиб келмаслиги керак.

Шуни ёдда тутиш керакки, баъзи тадқиқотларда туризм терминологияси туристик дискурс билан боғлиқ.(Погодаева, 2208;Тюленева, 2008;Величко, 2009 ва бошқалар).

Шу билан бирга, “туризм терминологияси” тушунчасини “туризм дискурси терминологияси” тушунчасига кенгайтириш “туризм адабиётида” ишлатладиган барча бирликларни ўрганилаётган куйи тизимга киритиб бўлмайдиганлиги сабабли асосиз кўринади.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, туризм соҳаси терминологиясининг чегараларини белгилашга тор ёндашув тўғри келади, унга кўра туризм соҳаси таркибидаги оғзаки белгилар,ҳодисалар ва тушунчаларни кўрсатувчи ва туризмнинг “турист”, “туризм билан боғлиқ”, “турист билан боғлиқ” доимий семантик таркибий қисмлари киритилган.

Шу муносабат билан, иқтисодиёт, маданият, тиббиёт, ошпазлик ва бошқа соҳалардаги туристик сўзларни туризм терминологиясига киритишда фақат ўрганилаётган соҳанинг тегишли соҳалар билан ўзаро боғлиқлигини тавсифловчи терминологик бирликларни ёдда тутилиши керак.

Албатта, сайёхлик терминларини талқин килиш тадқиқотчилар ўртасида кизгин мунозаралар мавзусидир.Бундан ташқари, янги даврда иқтисодиёт ва сиёсат ўрганилаётган соҳанинг ҳодисалари ва тушунчаларини аниқлашга сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Терминларни нотўғри талқин килиш турли даражадаги туристик ҳужжатларни лойиҳалашда кийинчиликларга олиб келади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, сайёхлар лексикаси ва терминологиясини ўрганиш жараёнида олимлар халқаро туризм тушунчаларини белгилаш билан боғлиқ бўлган оғзаки белгиларнинг лексик-семантик тоифасини ажратиб кўрсатишади.

Махсус илмий адабиётлар таҳлили халқаро туризм ноаниқ тушунча деган хулосага келишимизга имкон беради.Ушбу тушунчани аниқлашда ва халқаро туризм фаолияти турларини таснифлашда турли хил ёндашувларни олимларнинг тадқиқот ишарида топишимиз мумкин. (Е.В. Вавилова, В.Ю. Воскресенский, В.А. Квартальнқй, Н.В. Колесник, А.О. Александрова, Е.Н. Ильин, В.С. Сенин, Г. Харрис, Р. Кац ва бошқалар ишларига қаранг).

Юридик адабиётларда “халқаро туризм” тушунчаси чет эллик туристларга хизматлар ва туристик маҳсулотларни тақдим этиш ўз давлатида(ички туризм) ва чет эллик сайёхларга хорижда туристик хизматлар ва туристик маҳсулотларни тақдим этиш(ташқи туризм) билан боғлиқ бўлган туристик корхоналарнинг тизимли ва йўналтирилган фаолияти сифатида аниқланган (Александрова, 2001; Сенин, 2003; Вельяминов, 2004; Вавилова, 2005; Воскресенский, 2006; Жукова, 2006 ва бошқалар ишларига қаранг.).

Иқтисодий нуқтаи назардан,халқаро туризм –бу маълум бир мамлакатга вақтинча ташриф буюрувчилар томонидан чет эл валютасида тўланадиган моддий ва маданий буюмлар, хизматлар ва товарларни истеъмол қилишнинг махсус тури, яъни у мамлакат ичида амалга оширилаётган товарлар ва хизматлар экспортини англатади (Квартальнов, Романов, 1998; Харрис, Кац, 2000; Балабанов, 2003; Вавилова, 2005; Кобельчук, 2007).

Хулоса. Замонавий глобаллашув жараёнлари аспектида халқаро туризм ҳар бир миллатнинг миллий маданияти ва тарихига ва давлат манфаатларига ҳурмат асосида асосланган халқаро ҳамкорликни ўз ичиган оладиган ва турли мамлакатлар халқлари ўртасидаги сайёхлик алоқаларини ривожлантиришга ва бошқа мамлакатларнинг турли соҳалардаги ютуқлари билан танишишга қаратилган фоллят соҳасидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Белан Э.Т. Особенности формирования новых терминосистем (на материале английской и русской терминологий международного туризма): автореф. дис. ...канд. филол. наук/ Э.Т. Белан. – М., 2009. – 24 с.
2. Белякова А.А. Восприятие концепта «путешествие» в динамике его становления в англоязычной культуре: дис. ... канд. филол. наук / А.А. Белякова. – М., 2004. – 181 с.
3. Боброва Е.А. Опыт лингвистического исследования эволюции концепта «путешествие» в англоязычной культуре: дис. ... канд. филол. наук / Е.А. Боброва. – Иркутск, 2006. – 217 с.
4. Величко И.В. Специфика лексического корпуса текстов тематической сферы «туризм»/ И.В. Величко // Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики. – Ульяновск: УлГТУ, 2009. – С. 19-20.
5. Виноградова Л.В. Терминология туризма английского и русского языков в синхронном и диахронном аспектах: дис ... канд. филол. наук / Л.В. Виноградова. - Великий Новгород, 2011. - 213 с.
6. Гарифуллина Л.А. Лексика индустрии гостеприимства в татарском языке в сопоставлении с английским языком): автореф. дис.канд. филол. наук/ Л.А. Гарифуллина. – Казань, 2008. – 28 с.
7. Долженко Г.П. Термины «туризм» и «турист» в русской лексике: хронологический аспект / Г.П. Долженко, Л.Б. Савенкова // Географический вестник. – 2011. – №4. – С.21-25.
8. Жабаева С.С. Национально-культурная специфика реализации концепта «гостеприимство»: на материале казахского, русского и английского языков: автореф. дис. ...канд. филол. наук/ С.С. Жабаева. - Челябинск: 2004. - 21 с.

9. Загоровская О.В. Динамические процессы развития лексики тематической сферы «Туризм» в русском языке новейшего периода/ О.В.Загоровская, А.Алькудах// Известия Воронежского государственного педагогического университета. – 2016. – № 1. – С.164-168.
10. Кузина М.А. Особенности лексико-семантической ассимиляции английских заимствований в современном немецком языке: на материале текстов по туризму: дис...канд. филол. наук/ М.А. Кузина. - Москва, 2006. - 255 с.
11. Лю Цзюань. Концепт «Путешествие» в китайской и русской лингвокультурах: дис...канд. филол. наук / Цзюань Лю. – Волгоград, 2004. – 193 с.
12. Лагута Т.Н., Вержанская О.Н. Изучение туристической лексики в курсе русского языка как иностранного/ Т.Н. Лагута, О.Н. Вержанская// <http://uargyal.com.ua> (Дата обращения 13.11.2015)
13. Маршалл Н. Лексические инновации в сфере туристической рекламы / Н. Маршалл // Язык, коммуникация и социальная среда. - Вып.2. - Воронеж: ВГТУ, 2002. - С.137-142.
14. Hanušová Iva Vc. Иноязычная терминология в сфере туризма в современном русском и чешском языках: Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita Filozofická fakulta Ústav slavistiky/ Iva Vc. Hanušová . - Brno: 2008. - 111 с.

УДК: 81.373 (81.373.2)

Зарина УСМОНОВА,
Бухоро давлат университети
Инглиз тилишунослиги кафедраси ўқитувчиси
E-mail: zarin_1908@mail.ru

БухДУ катта ўқитувчиси, PhD Н.С. Қобилова тақризи асосида

ARTISTIC FUNCTIONS OF SCIENTIFIC TERMS IN WORK (ON THE EXAMPLE OF RAY BRADBURY AND ISAAC ASIMOV)

Abstract

The article describes the role and function of science fiction terms used in the works of world famous science fiction writers Ray Bradbury and Isaac Asimov. The Uzbek variants of English terms and their meanings are compared on the example of artistic fragments. The intensity of the process of learning traditional and stable terms in the language ensures that they form a whole terminological series and play an important role in the development of vocabulary. According to the lexical characterization, the terms are mostly monosyllabic, but the language also has several meanings, usually seen in fiction.

Key words: science fiction, scientific term, lexico-semantic, phrase, telekinesis, telepathy, field, smell, stylistic devices, space.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ НАУЧНЫХ ТЕРМИНОВ В РАБОТЕ (НА ПРИМЕРЕ РЭЯ БРЭДБЕРИ И АЙЗЕКА АЗИМОВА)

Аннотация

В статье описываются роль и функции фантастических терминов, используемых в произведениях всемирно известных писателей-фантастов Рэя Брэдбери и Айзека Азимова. Сравниваются узбекские варианты английских терминов и их значения на примере художественных фрагментов. Интенсивность процесса изучения традиционных и устойчивых терминов в языке гарантирует, что они образуют целый терминологический ряд и играют важную роль в развитии лексики. Согласно лексической характеристике, термины в основном односложны, но в языке также есть несколько значений, обычно наблюдаемое в художественной литературе.

Ключевые слова: фантастика, научный термин, лексико-семантический, словосочетания, телекинез, телепатия, сфера, аромат, стилистическое средство, мир.

ИЛМИЙ-ФАНТАСТИК ТЕРМИНЛАРНИНГ АСАРДАГИ БАДИИЙ ВАЗИФАЛАРИ (РЕЙ БРЭДБЕРИ ВА АЙЗЕК АЗИМОВ АСАРЛАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мақолада жаҳон фантастикасининг таниқли вакиллари Рей Брэдбери ва Айзек Азимов асарларида қўлланган илмий-фантастик терминларнинг ўрни ва вазифалари ёритилган. Унда қиёсий аспектда инглизча терминларнинг ўзбекча вариантлари, маънолари бадий парчалар мисолида очиқ берилган. Тилдаги анъанавий ва барқарор терминларни ўрганиш жараёнининг жадаллиги уларнинг бир бутун терминологик қаторлар ташкил топишини таъминлайди ва лексика тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Лексик хусусиятига қўра терминлар асосан бир маъноли бўлиб, аммо тилда кўп маънолилари ҳам учрайди, бу ҳолат, одатда, бадий адабиётда кузатилади.

Калит сўзлар: фантастика, илмий-фантастик термин, лексик-семантик, сўз бирикмаси, телекинез, телепатия, эвтанизация, соҳа, хид, стилистик воситалар, коинот.

I. Кириш. Жаҳон адабиётида фантастик йўналиш ўзининг бир неча асрлик тараққиёт белгиларига эга. Ж.Верн, Г.Уэллс, А.Беляев, А.Азимов, С.Кинг, Р.Брэдбери сингари адиблар бу йўналиш ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Мазкур йўналишдаги асарларнинг асосида фан ва техникадаги янгиликлар, кашфиётлар тасвири ётади. Фантаст ёзувчилар ҳамма даврларда ҳам ўзлари яшаётган замондан илгари юришади. Чунки улар келажакни олдиндан кўра олганликлари учун ўз асарларида илмий гипотезаларга кенг ўрин беришади. Бу гипотезалар эса вақт ўтиши билан амалга ошади, реал воқеликка айланади. Бинобарин, фантастик йўналишдаги асарларнинг бошқаларидан фарқи ҳам, аслида, шундадир. Қолаверса, бундай асарлар лексикаси ҳам ўзига хосдир. Бу лексика таркиби, асосан, фан техника

ютуқларини акс эттирувчи илмий-фантастик терминлардан иборат. Илмий-фантастик терминлар умуминсоний мазмун касб этади. Чунки улар дунё илм фани эришган ва эришаётган ютуқлар заминида юзага келади ва вақт ўтиши билан умумистеъмолга сингишиб боради. Жаҳон фантастикасининг йирик намояндалари Рей Брэдбери ва Айзек Азимовларнинг айрим асарлари мисолида мазкур қарашларимизни асослашга ҳаракат қиламиз. Илмий-фантастик терминлар мазкур ёзувчилар ижодида фан янгиликларини акс эттирувчи, глобал оламда юз бераётган воқеалар, илмий кашфиётлар мазмунини тушунтирувчи лексик бириклардир. Шу маънода бундай сўзлар фантастик асарда услубий вазифа ҳам бажаради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Маълумки, Р.Брэдбери ва А.Азимовларнинг қатор асарлари ўзбек тилига ўгирилган. Аслият ва таржима мутаносиблигини таъминловчи биринчи омил илмий-фантастик терминларнинг қўлланилиши билан боғлиқ. Чунки мазкур терминларнинг қўпчилиги байналминал характер касб этганлиги учун ҳам улар таржима қилинмайди, қандай бўлса шу ҳолатида таржима вариантга кўчади. Бу тилшуносликдаги шаклий тамойилга мувофиқ келади. Тўғри, “воситачи тилдан ўгираётган таржимон аслият устида иш олиб бормаганлиги учун имкониятлари ҳам чегараланади. Баъзан аслиятдаги айрим парчалар қолдириб кетилиши ёки таржима жараёнида маънони чиқариш учун ўзгартиришлар киритилиши мумкин” [1]. Бирок фантастик асарларда бундай чегаралар деярли бўлмайди. Сабаби, илмий-фантастик термин табиати бунга йўл қўймайди. Бирок уларнинг моҳиятини ўзбек тилида тушунтириш орқали асар мазмунини англашга эришиш мумкин бўлади. Қолаверса, илмий фантастик терминлар ҳам янгиланади, замонавий лексика тарбига сингади. Демак, тилдаги неологизмлар тизимида илмий-фантастик терминлар мустақкам ўринга эга. Ҳатто шундай терминлар ҳам борки, ҳозирда улар тиббиёт атамаси (эфтаназия, галлюцинация...) сифатида ҳам қўлланилмоқда. Бу эса илмий-фантастик терминларнинг истеъмол доираси кенгайиб бораётганлигини кўрсатади.

Тадқиқот методологияси. Терминларнинг бадиий адабиётда қўлланилиши ва вазибалари айнан ёзувчи маҳорати ва бадиий эстетикасига боғлиқ эди. Термин, Л.В.Щерба фикрича, фан ва муайян соҳага тегишли бўлиб, “маълум тушунча ифодалайдиган сўз ёки сўз бирикмаси”дир [2]. Тилдаги анъанавий ва барқарор терминларни ўрганиш жараёнининг жадаллиги уларнинг бир бутун терминологик қаторлар ташкил топишини таъминлайди ва лексика тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Лексик хусусиятига кўра терминлар асосан бир маъноли бўлиб, аммо тилда кўп маънолилари ҳам учрайди, бу ҳолат одатда бадиий адабиётда кузатилади. С.В.Гриневнинг фикрига кўра, термин “бу маълум бир тилнинг алоҳида тушунчалар номини берувчи махсус лексик бирлигидир” [3].

Илмий-фантастик терминлар эса маълум бир тилнинг эмас, балки бир неча тилнинг тушунчалар номини берувчи интернационал лексик бирлигидир.

Жаҳон адабиёти туб бурилишлар ва янгиликлар асрида, айнан XX асрнинг иккинчи ярмида Америка ва инглиз адабиётидаги фантастик жанри бағоят тез ривожланди. Унда реалистик ва модернистик йўналишдаги асарлар билан бир қаторда фантастик ҳикоя, қисса ва романлар яратилди ва яратилмоқда. XX асрнинг иккинчи ярми Америка адабиётидаги етакчи жанр фантастик роман ҳисобланиб, унинг энг йирик намояндалари, шубҳасиз, Рей Брэдбери ва Айзек Азимовдирлар.

Бугунги кунда XX аср Америка адабиётининг машҳур намояндаси Рей Брэдбери яратган кўплаб роман, қисса ва ҳикоялар жаҳон фантастикасининг олтин фондига айланди. Адиб асарлари дунёнинг 33 та тилига таржима қилинган ва 35 мамлакатда нашр қилинган. Шу асосда уни илмий фантастикада машҳурликка эришти. Рей Брэдбери асарлари тили ўзига хослиги, илмий-фантастик терминларнинг кўплаб қўлланилганлиги билан алоҳида хусусият касб

этади. Ёзувчи ҳикояларида илмий-фантастик терминлар инсон ва жамият ҳаётида рўй берувчи ғайриоддий воқеалар; инсон табиатидаги муқаддас ва юксак туйғулар; инсон, табиат ва жамиятда яширинган ҳамда пайти келиб ташқарига портлаб чиқиб, атроф борлиқни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборишга қодир оддий, кундалик воқеалар қамраб олинган. Рей Брэдбери ўз асарларида фантазия ва илмий фантастикадан, китобхон қалбига даҳшат солувчи романлар элементидан фойдаланади. Одатда Рей Брэдбери асарларида турли жанр унсурлари бир-бирига қоришиб кетади. Айнан мана шу хусусиятлар Рей Брэдбери ижодининг ўзига хослигини ҳамда унинг китобхонлар томонидан ўзгача қабул қилинишини таъминлайди. Адиб ўз асарларида вампирлар, шафқатсиз қотиллар, пироманлар, арвоқлар, телекинез, телепатия ҳақида ҳикоя қилса-да, шахс ва унинг жамиятдаги ўрни, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш каби замонанинг энг долзарб муаммоларини илмий томондан кўтариб чиқади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги кунда илмий техникага оид терминларни инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш масалалари энг долзарб ҳисобланади, чунки у ҳали назарий жиҳатдан тадқиқ этилмаган. Илмий техника матнларда баъзи махсус терминларни таржима қилиш қийинчилик туғдиради. Бундай терминларни таржима қилиш учун таржимоннинг ўзи ўзбек тилидаги муқобил сўзларни қидириб топиши зарур бўлади. Ёки дунё тилларида бирдай қўлланилиб келаётган бундай сўзларни айнан қабул қилиб, изоҳини бериши керак бўлади. Рей Брэдбери каламга мансуб “Марсга ҳужум” (“Марсианские хроники”–“Martian Chronicles”) номли романидаги илмий-фантастик терминлар дунё цивилизацияси жараёнларини акс эттиради. Маълумки, асарда фантастик йўналишга хос **телепортация** усули қўлланилган бўлиб, инсонлар вақт бўйлаб бошқа маконга ва масофага саёҳат қила олишидир. Масалан: “Пуштиранг олов ва чўғдек ҳовур уфуриб турган **космодромда ракета** қаддини ғоз тутиб турар эди. Аёзли киш тонгида **ракета** ўзининг қудратли оташ нафаси билан атрофни ёз қилиб юбораётганди. **Ракета** об-ҳаво яратмоқда ва бир неча лаҳзадан буён чор атрофда ёз ҳукм сурмоқда эди...” [6] Ракетанинг Ердан кўтарилиб, то фазога етгунга қадар жараён тасвирида ёзувчи “ракета”, “космодром” атамаларидан шундай мохирона фойдаланганки, ракетанинг “қаддини ғоз тутиб туриши” тарзида жонлантирилиши ундаги катта қудратни намоён этади. Ёхуд унга нисбатан қўлланган “ёз қилиб юборадиган”, “об-ҳаво яратадиган” бирикмалар ҳам ракетанинг кучини намоён этиб туради. Фаннинг бу кашфиёти инсоннинг коинотни забт этиш йўлидаги илмий фаолияти маҳсулидир. Шу билан бирга, асарда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати, ҳаёл дунёси, фикрлаш тарзи ва хатти-ҳаракатлари психологик терминлар: телепатия, телепортация, эвтаназия, гллюцинация, галлюцинация, иллюзия кабилар орқали ишонарли ифодаланган. Масалан: “... – Ер. Кейин у бизнинг тилимизда гапирмади. Лекин мен бир амаллаб уни тушундим. Зеҳним-да. Бу **телепатия**, албатта” [6]. Бундан ташқари муаллиф фантастика воситасида романдаги саёҳатни мажозий маънода қўллайди. У Ердаги ҳаётни издан чиқарганлар – табиат қотиллари асарда тилга олинган шаффоф Марсиям аллақачон бошига етганлар ва бу “билимдонлар”, “соғломлар” марсликларни касалга чиқариб қўйганлар:

“... Булар ахир параноидларку, биттаси ҳам соғ эмас! Лекин улар бизни қандай кутиб олишди!... Мана бу хайкириқлар, кўшиқлар, нутқлар... Ахир бари зўр бўлган эди-ку...” [6]

Мазкур парчада Р.Брэдбери ерликларнинг ҳатто Марснинг ва унга алоқадор жамики мулклар устидан баҳо беришларига ачинади. Ёзувчи инсониятда зоҳир бўлган чин касалликни қаҳрамонларида жо қилади, уларнинг таназулга юз тутишини ерлик қаҳрамонларида кўради:

“–Сиз кўрган жиннихонадаги беморлар муолажаси анча жўнроқ экан... Аммо сизникига ўхшаган бирламчи, иккиламчи эшитув, хидлов ва таъм билув жинниларини кўшиб ҳисоблаганда ва кўрув сезгилари билан биргалликда, мен сизга айтсам, иш ниҳоятда ёмон. Биз **эвтаназияни** қўллашга мажбур бўламиз[6].

Муаллиф “эвтаназия” ҳолатини асарда марсликларнинг ерликларга қўйган ташхиси ва қарори деб ҳисоблайди, бу ҳолат оғир ва тузалмас дарддан азоб чекаётган инсоннинг хиётиёрий равишда ҳаётини тўхтатишига рози бўлишидир. Асарда қўлланилган илмий-фантастиктерминлар ҳаёлий эмас, балки фан-техника ютуқлари асосидаги ҳақиқий саёҳатни тасвирлашда восита бўлиб хизмат қилган. “Марсга хужум” романида қўлланилган илмий терминларнинг уч тилдаги, яъни инглизча, русча ва ўзбекча намуналарини солиштириш жараёни ҳар бир тилнинг мавжуд имкониятларин юзага чиқарди. Жумладан, терминларни синонимлари билан бериш нуктаи назардан ўзбек тилининг ҳам имкониятлари кенглиги аён бўлди. Аини вақтда инглиз тилининг афзаллик томони шундаки, фикрни лўнда, қисқа ва содда қилиб етказиш мумкин. Яъни грамматик, лексик қулайликлари мавжуд.

Илмий-фантастик асарларда берилган терминлар асарнинг характерини белгилашдан ташқари аниқлаштирилган белгилари билан биргалликда кўринишини ҳам ифодалаб беради. Терминологик бирикмалардаги у ёки бу компонент бир вақтнинг ўзида умумий ва махсус белгиларга эга бўлиши мумкин, яъни бошқа терминологик бирикмалар таркибида иштирок этиши мумкин. Бундай хусусият ўзиги хос терминологик уяни вужудга келтириб, бирор бир соҳанинг бир неча терминлар қаторини ифода этади. Масалан, “бемор қаҳрамоннинг” рухий ҳолатини марслик руҳшунос шундай баҳолайди: “...бошқа беморларимиз... кўрув галлюцинацияларига мўлжалланадилар,... нари борса эшитув галлюцинацияларига кўшилиб кетади. Сиз бўлсангиз... баб-баравар муомала қилсангиз. ... жиннилингиз ... ҳайратомуз мукамалдир”. Бу ҳолат аслида идрок этилган йўқ ҳолат, нарсас-ҳодисани бордек идрок этиши ҳолатидир. Йўқ нарсани бордек қабул қилиш таназулнинг бошланиши эмасми деб муаллиф ачинади. Романда Р.Брэдбери психологик атамалардан қаҳрамонлар киёфаси, дунёқароши, фикрлаши, хулоса чиқаришида самарали фойдаланган.

Рей Брэдберининг фантастик романлари ўзига хос башорат ва оғоҳлантириш элементларини ўз ичига олади. Инсонлар келажаги учун хавф солаётган хатар бошқа асарларда ҳам долзарб мавзудир. Унинг 1964 йилда Лос-Анжелос театраларидан бирида намойиш қилинган бир актли пьесалари бунга яққол мисол бўла олади. Улардан энг таъсирлиси – “Вельд” (“The Veldt”)

ҳикоясидир. Ёзувчи ушбу ҳикоясида ҳам илмий терминлардан кенг фойдаланиб, асар гоёсини очиб беради. Асар сюжети қуйидагича: Дикқатни тортувчи рекламалардан таъсирланган америкалик оила 30 минг долларга бутунлай автоматлаштирилган уй сотиб олишади. Болалар хонаси, айниқса, ғаройиб хусусиятга эга эди. Бундай уйни ишлаб чиқарган фирма ҳам уйни “Бахт учун” деб номлаган эди. Лойихалаштирилган қурилмаларнинг ва ҳар хил мосламаларнинг мураккаб системаси, келажақдаги охириги техникага кўра, болаларнинг хоҳишига асосан бир лаҳзада хонани Ернинг исталган жойига айлантириши, хоҳлаган кўринишни жонли образда муҳайё қила олади. Болалар тасаввурини эртақлардаги боғлар жалб қилмайди. Ҳатто ота-онасини ҳам ётоқлари тебратиб ухлатади, овқат пишириш ҳам автоматлашган ошхона зиммасида. Шу даражада ривожланган механизм болаларнинг дарсини ҳам бажаради, сочини ҳам тарайди. Бу техника асрида инсоннинг бажарадиган иши қолмаган, ота-она меҳрини ҳам механизм эгаллаган. Механизмлаштирилган уй болаларнинг ҳам отаси, ҳам онаси, уларнинг бору-йўғи. Машиналашган ҳаётда инсоний туйғуларга ўрин йўқ. Охириги вақтларда ота-она болалар хонасидан даҳшатли қийқириқли овозларни эшитиб қоладилар. Болаларнинг буйруғига кўра, хона қуёш иссиғидан ёнаётган, қуруқ Африка чўли – Вельдга айланган. Унда оч шерлар ҳам худди жонлидек изғиб юрарди. Бу ҳолатдан жаҳли чиққан ота-она хонани, умуман, уйнинг механизмини ўчириб қўйишга қарор қилади. Болалар бўлса, ўз хонасидан ажралишни хоҳламайдилар. Чунки бу хона улар учун ота-онасидек азиз. Улар мана шу даҳшатли хонага ота-оналарини қамаб қўйдилар ва уларни оч шерлар қурбонига айлантиришади. Шундагина ота-оналар аввалроқ эшитилган қийқириқлар аслида ўзлариники эканлигини англайдилар. Қалбни ларзага келтирадиган фожеа саҳнаси қанчалик аянчлилигини тасаввур қилиш мумкин. Муаллиф бу билан “ўз болаларингиз бахти учун нима зарурлигини унутиб, уларни тубсиз бешафқат ва бераҳмлиқ жарига итармоқдасиз” – дейди. Асарда инсон интеллектини, муҳандислик маҳоратини тўғри мақсадларда қўлламаганлиги оқибати мана шундай фожеа билан якун топиши кўрсатилган. Бу ҳикояда глобал муаммога айланган келажақ авлод тарбияси, маънавият масаласи кўтарилган.

“Вельд” ҳикоясини русчадан Нозим Комил таржима қилган. Таржимада аслият руҳи сақланган, лекин баъзи сўзларнинг ташлаб кетганлиги, шунингдек, тил имкониятлари, айниқса, илмий атамалар қўлланилишида яққол намоён бўлган. Илмий терминларнинг таржимаси ўз ҳолича сақланган. Бу эса, ўз навбатида, илмий терминларнинг муқобили йўқлигини ва бошқа тилларда ҳам таржимаси ўз ҳолича қолишини таъминлайди.

Аслиятда:

“-Walls, Lydia remember; crystal walls, that’s all they are. Oh, they look real, I must admit – Africa in your parlor – but it is all dimensional super reactionary, supersensitive color film and mental tape film behind glass screens. It’s all odor phonics and Sonics, Lydia” [8].

Ўзбекча таржимаси:

“-Лидия, улар девор, бор йўғи нурланувчи девор, холос, буни ҳечам унутма. Тўғри, шерлар худди ростакамига ўхшайди, бунга ҳеч нарсас деяр олмайман – бизнинг уйимизда Африка-я! Бироқ буларнинг ҳаммаси тасвири ойнаванд экранга туширилган рангли

хажвий фильм, психозапись, одорофонлар ва стереотовушнинг ўта кучли таъсири, холос”.

Юқоридаги одорофон – хид тарқатувчи, стереотовуш, психозапись каби терминларнинг ўзбекча муқобилини топиш бирмунча қийинчилик туғдиради. Одорофон инглизча атама бўлиб, унинг тузилиш структураси ва маъновий хоссаси куйидагича, яъни иккита сўздан тузилган мураккаб термин ҳисобланади, илмий терминологик луғатда куйидагича таърифланади: “odorophon (science – fiction term) – a device producing smell and sound consists of two units – “odour”, “phone” which means “smell” and “sound”. Бошқа ўринда “рангли хажвий фильм” эмас, балки “рангли бўртма, стереоскопик тасвир” деб берилса тўғри бўларди. Чунки инглизча матнда ва русча матнда ҳам “хажвий” сўзи иштирок этмаган. Русча таржимаси: “– Но все это лишь повышенного воздействия цветной объемный фильм и психозапись, проектируемые на стеклянный экран, одорофоны и стереозвук”. Кўринадики, илмий терминлар деярли таржимага муҳтож эмас. Фақат уларнинг бошқа тиллардаги эквивалентларини бериш мумкин. Агар эквиваленти бўлмаса, терминнинг изоҳи бериш орқали баъдий матн моҳиятини тўлиқ англаш мумкин бўлади.

Америка адабиётида фантастика йўналишининг даргаларидан бўлган Айзек Азимов ўзининг “Коинот оқимлари” илмий-фантастик асарида ҳам илмий терминларга кенг ўрин берилган. Ёзувчи кўпроқ астрономия фанига оид атамаларга мурожаат қилади, фан атамаларнинг таҳлили жараёнида семантик компонентлар таҳлилига ҳам эътибор қаратиш лозим. А.Азимов романидаги илмий атамаларнинг семантик компонентлари (семалар) деганда шу атама англаган маънонинг элементлар бирликлари тушунилади. Замонавий фантастик асарда ушбу бирликларда сўзнинг маъноси парчаланиб тарқалган бўлиши мумкин. Илмий атама таркибидаги сема маънонинг бирлиги бўлиб, маъно билан узвий боғлиқдир. Семантик компонент ўз ичига, албатта, лексиконни камраб олади. Ушбу словальда ҳар бир сўзга унга мос келувчи маълум бир мазмун солиштирилади. Караулов Ю.Н. айтишича: “Семантик компонентлар, уларнинг мажмуаси ва талқини ўрта даражадаги тил намоёниси даражасидан келиб чиқиб кетмаслиги лозим, акс ҳолда талқиннинг фойдаси бўлмайди” [4]. Илмий атамалар таркибидаги семантик компонентнинг муҳим бир хусусиятларидан бири –бу унинг юқори даражада мавҳумлигидир. Айнан мана шу хусусият семантик компонентларнинг мослашувчанлиги, нисбатан турғунлигини белгилайди. Бир компонент турли хил сўзларнинг маъносига қиради, бу эса семантик компонент индивидуал бўла олмаслигини кўрсатади. Асарда фойдаланилган семантик компонент маълум даражада “аниқликка”, “ўз маъносига” эга бўлиши

лозим, ammo фантастик асарда мажозий маъно ёки фан муҳитини ифода этиш учун ҳам ишлатилади. Бу эса асардаги турли сўзлар маъноларига қўшимча элемент сифатида сингишига ёрдам беради. “–Мен фақат сизнинг фойдангизни кўзлаяпман. Унинг қўлида қора стержень пайдо бўлди. Ерликнинг овози бўғиқ чикди: – Рухият зонди- ку. У ўрнидан турмоқчи бўлди туришга мажозли етмади.” [7] Асарда “қора стержень”, “рухият зонди” каби терминлар қаҳрамон руҳий ҳолатини очиб берувчи ифода вазифасини ўтайди. Улар бир-бирига ўзаро ҳам маъновий ҳам функционал боғланган. Ҳар иккала атама бош қаҳрамон Рикнинг нормал руҳий ҳолатини йўқотишини ифода этган. Ҳар иккаласининг маъноси эса – автоматик қурилма бўлиб, унинг бир учи бош суякнинг маълум нукталарига теккизилади ва натижада мижоз нормал руҳий ҳолатини йўқотади. Бундан ташқари муаллиф айнан астрономик атамалардан тасвир воситаларида фойдаланар экан, кўпинча жой номларини аташда фойдаланади. Масалан: “...Дунё гўзал эди. ... бир неча миль нарида жойлашган Юқори Шаҳарда ёниб турадиган каттагина ёзувлар борлигини айтганди. Флорина – бутун галактикадаги энг гўзал сайёрадир” [7]. Флорина ёзувчининг хаёлий сайёраси бўлиб, айнай шу хаёлий уйдирма билан инсониятни Ер қуррасини асрашга ундайди. Асарда Ерлик фазогир-гадқикотчи пахтанинг олий нави – кирт етиштирилдиган Флорина сайёрасини муқаррар хавфдан огоҳ этади.

Хулоса ва таклифлар. Рей Брэдбери ва Айзек Азимовларнинг фантастик романларининг ҳар бири ўзига хос башорат ва огоҳлантириш элементларини ўз ичига олади. Ҳар иккала муаллифлар ҳам фантастик тасвир ифодасида психологик, физик, астрономик терминлардан самарали фойдаланишган.

Р.Брэдбери ва А.Азимов фантастикаларининг ҳақиқий қаҳрамони дунёни ўзгартираётган илм-фан, техника роли эмас, балки секинлик билан ўзгартираётган дунёда яшаётган инсондир. Улар инсоннинг ҳаётига кирган қувончли ёки ташвишли мўъжизани ҳис этиб ёзадилар. Бундай асарларда инсон гоҳ Ерда, гоҳ коинотда ёки Марс қояларида бўлсин, у ўзлигини унутмаслиги, қалб эгаси эканлигини англаши кераклиги уқтирилади.

Умуман олганда, Рей Брэдбери ва Айзек Азимов асарларида қўланилган илмий-фантастик терминлар куйидагиларга хизмат қилади:

Биринчидан, асарнинг характерини белгилаб беради.

Иккинчидан, бугунги фан ютуқларини акс эттиради.

Учинчидан, қаҳрамон руҳиятини очиб беради.

Тўртинчидан, луғат таркибини янги сўзлар билан бойитишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1986, – 56 с.
2. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. –М: Москва, 1974, – 265 с.
3. Гринев С.В. Введение в терминоведение. –М: Московский лицей, 1993, –309 с.
4. Караулов Н.Ю. Общая и русская идеография. – М: Москва, 1976, – 183 с.
5. Джалова Л.В. Фантастика Рей Брэдбери. Экология. –М: Москва, 1991, – 12 с.
6. Рей Брэдбери. Марсга хужум. Янги аср авлоди. – Тошкент, 2016
7. Айзек Азимов. Коинот оқимлари. – Тошкент, Davr Press НМУ, 2017
8. Ray Bradbury. Stories Volume 2. –N-Y: New-York, 1990, –27-68 p
9. Ray Bradbury. The Veldt. Volume 2. –N-Y: New-York, 1990, p. 68
10. <http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/138-turlar.html>

Гавхарой ХОЛИСОВА,
Анджон давлат университети
таянч докторант (PhD)

АДУ профессори, филология фанлари доктори Шаҳобитдинова Ш.Х. тақризи асосида

SOME RESULTS ON THE PSYCHOLINGUISTIC STUDY OF COMMERCIAL DISCOURSE

Abstract

The main functions of commercial communication can be called information, communicative, supervisory, supportive functions, the establishment of legal relations, the inquiry of any fact, event, the function of confirmation. The main methodological features of commercial communication are its accuracy, formality and brevity.

Key words: word meaning, commercial discourse, language system, functions, lexicographic meaning.

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КОММЕРЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация

Основными функциями коммерческого общения можно назвать информатсионные, коммуникативные, надзорные, вспомогательные функции, установление правоотношений, запрос любого факта, события, функцию подтверждения. Основными методическими особенностями коммерческого сообщения являются его точность, формальность и краткость.

Ключевые слова: значение слова, коммерческий дискурс, языковая система, функции, лексикографическое значение.

ТИЖОРИЙ ДИСКУРСНИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИГА ДОИР АЙРИМ НАТИЖАЛАР

Аннотация

Тижорий мулоқотнинг асосий функцияларини ахборот, коммуникатив, назорат қилувчи, қўллаб-қувватловчи функциялар, ҳуқуқий муносабатларни ўрнатиш, ҳар қандай факт, ҳодисани сўраш, тасдиқлаш функцияси деб аташ мумкин. Тижорий мулоқотнинг асосий услубий хусусиятлари – унинг аниқлиги, стандартлаштирилиши, расмийлиги, қисқалиги.

Калит сўзлар: сўз маъноси, тижорий дискурс, тил тизими, функциялар, лексикографик маъно.

Сўнги йилларда коммуникациянинг тижорат соҳасига, шу жумладан психоллингвистика соҳасига оид тижорий дискурсга илмий қизиқиш кучаймоқда. Бизнинг қизиқишларимиз доирасида олиб борилган тадқиқотнинг мақсади психоллингвистика нуктаи назаридан замонавий нутқни, бизнес-нутқни ривожлантириш хусусиятларини ўрганиш эди.

Психоллингвистик экспериментни амалга ошириш жараёнида тўпланган материал миқдорий ва сифатли таҳлилга учрайди.

Психоллингвистик экспериментни амалга ошириш бўйича ишлаб чиқилган методологиянинг асоси лексеманинг маъносининг ажралмас концепцияси, энциклопедик маъно тушунчаси ва сўзнинг майдон тушунчаси [1].

Психоллингвистик экспериментнинг мақсадларини инобатга олган ҳолда, таҳлил жараёнида "сўз маъносини семантик тавсифлашнинг трафарет модели" деб номланган нарсга ишлатилиши керак. Ушбу модел Э. Н. Маклакова, И.А.Стернин, А.В.Рудакова, О.Э.Виноградова асарларида ишлаб чиқилган [2]. Ушбу модел маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг ишларида бир неча бор қўлланилган бўлиб, бу олинган натижаларнинг ишончлилиги, асослилиги ва ваколатлилиги ҳақида гапиришга имкон беради.

Шаблон моделини қўллаш жараёнида денотатив, коннотатив ва металингвистик компонентларнинг тавсифи амалга оширилади.

Тадқиқот тартибси қуйидаги босқичларни ўз ичига олади[3]:

1. Луғат таърифларини умумлаштириш, лексикографик маъно тавсифи: бу босқичда луғат ва энциклопедик адабиётлар билан ишлаш олиб борилади, натижада лексикографик маънолар рўйхати тузилади. Луғат таърифларини умумлаштириш усули В. Е. Виноградова, И. А. Стерниннинг фикрига кўра "тил тизимида ўрганилаётган сўзнинг маъносини тўлиқ маънода тавсифини барча мавжуд тушунтириш луғатлари асосида унинг семантик тузилишидаги замонавий ва эскирган маъноларни фарқлаш асосида олиш" га қаратилган»[4].

Усул турли хил луғатларда келтирилган луғат таърифларини тўлдиришнинг назарий тамойилига асосланади. Юқоридаги таърифларнинг ҳар бири маънонинг баъзи бир муҳим хусусиятларини акс эттиради, аммо ўрганилаётган қадриятларнинг барча хусусиятларини тўлиқ турли луғатларда берилган таърифларга мурожаат қилишда ва бир-бирини тўлдиришда аниқлаш мумкин [5].

Луғат таърифларини умумлаштириш усули билан лексикографик маънони тавсифлаш алгоритми И. А. Стернин, У Талл [6], М. С. Саломатиной [7], А. В. Рудаковой [8], С. Г. Любовой [9] ва бошқалар асарларида ишлаб чиқилган.

Тадқиқотчилар ўз асарларида қуйидаги ҳаракатлар кетма-кетлигини тақлиф қилишади [10]:

А)луғат таърифлари ёзиб олинади. А. В. Рудакова ва И. А. Стернин ортидан[1],

психолингвистик экспериментни амалга ошириш услубини ишлаб чиққан, ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида у учта манбага чекланиб қолиши керак. Барча очилган лексикографик денотатлар экспериментал ишловдан ўтказилади. Луғат таърифларини умумлаштириш усули шу тарика маъноларни фарқлаш усули билан тўлдирилади.

b) ўрганилаётган сўзнинг маънолари қайд қилинади;

c) денотатив жиҳатдан фарқланадиган маънолар таркибида минимал фарқларга эга маънолар;

d) турли хил белгилар билан ифодаланган маънолар ўрганилаётган сўзнинг семантикаси тавсифига алоҳида маъно сифатида киритилган, денотатив жиҳатдан фарқланадиган маъноларнинг ягона рўйхати тузилган;

e) ўрганилаётган сўзнинг маъноларининг бирлаштирилган, умумлаштирилган таърифлари шакллантирилди;

f) агар керак бўлса, таъриф янгиланади, эскирган талқинлар замонавий сўзлар билан алмаштирилади;

g) оломшлар билан ифодаланган метатил маънолари архисемаларга айлантирилади: шахс, нарса, ҳодиса ва бошқалар;

h) луғатда келтирилган функционал ёрликлар замонавий рус тилида лексемадан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларига мос келмайдиган ҳолларда, функционал ёрликлар янгиланади; агар стилистик ёрликлар замонавий рус тили талабларига жавоб бермаса, улар ҳақиқийга ўзгартирилади;

i) агар қиймаг эскирган бўлса ва тегишли ёрликлар бўлмаса, ёрлик эскирган.

j) лингвистик иллюстрациялар умумлаштирилади;

к) лингвистик иллюстрация белгилар билан белгиланади;

l) агар маъно эскирган бўлса, луғатларда унинг ишлатилишига оид мисоллар мавжуд эмас, маъно лингвистик тасвирларсиз берилган;

m) полисемантик сўзнинг маънолари ядродан атрофга қадар тартибланган. Ядро қийматлари биринчи бўлиб тақдим этилган барча (кўпчилик) луғатларда берилган деб ҳисобланади. Эскирган, стилистик жиҳатдан чекланган маънолар, шунингдек, фақат алоҳида луғатларда келтирилган маънолар периферик ҳисобланади.

2. Кейинги босқичда, ушбу тадқиқот доирасида, корпус билан ишлашга ўтиш керак, бунинг натижасида (1) у ёки бу ишбилармонлик муҳити нияти ифодаланган лексемалар сонини аниқлаш мумкин; (2) ҳар бир лексико-семантик соҳада энг кенг тарқалган лексемаларни аниқлаш, бу эса кечирим сўраш, рад этиш, маълумот бериш, туртки бериш ва ҳоказоларнинг ниятларини ифодайдиган доминант, энг таниш воситаларни очиб беради; (3) ишбилармонлик мулоқотининг устун ниятларини аниқлаш; (4) юқорида аниқланган ниятларни акс эттирувчи индивидуал компонентлардан фойдаланиш учун контекстларни тақдим этиш. И. А. Стернин асарларида қайд этилган барча контекстларни ҳисобга олиш психологик реал маънони аниқлашнинг назарий усули сифатида фаолият юритиши таъкидланган [12], шунга кўра, тижорий дискурсда лексемалардан фойдаланиш контекстларини ўрганишга ўтиш, ўрганилаётган лексик birlikларнинг психолингвистик

маъноси ва текширилаётган ниятлари тўғрисида тўлиқроқ фикрлар тизимини шакллантиришга имкон беради. Албатта, олимнинг мутлақо барча контекстларни аниқлаш мумкин эмас деган фикри шубҳа остига олинмайди, аммо корпус имкон қадар кўпроқ контекстни ўрганиш имкониятини беради.

Бундан ташқари, ушбу жиҳат бўйича ишлаб чиқилган методология психолингвистика ривожланишининг ҳозирги босқичида корпус асбобларини лингвистик ҳодисаларни ўрганишга жалб қилиш тенденциясининг кучайиб боришини ҳисобга олади [13].

Ушбу мақсадга эришиш жараёнида бир қатор аниқ вазифалар изчил ҳал қилинди. Аввало, коммуникатив ўзаро таъсирнинг махсус шакли сифатида тижорий мулоқотнинг хусусиятлари таҳлил қилинди, бу эса тижорий дискурс ишбилармонлик мулоқотини англатади, деган хулосага келишимизга имкон беради, бу профессионал тижорат соҳасида содир бўладиган тижорат актёрлари ўртасидаги ўзаро таъсир. Алоқа ишлаб чиқариш муаммоларини ҳал қилиш, бозор иқтисодиёти шароитида моддий манфаатлар олиш вазифаларига бўйсунди. Тижорат мулоқот бир хилда бўлмай, бизнес, академик, шахсий ва маиший субдискурсларнинг таркибий қисмларини ўз ичига олади, ўзгарувчанлиги, хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Мулоқот кечишининг ўзига хос хусусиятларига коммуникантларнинг хусусиятлари, роли, умар орасидаги позицион муносабатлар, ўзига хос коммуникатив вазият шароитлари таъсир қилади.

Ишнинг кейинги босқичида тижорий мулоқотнинг мақсади, вазифалари ва функциялари аниқланди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, мулоқотнинг асосий мақсади моддий фойда олиш / ошириш, ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштиришдир. Истикболли ва тезкор вазифалар белгиланган мақсадга бўйсунди. Тижорий мулоқотнинг асосий функцияларини ахборот, коммуникатив, назорат қилувчи, қўллаб-қувватловчи функциялар, ҳуқуқий муносабатларни ўрнатиш, ҳар қандай факт, ҳодисани ва ҳоказоларни сўраш, аниқлаш, тасдиқлаш функцияси деб аташ мумкин. Функцияларни реализация қилиш хусусиятлари тижорий мулоқот шаклига боғлиқ.

Тижорий мулоқотнинг асосий услубий хусусиятлари – унинг аниқлиги, стандартлаштирилиши, расмийлиги, қисқалиги. Белгиланган услуб хусусиятларига лексик ва синтактик дизайн орқали эришилади. Мулоқотнинг лексик хусусиятлари сифатида умумий, функционал жиҳатдан белгиладиган, терминологик луғат ва атамаларнинг кўп ишлашини номлаш зарур. Луғат кенглиги, хилма-хиллиги, ноаниқлиги, ифода режасининг аниқлиги, демемантизация, архивлаштирилганлик, клише ва формулалар билан ажралиб туради. Клише ва расмиётчилик хусусиятлари, шунингдек, тижорий дискурснинг синтактик дизайни учун, шунингдек, деперсонализация томон аниқ тенденция учун характерлидир.

Бундан ташқари, сўз маъносини аниқлаш ва тавсифлаш учун услуб, сўз маъносини семантик тавсифлашнинг трафарет модели асосида, луғат таърифларини умумлаштириш усули, корпус таҳлили, сўз семантикасининг ассоциатив тавсифи ва ассоциатив реакцияларнинг семантик талқини кўриб чиқилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Стернин И.А., Рудакова А. В., Виноградова О.Е. Проект «Значение как феномен актуального языкового сознания носителя языка (проблема теоретического и лексикографического описания)»// Официальный сайт И. А. Стернина. Электронный ресурс. Адрес доступа: <http://sterninia.ru/index.php/izbrannye-publikatsii/item/325-sternin-i-a-rudakova-a-v-vinogradova-o-e-znachenie-kak-fenomen-yazykovogo-soznaniya-psikholingvisticheskoe-znachenie-slova#ftn1>
2. Маклакова Е. А. Теоретические принципы семной семасиологии и лексикографическое описание языковых единиц (на матер. наименований лиц русского и английского языков): дис. ... д-ра филол. наук. Воронеж, 2014. - 272 с. Рудакова А. В. Методика описания денотативного макрокомпонента психолингвистического значения слова // Вестн. Воронежского гос. ун-та. Сер.: Филология. Журналистика. 2014. № 2. С. 66-68. Рудакова А. В., Стернин И. А. Алгоритм описания психолингвистического значения слова // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. 2015. № 4. С. 100-108. Рудакова А. В., Стернин И. А. Методы психолингвистического исследования синонимов// Вопросы психолингвистики. - 2015. - № 24. - С. 258 - 271. Виноградова О.Е., Стернин И.А. Психолингвистические методики в описании семантики слова. Монография. – Воронеж: издательство «Истоки», 2016. – 157 с. Рудакова А. В. Методика описания метаязыкового компонента психолингвистического значения слова// Мир русского слова. - 2016. - № 2. - С. 4 - 10. Рудакова А. В., Стернин И. А. Психолингвистический эксперимент и описание семантики слова// Вопросы психолингвистики. - 2016. - № 27. - С. 194 - 208. Стернин И. А. Лексикографическое представление психолингвистического значения слова// Русистика. - 2017. - Том 15. - № 2. - С. 204 - 214. Психолингвистический толковый словарь русского языка. – Вып. 10/1. Гендерные значения (с комментариями) / Науч. ред. И.А. Стернин, А.В. Рудакова. – Воронеж: ООО «РИТМ», 2019. – 176 с. Стернин И.А., Рудакова А. В., Виноградова О.Е. Проект «Значение как феномен актуального языкового сознания носителя языка (проблема теоретического и лексикографического описания)»// Официальный сайт И. А. Стернина. Электронный ресурс. Адрес доступа: <http://sterninia.ru/index.php/izbrannye-publikatsii/item/325-sternin-i-a-rudakova-a-v-vinogradova-o-e-znachenie-kak-fenomen-yazykovogo-soznaniya-psikholingvisticheskoe-znachenie-slova#ftn1>
3. Рудакова А. В., Стернин И. А. Психолингвистический эксперимент и описание семантики слова// Вопросы психолингвистики. - 2016. - № 27. - С. 194 - 208
4. Психолингвистический толковый словарь русского языка. – Вып. 10/1. Гендерные значения (с комментариями) / Науч. ред. И.А. Стернин, А.В. Рудакова. – Воронеж: ООО «РИТМ», 2019. – 176 с.
5. Виноградова О.Е., Стернин И.А. Психолингвистические методики в описании семантики слова. Монография. – Воронеж: издательство «Истоки», 2016. – 157 с. - С. 80
6. Рудакова А.В., Стернин И.А. Психолингвистическое значение и его описание. – «Ламберт», 2011. – 192 с - С.19. Стернин И.А., Талл У. Лексикографическое значение и его описание (на материале единиц лексико-словообразовательного поля гость в русском языке). // Современная языковая ситуация и совершенствование подготовки учителей-словесников. Материалы VIII международной научно-методической конференции. – Воронеж: «Научная книга», 2010. – С. 98-103. Стернин И.А., Талл У. Психолингвистическое значение слова «гость» в русском языке (методика описания). // Язык и национальное сознание. - Вып. 16. – Воронеж, 2011. – С.144-155.
7. Саломатина М.С., Стернин И.А. Семантический анализ слова в контексте. – Воронеж: «Истоки», 2011. –150 с.
8. Рудакова А.В., Стернин И.А. Психолингвистическое значение и его описание. – «Ламберт», 2011. – 192 с. Рудакова А. В., Стернин И.А. Методика психолингвистического исследования синонимов. Язык и национальное сознание. - Вып. 21. – Воронеж: «Истоки» 2015. – С.30-39.
9. Любова С.Г. Психолингвистическое значение слов амур, амурничать, амуриться в современном русском языковом сознании. // Язык и национальное сознание. - Вып. 20. – Воронеж, 2014. – С.178-182
10. Виноградова О.Е., Стернин И.А. Психолингвистические методики в описании семантики слова. Монография. – Воронеж: издательство «Истоки», 2016. – 157 с. -С. 84-85
11. Рудакова А. В., Стернин И. А. Методы психолингвистического исследования синонимов// Вопросы психолингвистики. - 2015. - № 24. - С. 258-271. Рудакова А. В., Стернин И. А. Психолингвистический эксперимент и описание семантики слова// Вопросы психолингвистики. - 2016. - № 27. - С. 194 - 208. Психолингвистический толковый словарь русского языка. – Вып. 10/1. Гендерные значения (с комментариями) / Науч. ред. И.А. Стернин, А.В. Рудакова. – Воронеж: ООО «РИТМ», 2019. – 176 с.
12. Стернин И.А. Психолингвистическое значение слова// Русистика. - 2011. - № 1. - С. 5. - 13. - С. 7
13. Chen Tsung-Ying, Myers James. Worldlikeness: A Web-based Tool for Typological Psycholinguistic Research. University of Pennsylvania Working Paper of Linguistics. -2017. -Vol. 23. - Issue 1. - P. 22 - 34.

Ниғора ХУДОЙБЕРДИЕВА,
ЎзМУ таянч докторанти
E-mail: niyor.frans@mail.ru

ЎзМУ профессори Р.Х.Ширинова тақризи асосида

COLOR AS A SOURCE OF INTERDISCIPLINE RESEARCH

Abstract

This research paper analyzes the issues of color phenomenon and its interpretation as a source of linguistic and extralinguistic research. The article examines the physical, theological, painting, psychological and linguistic study of the phenomenon of color, the scientific views of world scientists on color and the author's personal attitude to them.

Keywords: color spectrum, color symbolism, achromatic and chromatic colors, psycholinguistics, extralinguistics.

ЦВЕТ КАК ИСТОЧНИК МЕЖДИСЦИПЛИННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

В данной исследовательской работе анализируются вопросы феномена цвета и его интерпретации как источника лингвистических и экстралингвистических исследований. В статье исследуются физическое, религиозное, живописное, психологическое и лингвистическое исследование феномена цвета, научные взгляды мировых ученых на цвет и личное отношение к ним автора.

Ключевые слова: цветовая гамма, цветовая символика, ахроматические и хроматические цвета, лингвопсихология, экстралингвистика.

РАНГ – ФАНЛАРАРО ТАДҚИҚОТ МАНБАИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу тадқиқот ишида ранг ходисаси ва унинг хусусиятлари лингвистик ва экстралингвистик тадқиқот манбаи сифатидаги талқини масалалари таҳлил қилинган. Мақолада ранг ходисасининг физик, диншунослик, наққошлик, психологик ва лингвистик жиҳатдан ўрганилиши, дунё олимларининг ранг тўғрисидаги илмий қарашлари тадқиқ қилинган ва уларга муаллифнинг шахсий муносабати келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: ранг спектри, ранг символикаси, ахроматик ва хроматик ранглари, лингвопсихология, экстралингвистика.

Кириш. Ранг – бу ҳаёт. Дунёни рангсиз тасаввур этиб бўлмайди. Рангнинг табиий хусусиятлари химик ва физикларни қизиқтирса, филологлар рангнинг узул ва окказионал маъносига доир масалаларни тадқиқ этади. Шу нуқтаи назардан ранг табиий ва ижтимоий фанлар кесишмасидаги долзарб масала ҳисобланади. Ранг билан боғлиқ саволлар доимо тадқиқотчиларнинг диққат-эътиборини тортган. Алишер Навоий, Абу Райҳон Беруний, Камолитдин Бехзод, Нажмиддин Кубро, Исак Нютон, Иоганн Вольфганг Гёте, Бренд Берлин ва Паул Кай каби олимлар бу борада жиддий изланишлар олиб борган. Масалан Абу Райҳон Беруний ўзининг “Китоб ал жавохир фи маърифат ал жавохирин” (Минералогия) асарида ранглارнинг 200 дан ортиқ номларини очиб берган [1]. Исак Нютон ранглари физика фани нуқтаи назардан ўрганган бўлса, немис шоири ва санъатшуноси Иоганн Вольфганг Гётени кўпроқ ранглارнинг киши организмга қўрсатадиган таъсири қизиқтирган. Гёте “Ранг ҳақидаги таълимот” номи асарида ранглари илиқ ва совуқ тусларга ажратиб, илиқ (сарғиш-қизил) ранглари кишида кайфи чоғлиқ туйғусини, совуқ (ҳаворанг-яшил) ранглари эса, маъюслиқ туйғусини уйғотиши ҳақида ёзган. Л.Н.Миронованинг “Рангшунослик” китобида рангларнинг пайдо бўлиши, унинг архитектура, ҳайкалтарошлик, қурилишдаги ўрни ва адабиётдаги тасвир хусусиятлари баён этилган[8].

Келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, ранг ходисаси тармоқлараро тадқиқот

объекти саналади. Замонавий лингвистика ва таржимашуносликдаги рангга доир долзарб масалаларнинг талқини рангнинг турли соҳалар нуқтаи назаридан таҳлил этиш, масаланинг бир томонлама тадқиқидан қочишга ёрдам беради. Чунки бугунги кун таржимон ва лингвистларининг экстралингвистик билим даражаси таржима адекватлик даражасининг юқори бўлишига хизмат қилади. Мазкур тадқиқотимизда ранг феномени нафақат филологик аспектда, балки физика, психология, медицина, диншунослик, эстетика ва маданиятшунослик жиҳатидан талқин этилди. Шу билан бирга, ғарб ва шарқ оламида ранг ходисасига бўлган муносабатларни ёритишда фактик мисоллар келтириб ўтилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ранг кўплаб соҳага оид илмий изланишларнинг тадқиқот манбаи бўлиб келмоқда. Бу эса тадқиқот предметининг ҳар томонлама мукамал талқини ва тавсифи яратилишига хизмат қилади. Физика, кимё, диншунослик, рангшунослик, дизайн, архитектура ва рассомчиликдаги тадқиқотлар фикримизни исботлайди.

С.Ўтанованинг “Алишер Навоий газалиётида ранг символикаси” [7], Ш.Қаюмхўжаеванинг “Абе Кобонинг “Қумдаги хотин” романи таржимасида ранг символикасининг берилиши” [8] каби тадқиқотларда рангнинг рамзий маънолари ва уларнинг таржимада акс этиш масаласи очиб берилган бўлса, Гулфия Рахимованинг “Колористическая лексика в аспекте языковой картины мира” [18] мақоласида рангнинг

лингвистик хусусиятлари француз-рус ва ўзбек тилларида қиёсий таҳлилга тортилган. Мишель Пастуро [6], Валентина Маслова [4], Нина Алёхина [9], Вилем Жемс Мишель [10], Абдурахмон ал-Рашид [11], Л. Хардин [12], Ясмин Жрессател [14], Масъуда Джалилова [15], Наталья Саранчёва [16], Л.Х.Кадырова [17], Наталья Ситникова [19], Алтынай Калжанова [20], Е.Н.Соколова [21], Мария Богачева [21] каби олимлар томонидан ҳам рангнинг турли хусусиятлари тадқиқ қилинган. Олима Масъуда Джалилова рангни инглиз, рус ва тожик тиллари кесимида структур-семантик жиҳатдан текширган, Алтынай Калжанова колоратив лексемани психоллингвистик аспектда рус ва козоқ тиллари мисолида ўрганган. Л.Х.Кадырова эса дизайн соҳасида талабаларнинг ранг билан боғлиқ билимларини мустаҳкамлаш масаласида илмий изланишлар олиб бориб, бу масалада шундай фикрни билдиради: “В обучении будущих дизайнеров (особенно это касается дизайнеров интерьера) дисциплина «Цветоведение и колористика» играет, на наш взгляд, особенную роль и является чрезвычайно важной, поскольку без основательных знаний закономерностей и условий влияния и воздействия цвета на человеческий организм невозможна профессиональная деятельность дизайнера по организации и оформлению предметнозначимыми в достаточной мере, вольно или невольно может нанести вред здоровью или даже жизни людей” [17]. Олима бу ўринда рангнинг нафақат бўлажак дизайнерларни тарбиялашдаги ўрни, балки инсон ҳаётида туганган ўрни ва аҳамиятини алоҳида қайд этиб ўтади.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда умумлаштириш, абстракцлаштириш, контекстуал таҳлил ва тасвирий методлардан фойдаланилди. Ранг феномени дастлаб барча фанлар кесишмасидаги умумий нукта сифатида таҳлил этилди, ранг семантик майдонидаги барча фикрлар умумлаштирилди. Турли соҳалар бўйича рангнинг ўзига хос хоссалари ажратиб ўрганилди. Ранг тушунчаси контекстуал таҳлил қилинди ва тадқиқот жараёнида энциклопедик луғатлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. (Analysis and results). Ранг тушунчасининг фанлараро тадқиқига ўтишдан олдин, унга берилган турли таърифларнинг қиёсий таҳлиliga тўхталишни жоиз деб топдик. Чунки айнан бир предмет ёки объект турли аспектда ўрганилиш жиҳатидан турлича талқин ва таърифларга эга бўлади.

Лингвистик луғатда ранг тушунчасига қуйидагича таъриф берилди: “Ранг I [ф-тус, ранг, бўёқ] 1. Бўйаш учун ишлатиладиган модда; бўёқ. Қуруқ ранг. Ипак бўйидиган ранг. Ранг бермоқ. Стадион ремонт қилина бошлаган, панжаралар қизил, сариқ рангга бўйланган. «Ёшлик»” [23]. Луғатда мазкур лексеманинг бошқа қатор кўчма маънолари ҳам келтирилган.

Ранг – бирор нарсанинг ўзига хос бўёғи, туси. [24], - рангшуносликка оид терминларнинг изоҳли луғатида рангга шундай таъриф берилди.

Француз олими Мишел Пастуро эса: “Ранг нафақат физик ёки ижтимоий ҳодиса, балки мавжуд билим ва таҳлилга бўйсунмайдиган мураккаб маданий тузилмадир. Шунинг учун у бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Ранг биринчи навбатда жамиятга тегишли. Баъзи манбаларда ранг асаб системасига ёмон таъсир кўрсатади ёки инсон психологияси учун

аҳамиятсиз деб кўрсатилади. Аслида эса рангнинг тургун тушунчаси йўқ” [6] деган мулоҳазаларни билдирган. Ҳақиқатан ҳам, маълум ранг ҳар бир индивид учун алоҳида маънога эга бўлади, шунингдек, бир ранг турли шахслар томонидан турлича талқин қилинади.

Рангларга бўлган муносабат соҳа, миллат, тил нуктаи назаридан ҳам турлича мазмун ва қиёфа касб этади. Масалан, “Рус тилида етгита ранг ажратилади; бу ерда кўк ва мовий ранглар бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Инглиз, немис ва француз тилида – атиги олтига ранг, кўк ва мовий бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди. Шона тилида (Жанубий Африка тилларидан бири) тўртта ранг спектри фарқ қилади. Басса (Либерия) тилида фақат иккита асосий ранг ажратилади [2].”

Қуйида эса ранг феноменини турли фанлар доирасида таҳлил қиламиз:

Рангшунослик соҳаси ранглар спектри, рангларнинг тарихи, рангларнинг рамзий маъноси ва ранг турлари каби масалалар билан шуғулланади.

Рангшунослик ҳозирги кунда жадал суръатда ривожланиб, соҳада кўплаб илмий тадқиқотлар ва тажрибалар олиб борилмоқда. “Ҳозирда ҳаттоки бир қанча давлатларда махсус ранг институтлари ва илмий лабораториялар ишлаб келмоқда. Айниқса, Япониянинг Токио шаҳридаги ранг институти дунёга машҳур. Дунёнинг таниқли олимлари томонидан ранг орқали рамзий маънода гапириш; ранглар воситасида инсонларни даволаш; тарбиялаш; ранглар жилваси орқали фалсафий фикр бериш; ранг орқали инсоннинг ички дунёсини билиш; қишлоқ хўжалик маҳсулотлари унмдорлигини ошириш; инсонлар маънавиятини шакллантириш ва бошқа масалалар ўрганилмоқда [1].”

Физикада рангни ёруғлик ходисалари бўлимида ўрганилади. Ранг физикада спектр, линза, соя ва нур тушунчалари билан ёнма-ён қўлланилади.

Диний адабиётларда ҳам ранглар билан боғлиқ қимматли маълумотлар мавжуд, буни Шайхул ислом ибн Таймиянинг пайғамбаримизнинг ранглар билан бўлган муносабатлари ҳақида қилган ривоятга орқали ҳам билишимиз мумкин: “Пайғамбаримиз 5 хил рангли салла ўраган, яъни оқ, қора, сариқ, қизил ва ҳаворанг. Қора ранглини таъзия маросимига, мовий (осмон ранглини) душман устидан ғалаба қилганда, оқ ранглисини масжидга борганда, сариқ рангли саллани касал кўришга борганда, қизил ранглисини жангга кирганда ўраган [1].” Бундан кўриниб турибдики, Пайғамбаримиз Муҳаммад Саллолоху Алайҳи Вассаллам ислом динида ҳам рангларнинг алоҳида аҳамиятга эга эканлигини, рангларнинг рамзий маъносини инобатга олган ва ўз амаллари орқали буни исботлаган.

Ранглар этнографияда ҳам илмий изланишларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Масалан ўзбек халқининг этногенезида ҳам ранглар билан боғлиқ кўплаб жиҳатларни учратишимиз мумкин: “қадимги туркий халқларда оқ кипчоқ, сариқ кипчоқ, оқ нуғай, оқ хунлар, кўктурк, қизил ўғуз каби қабил ва уруғлар бўлган. Тарихий манба ва адабиётлардан яхши маълумки, турли рангларга мансуб бўлган бу хил этник номлар тасодифан юзага келмаган албатта. Қадимги даврларда туркий қавмлар дунё томонларини турли номлар билан аташган. Чунончи қора ранг – шимол, қизил ранг – жанубни, кўк ранг – шарқни, оқ ранг – ғарбни, сариқ ранг –

марказни билдирган. Биз ранглар тимсолини ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихида муҳим рол ўйнаган қанглилар мисолида яққол кўришимиз мумкин. Улар таркибида қора қангли, қизил қангли, кўк қангли, сариқ қангли, оқ қангли уруғлари бўлган. Таниқли олим К.Шониёзов юқоридаги фикрларга таяниб, қора қангли-ғарб, қизил қангли-жануб, кўк қангли-шарқ, сариқ қангли-марказда, оқ қанглилар ғарбда яшаган бўлиши мумкин, деган фикрни илгари суради [1].” Маълумки, ўзбек халқининг этник таркиби 96 уруғдан иборат ва ҳозирги кунда ҳам республикаимиз ҳудудида кўнғирот, қорақалпоқ, оқ пичоқ каби ранг билан алоқадор этнонимларни (уруғ номлари) учратишимиз мумкин.

Ўзбек халқининг асрлар давомида шаклланган хунармандчилик намунаси ҳисобланувчи наққошлик санъатида ҳам ранглар алоҳида ўринга эга бўлиб, нақшларни ўқиш алифбосига кўра рангларнинг рамзий маънолари куйидагича мазмун касб этади:

1. Яшил – она табиат, ислом рамзи
2. Мовий ранг – осмон, коинот, тинчлик, ёмон кўздан асраш рамзи
3. Қизил – ғалаба, олов, илиқлик, хурсандлик, шодлик, қон.
- 4.Сариқ ранг – муқаддаслик, ёруғлик, қуёш, кенглик.
5. Қора- мотам, чексизлик, мавҳумлик, қўрқув, тушқунлик, ноаниқлик.
6. Зангори ранг – олий эътиқод.
7. Оқ – поклик, озодлик, ёруғлик, бахт, омад [1].

Тиббиётда ҳам кўп вақтдан буён рангларнинг даволовчи хусусиятларидан фойдаланиб келишган. Масалан, Францияда шифокорлар оч ҳаворанг билан уйнинг ички қисмини бўяб, беморни даволамоқчи бўлганлар, даволашни бундай усуллари беморга руҳий таъсир қилган ва у ҳозир ҳам сақланиб қолган. Камқонлик (анемия) касалига учраган болаларни даволашда қизил рангдан фойдаланилган, унинг таъсирида қизилқон таначалари кўпайган ва кайфият яхшиланиб, ижобий томонга ўзгариш кузатилган. Қизил ранг қон босимини камайтиради ҳамда қоннинг томирдан нормал юришини тامينлайди. Профессор С.В.Кравков буни аниқлаб, узоқ йиллар ўз шогирдлари билан илмий тадқиқотлар олиб борган [25]. Яшил ранг ҳам даволаш хусусиятига эга. У юқори қон босимини нормаллаштиради. Олимлар рангнинг инсон руҳияти ва саломатлиги, ўсимлик ва ҳайвонот оламига ҳам таъсирини асослаб берган. Бундан ташқари, тиббиётда далтонизм – рангни ажрата олмаслик каби касалликлар ҳам қайд этилган.

Рангга лингвистик жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, тилда турли ранглар воситасида ҳосил бўлган колоратив бирликлар ва уларнинг лингвокультурологик хусусиятларига диққат қаратамиз. Масалан, француз тилида “Avoir une peur bleue” ибораси даҳшатли кўрқувда бўлмоқ маъносини англатади ва салбий бўёқдорликка эга. Бироқ бу ранг орқали ҳосил қилинган “cordon-bleu”-“моҳир ошпаз” ва “avoir du sang bleu”-“олий насл-насабдан бўлмоқ” иборалари кўк рангнинг ижобий маъно қирраларини кўрсатади.

Пушти ранг ўзбек тилида ҳам француз тилида ҳам асосан ижобий маънода қўлланилади, масалан француз тилидаги *voir la vie en rose* ибораси олам кўзига гулистон бўлиб кўринмоқ деган маънони англатади. Бу каби лингвистик ходисалар

тилуносликда кўплаб топилади ва турли турли прагматик вазият ва шароитларга кўра ҳар хил маъно ва мазмун ифодалаш жиҳатидан ўзаро фарқли хусусиятларни намоён этади. Таржимашунослик соҳасида эса ранг символикаси, бир тилдаги рангнинг рамзий маъносини бошқа тилдаги эквивалент вариант орқали бериш каби масалалар долзарб саналади. Масалан, ўзбек тилидаги Отнинг қашқасидек ибораси француз тилида *Connu comme le lu blanc*- оқ бўридек эквиваленти билан берилди. Ушбу мисолларда ранг орқали ифодаланган рамзий маъно ўхшатиш асоси орқали фарқланади.

Маданиятшунослик ва эстетик нуқтаи назардан инсонларнинг ранг танлаш қобилияти уларнинг диди, жамиятдаги тутган ўрни ва салоҳиятини кўрсатиб беради.

Ранглар психологияда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Рангларнинг маъноси ва тартибга солиш психологияси тизимини М.Лусчер “Бизда уйғунлик қонуни” номли асарида келтириб ўтган. У 1940-йиллар охирида ранг тести ишлаб чиққан бўлса, америкалик психолог Бертолд Счвартз одамларнинг машинасининг рангига қараб, уларнинг характерларини изоҳлайди. Мисол учун, қизил ва сариқ машина эгалари ўзларини бахтли деб ҳисоблайди. Мовий рангли машина эгалари эса мувозанатли кишилар саналади. Оқ машинали кишилар консерватив қарашларга эга бўлса, қора машиналарда эса ишбилармонлик жиҳати устун ҳисобланади.

Куйида турли рангларнинг психологик ва культурологик хусусиятларига тўхталиб ўтамиз.

Масалан, қизил рангини психологик таҳлил қилсак, психологияда қизил энг кучли ранг ҳисобланади. Қизил эҳтирос ва куч рангидир. Бу рангни хуш кўрувчилар иродади, тезкор ва дўстона бўлади. Бу ранг асосан ўсмирлар томонидан афзал кўрилади.

Амстердам университети олимлари яшил ранг одамга яхши кайфият бахш этишини аниқлашган. Бу рангни ёқтирувчилар фаол ижтимоий ҳаётни маъқул кўради. Мулойим ва меҳрибон бўлади. Эрон аҳолиси учун яшил ранг тозалик ва тез ривожланиш, шунингдек бахтсизлик ва қайғуни англатади. Уларда яшил оёқ-даҳшатли одам, яшил уй- қабристон каби иборалар бор. Ўрта Асрларда Германияда банкрот бўлган кишилар яшил шляпа кийиши керак бўлган. Француз адиби Жюль Верннинг “Яшил нур” асарида шотланд миллатига мансуб қиз яшил нурни кўриш учун хатарли сафарга отланади. Чунки яшил нур шотланд халқи учун яхшилик аломати бўлиб, уни кўрган киши барча тилақларига этади, деб қаралади [3].

Узоқ вақт мобайнида яшил ранг Францияда салбийлик (ёвузлик) рамзи: масхарабознинг кийими ранги, казинода қимор стулларининг ранги. Марсликлар ва аждарлар доимо яшил рангда тасаввур қилинади. Ҳозирги Францияда яшил ранг табиат ва унумдорлик рамзидир [4].

Француз халқининг ранг билан боғлиқ қарашларига кўра кўк ранг Ғарб цивилизациясида асосий ранг ҳисобланади. Шунга қарамай дастлаб, кўк ранг табиатда кам учрайдиган ва беқарор ранг сифатида салбий маъно касб этган. Францияда XII аср бошланиши билан бу ранг ишонч, эътиқод, адолат, осмон рамзи ва улуғворлик рангига айланди [4]. Кўк

ранг осмон, рухий осойишталик ва абадийлик рамзи ҳисобланади. Кўк рангдаги гул эса романтиканинг символдир. Психологик таҳлилларга кўра бу рангни ёқтирувчилар меҳрли, хушмуомала ва уятчан кишилар бўлади. Кўк ранг меҳнат самарадорлигини оширади. Спортчиларнинг кўк рангга бўялган хоналарда машғулоти олиб бориши юқори натижаларга олиб келиши исботланган. Канаданинг Британия Колумбияси университети олимларининг аниқлашича тўқ кўк рангдаги либослар тинчлантириш хусусиятига эга экан. Хитой либосларида ҳам бу ранг энг кўп қўлланилади. Кўк ранг қадимда ҳам афзал кўрилган, масалан Амир Темурнинг байроғи кўк рангга бўлган. Европа Иттифоқи ҳам ўз байроғи учун шу рангни танлаган. Диний тасаввурларга кўра қадимда Митра (Форс худоси) ва Мардук (Бобил худоси) осмон рангли қопқоқларни кийиб олган деб билишган. Ислом динида ҳам Аллоҳнинг тахти кўк рангли сафир тошлари билан безатилган, деган қарашлар мавжуд. Кўк ранг черковда поклик ва ҳалоллик рамзи саналади. Славян халқларида эса кўк ёвуз руҳлар билан боғлиқ қайғу ранги бўлиб хизмат қилади. Француз тилида ҳам кўк ранги ижобий ва салбий маъноларда қўлланилади, масалан Шарл Перронинг “Кўк соқол” эртагидаги образ ёвузлик тимсоли сифатида гавдаланади. Шарк халқларида эса кўк ранг абадий ёвуз руҳларни кўрқитиб, ёмон кўздан сақлашига ишонишади. Кўк рангдаги кўзмунчоқлар фикрмизни айнан тасдиқлайди.

Бинафшаранг қадимда олий табақага мансубликни, нафислик, бойлик ва ҳашаматни англатган. Миср маликаси Клеопатра бу рангни жуда ёқтирган. Римда бир грамм бинафша рангли бўёқ олиш олтинга тенг бўлган. Рим императори бинафша рангли тахтда ўтириб, бинафша ранг сиёҳда имзо чекканлиги тўғрисида маълумотлар келтирилган. Рухонийлар хизмат даврида бинафша рангли кийим кийган, улар бу ранг рухий покланиш, дунёдан ажралишга ёрдам беради деб ҳисоблашган[5]. Ушбу ранг исломда кўк билан бирга илоҳий моҳият ва ҳайрат билан, яъни иллюзия билан бирликдир. Одатда сеҳргарларни бинафша рангли кийимда тасаввур қиламиз. Дунёда балоғатга етмаган болаларнинг 75%и бинафша рангни афзал кўришади. Бинафша рангнинг бир тури бўлган лилак ранги ёрқин келажакни англатади, шунинг учун бу ранг беозорлик белгиси ҳисобланади. Одатда ўсмирлик даврида танланади. Бинафша ранг донолик рамзи ва уни хуш кўрувчилар нозик табиатли, ижодкор одамлар бўлади. Бинафша ранг руҳга босим ўтказиши, шунинг учун бу рангни севувчилар ўзларини танқид қилади ва оқилона бошқаради.

Жигарранг – Қадимги Мисрда хавфсизлик, қулайлик, фаровонлик, туғулиш ва ҳаёт рамзи. Бу рангни хуш кўрувчилар ўжар, садоқатли, эҳтиёткор ва осойишта ҳаётни яхши кўради. Қадимги Римда фақат кўғирчоқбозлар жигарранг кийим кийган, зодагонларга эса таъқиқланган. Ўрта Асрларда жигарранг кийинган одам қийинчилик ва бахтсизликни тортган деб қаралган. Россияда эса аксинча, бой ва хурматли одамлар жигарранг кийим кийган.

Сариқ ранги психологик жиҳатдан кайфиятни кўтаради, бу рангни фаол ва ижодкор кишилар хуш кўради. Сарикни хуш кўрувчилар мулоқот жараёнида тинчлик ва қулайликни ёқтиради, улар қизиқувчан, жасоратли ва осон мослашувчан бўлади. Сарик рангини бир муҳитдан бошқасига ўтмоқчи бўлган кишиларга тавсия этилади. Масалан фарзанд кўриш арафасидаги

хомиладор аёлга туғруқ яхши ўтиши учун сариқ рангли кийим ва буюмлар тавсия қилинади. Бу ранг қадимги даврдан буён музлатилган қуёш ранги сифатида қабул қилинган. Сарик юқори синф вакиллари ва олийжаноб одамларга хос. Сарик ранг Хитойда муқаддас ҳисобланади. Бу ранг иммунитетни ва ўзига бўлган ишончни оширади. Сарик ранг ўзлаштиришга яхши таъсир қилади. Шу сабабдан уни интеллектуал фаолият ранги дейилади. Бироқ сариқ ҳар доим ҳам ижобий маъно англатмайди, чунки Европада сариқ ёки сариқ-қора байроқ карантинни, сариқ хоч эса ўлатни англатади. Славян халқлари учун сариқ ранг хиёнат ва рашкни билдиради. Тибетда рашк сўзи сариқ кўз ибораси орқали ифодланади. Жамиятда ғийбат тушунчасини ифодаловчи сариқ матбуот ибораси ҳам тез-тез учраб туради. Сарик ранг баъзи Осиё мамлакатлари учун ўлим ва мотамни англатади. Бундан ташқари, сариқнинг салбий таъсири ҳам мавжуд бўлиб, сариқ ранг кўп жойда боланинг кўп йиғлаши кузатилади. Япония анъаналарига кўра, сариқ ва нафармон гулларидан мотам маросимига гулчамбарлар тайёрланади. Шунинг учун хорижий меҳмонларга зинҳор сариқ тақдим этилмайди [1]. Бу ранг одатда олтин, бойлик ва қуёшни ифодалаб келади. Ўрта асрлар бошида бу ранг Францияда ҳасад, такаббурлик ва ёлгон ранги сифатида салбий қабул қилинган. Сотқинларнинг эшиги сариқ рангга бўялган. Замонавий Францияда сариқ ранг ўзининг ижобий жиҳатларини акс эттириб, қуёш ва ёзнинг рамзидир [2].

Пушти – ғазаб ва қайғуни юмшатувчи ранг саналади. Психологик текширувларга кўра бу рангни хуш кўрувчилар меҳнатсевар кишилардир. АҚШ, Швецария, Германия, Полша, Австралия ва Буюк Британиянинг 20% турмалари босимни камайтириш мақсадида пушти рангнинг бирор турига бўялган. Бу турмаларни “пушти пудинг” деб ҳам аташади. Бироқ унинг ўз номи мавжуд-Бейкер-Миллер пуштиси, бу ном маҳбусларга пушти рангнинг таъсирини биринчи бўлиб ўрганган АҚШнинг икки офицери шарафига қўйилган. Геншов бошчилигидаги олимлар гуруҳи 2014-йил Швецариянинг қамқоқхоналаридан бирига йўл олиши ва ушбу тажрибани қайта ўтказиши. Лекин тажриба ўттиз йил олдингисидан бошқача бўлди, яъни ранг маҳбусларга ҳеч қандай таъсир этмади.

Бундан маълум бўладики, одамларнинг рангга бўлган муносабати вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Фикрмизнинг яққол ишоти сифатида ранг танлашда ёш даврларига оид ўзгариш яъни, ёшлик даврида ёрқин рангларга бўлган қизиқиш, кексаликда тўқ рангларга алмашиш ҳодисасини келтиришимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотимиз давомида ранг фанлараро тадқиқот манбаи сифатида таҳлил қилиниб, қуйидаги таклиф ва хулосаларга келинди:

1. Таҳлил этилган мисоллар шунини кўрсатадики, рангнинг табиий хусусиятлари химик ва физикларнинг, уйғунлиги архитектор, дизайнер ва рассомларнинг, инсон руҳиятига таъсири психологларнинг тадқиқот манбаи бўлиб хизмат қилган. Филологлар эса рангнинг узуал ва окказионал маъносига доир масалаларни тадқиқ этади. Ранг ҳодисаси ва тушунчаси лингвистик, экстралингвистик ва нофилологик тадқиқот объекти сифатида физика, архитектура, наққошлик, рассомчилик, дизайн, психология ва филология фанлари учун муҳим ҳисобланади. Турли аспектда тадқиқ қилиниши натижасида рангнинг турли талқин

ва тавсифлари юзага келади. Ранг қайси соҳа учун тадқиқот манбаи бўлиб хизмат қилишига кўра социал, этник, психологик, маданий, миллий, семантик, стилистик, прагматик каби жиҳатдан фарқланади. Рангнинг турли соҳалар доирасида илмий ўрганилиши лингвистика учун номаълум ва мавҳум билимларни аниқлашнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. Илмий изланишда лингвистик ва экстралингвистик факторлар бирдек аҳамият касб этади, шунинг учун ҳар бир рангнинг психологик, культурологик ва лингвистик аспектда тадқиқ қилиниши илмий-амалий натижаларни таъминлайди.

2. Хорижий ва ўзбек олимлари ранг устида илмий изланишлар олиб бориб, рангнинг турлари, хусусиятлари, хоссалари, денотатив ва коннотатив маъноларини ажратиб кўрсатган. Япония ва Хитой бу борадаги изланишларнинг асосий маркази саналади, чунки бу давлатларда рангни ўрганиш йўналишида алоҳида илмий тадқиқот институтлари фаолият олиб боради. Охириги йилларда мамлакатимизда олиб борилган тадқиқотлар эса ранг феноменининг Ўзбекистонда ҳам чуқур ўрганилаётганлигини кўрсатади.

3. Халқнинг этногенези ва этнонимлар таркибида ҳам ранг компоненти етакчи ўринда туради. Кўнғирот, қорақалпоқ, оқ пичоқ этнонимлари (миллат ва халқ номи) мисолида бунга яққол кўришимиз мумкин. Шу билан бирга турли миллатга мансуб кишиларнинг тана, кўз, қош ва соч рангларидаги фарқлинишлар рангнинг этнография соҳасидаги аҳамиятини кўрсатади.

4. Рангга бўлган муносабат миллат, тилга кўра ҳам фарқланади. Маълум ранг бир миллат учун ижобий рамзий маъно ифодаласа, бошқа халқ учун

салбий аҳамият касб этади. Оқ ранг Шарқ халқлари учун мотам рамзи саналса, Ғарбда бу рамзий маънони қора ранг ифодалайди. Баъзи ҳолатларда бир ранг маълум тилда ҳам ижобий, ҳам салбий маъно ифодалайди. Француз тилида оқ ранг яхшилик тимсоли ҳисоблансада, бироқ *Offrir la carte blanche* ибораси дуелга чақирмоқ деган маъно ифодалайди. Бу каби лингвистик ҳодисалар ҳам рангни чуқур илмий таҳлил қилишни тақозо этади.

5. Психолог олимлар одамларнинг қайси рангни ёқтириши ёки машинасининг рангига кўра унинг ички ҳиссиётлари ва дунёқарашини билиш мумкин деб таъкидлайди. Бироқ рангга алоқадор муносабатлар давр ва вақт масалалари билан узвий боғлиқ. Пушти ранг устида ўтказилган тадқиқотлар, одамларда вақтга алоқадор ранг муносабатлари: ёшлиқда ёрқин рангларга, кексайганда тўқ рангларга бўлган кизиқиш фикримизни айнан исботлайди. Демак, вақт ўтиши билан жамият ва маданиятдаги ўзгаришлар ҳар бир индивид психологиясига ўз таъсирини ўтказиши, шунинг учун илмий тадқиқотларда макон ва замон муносабатларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

6. Таржимашунослик соҳасида эса ранг символикаси, бир тилдаги рангнинг рамзий маъносини бошқа тилдаги эквивалент вариант орқали бериш каби масалалар долзарб саналади. Ўзбек тилидаги “Отнинг кашқасидек” ибораси француз тилида “*Connu comme le loup blanc* – оқ бўридек” эквиваленти билан берилади. Ушбу мисолларда ранг орқали ифодаланган рамзий маъно ўхшатиш асоси орқали фарқланади. Таржима жараёнида рангнинг турли фанларга оид хусусиятлари, лингвистик ва экстралингвистик омиллари, денотатив ва коннотатив маъноларини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. С.С. Булатов. Рангшунослик. Тошкент-2009.:Ўзбекистон файласуфлари миллий жамоат нашриёти. –Б.26
2. Ю.Абдуллаев, А.Бушуй. Язык и общество. Тошкент-2002.: Фан.–Б.38
3. www.orbita.uz
4. В. А. Маслова. Лингвокультурология. Москва-2001.
5. www.xabardor.uz
6. Мишель Пастуро. Цвета нашей памяти. 2016.
7. С.Ўтанова. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. Ф.ф.н диссертация. Тошкент- 2007.
8. Ш.Қаюмхўжаева. Абе Кобонинг “Қумдаги хотин” романи таржимасида ранг символикасининг берилиши. Магистрлик диссертацияси. Тошкент-2014.
9. Н.Алёхина. Французский символизм в художественной и критической рецепции И. Ф.Анненского. Томск-2014.
10. William James Michael McIntyre. A Retrospective Survey of the Problems with Berlin and Kay (1969). University of Phoenix.
11. Abdulrahman Saud Al-rasheed, Norah S. Al-Mohimeed. Berlin and Kay’s Theory of Color Universals and Linguistic Relativity: The Case of Arabic. Journal of Modern Education Review, ISSN 2155-7993, USA. May 2013, Volume 3, No. 5, pp. 366–386
12. Clyde L.Hardin. Explaining Basic Color Categories. Cross-Cultural Research. February 2005.
13. C.L. Hardin. Berlin and Kay Theory. Encyclopedia of Color Science and Technology. Springer Science+Business Media New York 2013.
14. Yasmine Jraissatle. Couleur, culture et cognition. examen epistemologique de la theorie des termes basiques de couleur. These de doctorat en sciences cognitives et philosophie. 11 novembre 2009.
15. М.Т.Джалилова. Структурно-семантический анализ цветообозначения в таджикском, английском и русском языках. Душанбе – 2016
16. Н.В. Саранчёва. Символ как социокультурный феномен. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Волгоград-2007.
17. Л.Х.Кадырова, К.И.Мусина. К вопросу о роли дисциплины «Цветоведение и колористика» в обучении будущих дизайнеров. Филология и культура. 2015. №4(42).
18. Г.Р.Рахимова. Колористическая лексика в аспекте языковой картины мира.

19. Н.В.Ситникова. Колористика как основа формообразования в архитектуре (на примере работ мастеров XX века). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Барнаул.2010.
20. А.К.Калжанова. Психолингвистические аспекты соотнесенности эмотивной и колористической лексики. (На материале русского и казахского языков) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва 2004.
21. Е.Н.Соколова. Лексика цветообозначения в романе Р. Брэдбери «451 по фаренгейту» и его русском переводе Филология. Россия.
22. М.В.Богачева. Лексика тематической группы «цвет» в народной фразеологии пермского края и эргонимах г. перми (лингвокультурологический аспект). Вестник пермского университета 2011. Вып. 4(16).
23. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент. www.ziyouz.com kutubxonasi. - Б347.
24. Б.Ғ.Жабборов. Рангшуносликка оид айрим атама ва ибораларнинг изоҳли луғати. Наманган-2001.:Наманган. –Б19.
25. Р.З.Ризамухамедов. Рангшунослик ва композиция асослари. Тошкент-2020.-Б14.

Мухтор ХУДОЙҚУЛОВ,

Ўзбекистон Журналистика ва оммавий коммуникация университети

Медиа назарияси ва амалиёти кафедрасининг профессори, филология фанлари доктори

E-mail:masalchi@rambler.ru

Филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Миллий университети Журналистика кафедрасининг мудири Т.Эшбеков тақризи асосида

PRINTING AND PUBLIC OPINION

Abstract

This article is devoted to one of the important issues of the theory and practice of the press - the reflection of public opinion. Public opinion is a latent or open opinion of people, groups and layers of society towards facts and phenomena occurring in society and performs a controlling, discussing and binding function. There are many ways in the press to reflect public opinion. These are letters from readers, informational, analytical and artistic-journalistic materials printed and transmitted through various press channels. Press services created in all state bodies and public organizations also serve to reflect public opinion.

Keywords: press, journalism, public opinion, newspapers, magazines, radio, television, public channels on the Internet, letters, journalistic materials.

ПЕЧАТЬ И ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ

Аннотация

Данная статья посвящена одному из важных вопросов теории и практики прессы – отображение общественного мнения. Общественное мнение представляет из себя скрытое или открытое мнение людей, групп и слоев общества к фактам и явлениям, происходящим в обществе и выполняет контролирующую, обсуждающую и обязывающую функцию. В прессе имеются много путей отображения общественного мнения. Это – письма читателей, информационные, аналитические и художественно-публицистические материалы, печатающиеся и передающиеся через различные каналы прессы. Пресс-службы, созданные во всех государственных органах и общественных организациях, тоже служат для отображения общественного мнения.

Ключевые слова: пресса, журналистика, общественное мнение, газеты, журналы, радио, телевидение, общественные каналы в интернете, письма, публицистические материалы.

МАТБУОТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ

Аннотация

Ушбу мақола матбуотда жамоатчилик фикрининг акс этиши мавзусига бағишланган бўлиб, бу матбуот назариясининг муҳим масалаларидан биридир. Жамоатчилик фикри жамиятдаги кишилар, турли гуруҳ ёки табақаларнинг ижтимоий воқеликдаги факт ва ходисаларга яширин ёки очик суратдаги муносабатини англатувчи оммавий онг ҳолати бўлиб, жамиятда назорат қилувчи, маслаҳат берувчи ёки мажбур этувчилик функцияларини бажаради. Матбуотда жамоатчилик фикрини акс эттиришнинг турли йўллари мавжуддир. Буларга муҳарририятларга келган хатлар, информация ва таҳлилий ва бадиий-публицистик материаллар қиради. Ижро идоралари ва жамоат ташкилотларида ташкил этилган матбуот хизматлари ҳам жамоатчилик фикрининг матбуотда акс этишида муҳим ўрин тутади.

Калит сўзлар: матбуот, журналистика, жамоатчилик фикри, газеталар, журналлар, телекўрсатувлар, радио, интернет тармоқлари, хатлар, публицистика, матбуот хизматлари.

Кириш. Инсоният жамиятининг ўзига хос бошқарув усулларида бўлмиш жамоатчилик фикри қадим-қадимдан машҳур мутафаккирларнинг диққат-марказида бўлиб келган. Жумладан қадимги юнон файласуфи Демокрит, Протогорлар кўпчиликнинг фикри ижтимоий ҳаётни бошқаришнинг муҳим воситасидир, деганлар. Сократ ва Платон эса жамиятдаги донолар фикри кўпчилик фикридан аълодир, деган фикрни илгари сурадилар. Аристотел кўпчилик фикрига таяниш тарафдори бўлган. Кейинги файласуфлар бу фикрларни у ёки бу даражада ривожлантирганлар. Жамоатчилик фикрининг оммавий ахборот воситалари орқали акс этиши ҳам бир қатор мутахассисларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Ҳозирги кунга келиб жамоатчилик фикрининг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти табора ошиб бормоқда. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маънавий

ислохотлар табора чуқурлаштирилаётган республикада жамоатчилик фикрига кенг ўрин бериб келинмоқда. "Биз ўтган тўрт йил давомида жамиятимизда ошқоралик ва очиклик, сўз эркинлиги муҳида яшаш ва ишлашга аста-секин ўрганиб бораёпмиз", – деган эди Ўзбекистон президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга 2020 йил 30-декабридаги Мурожаатида. Бу масалада оммавий ахборот воситалари асосий вазифани бажаришлари лозимлиги таъкидланади бу Мурожаатда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жамоатчилик фикрининг ижтимоий аҳамияти борасида қатор тадқиқотлар, адабиётлар мавжуддир. Жумладан М.К.Горшков "Общественное мнение. История и современность" (Москва, 1988) асарида жамоатчилик фикрининг тарихий шаклланиши ва унинг ҳозирги замон кўринишлари ҳақида фикр

юритган. В.М.Герасимов “Общественное мнение в зеркале политической психологии” (Москва, Луч, 1995) асарида эса жамоатчилик фикрининг сиёсий қарашлар билан муносабатини тадқиқ этган. Кара-Мурзанинг “Манипуляция сознанием” китобида (Москва, изд-во “Экомо”, 2000) эса жамоатчилик фикрининг сунъий равишда бузилиш ҳоллари тадқиқ этилган. У.Яздановнинг “Жамоатчилик фикри ва ижтимоий тараққиёт” (“old conf. Plasma org. Ua”) мақоласида эса жамоатчилик фикрининг ОАВда қўлланилиши масалаларига тўхталинган. О.Абдуазимовнинг “Ахборотлашган жамиятда жамоатчилик фикри мониторингини таъминлашда оммавий коммуникациялар социологиясининг ўрни” асари (Тошкент, “Фан ва технология”, 2016) асари эса жамоатчилик фикрининг оммавий коммуникациялардаги кўринишлари масаласига бағишланган.

Тадқиқот методологияси. Юқоридаги ва бошқа илмий мақолалар асосан жамоатчилик фикрининг умумий-назарий масалаларига бағишланган. Мазкур мақолада эса жамоатчилик фикрининг назарий масалаларига асосланган ҳолда асосий эътибор унинг оммавий ахборот воситалари орқали ифодаланишининг илмий ва амалий жиҳатлари кўриб ўтилади.

Матбуотнинг ижтимоий моҳияти, асосий ижтимоий вазифалари нуктаи назаридан қараганда унинг яна бир хусусияти – жамоатчилик фикрининг ифодачиси эканлигида яққол кўринади. Матбуот жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётини акс эттириш ва ижтимоий борлик билан ижтимоий онгнинг бир-бирига таъсир кўрсатишида фаол ҳаракат этувчи омил вазифасини бажаришда жамоатчилик фикрига таяниб иш кўради.

Жамоатчилик фикри мураккаб тушунча бўлиб, у ижтимоий онгнинг муҳим бир қисмини ташкил этади. Ижтимоий онг муайян жамиятнинг фалсафий, сиёсий, маънавий, эстетик ва бошқа қарашлари бўлиб, у ижтимоий борлик – ўша даврдаги жамиятнинг моддий ҳаёт шароитидан, иқтисодий тузум шаклидан келиб чиқади. Жамоатчилик фикри ана шу ижтимоий онгнинг зарур қатламларидан бири саналади. Жамоатчилик фикри жамиятдаги кишилар, турли гуруҳ ёки табақаларнинг ижтимоий воқеликдаги факт ва ҳодисаларга яширин ёки очиқ суратдаги муносабатини англаувчи оммавий онг ҳолатидир. Жамоатчилик фикри жамиятда назорат қилувчи, маслаҳат берувчи ёки мажбур этувчилик функцияларини бажариб, ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу масалалари, муаммолари бўйича фикр-мулоҳазалар билдиради, ҳукм чиқаради. Чиқарган ҳукмларига нисбатан жамоатчилик фикри баҳолаш, таҳлил қилиш, амалий тартибга солиш функцияларини бажаради ва ижтимоий муносабатларнинг муайян нормаларини жорий қилади. Жамоатчилик фикри ўз характериға қараб ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Жамоатчилик фикри жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олади ва кичикдан каттага, яққадан умумийга ўсиб боради. Яъни, жамоатчилик фикри ижтимоий ҳаётдаги кичик бир масаладан тортиб, бутун инсоният учун тааллуқли бўлган жуда кенг миқёсдаги масала ва муаммоларни ҳам қамраб олиши мумкин. Шу билан бирликда жамоатчилик фикри ҳар қандай масала юзасидан ҳам кўтарилавермасдан, балки, ҳаётда ижтимоий кизиқиш уйғотадиган муҳим ва зарур масалаларни танлаб олади.

Юқоридаги қонуният, яъни кичикдан каттага, яққадан умумийга ўсиб бориш жамоатчилик фикрининг туғилиш жараёнини ҳам белгилайди. Яъни у бир шахснинг фикридан – жамоа фикрига, айрим гуруҳлар, табақа, мамлакат ва бутун дунё фикридан иборат бўлиши мумкин. Жамоатчилик фикри яққил ёки мунозарали бўлиши мумкин. Жамоатчилик фикри келиб чиқиши ва иш кўриши жиҳатидан стихияли (ўз-ўзидан келиб чиққан) ёки ташкил этилган бўлиши мумкин.

Жамоатчилик фикри одамларнинг кўплашиб, гуруҳ-гуруҳ, кейинчалик жамоа бўлиб яшаган даврдан қолган табиий онг ҳолатидир. Кейинчалик ҳукмрон синфлар, табақалар жамоатчилик фикрини ўз манфаатларига бўйсундириш учун турли воситалардан фойдаланганлар. Коммунистик тузум даврида жамоатчилик фикри яққа ғоявий ҳукмронликка сўзсиз бўйсундирилган эди. Ҳозирги даврга келиб жамоатчилик фикри жамиятда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. “Ҳозирги вақтда омманинг фикри тобора ошиб бораётган ҳокимиятга эгадир, – деб ёзади америкалик машҳур журналист Уолтер Липпман. – Бу нарса ҳаёт ёки мамотни ҳал қилувчи кучга айланиб бормоқда”. Ривожланган мамлакатларда жамиятни бошқариш жараёнида жамоатчилик фикрига кенгрок таянилмоқда, жамоатчилик фикрини менсимайдиган, яққа ҳукмронлик асосига қурилган тузумлар инкирозга учрамоқда. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида кенг демократик ислохотлар амалга оширилаётган республикаимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида жамоатчилик фикрига тобора кўпроқ аҳамият берилмоқда, амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий масалалар, қабул қилинаётган муҳим қонунлар жамоатчилик фикрига, умумхалқ фикрига ҳавола қилиниб муҳокама этилмоқда, ўлкаимиз ҳаётига доир муҳим масалалар кўплашиб ҳал қилинмоқда.

Жамоатчилик фикри турли йўллар ва воситалар орқали ифода этилади. У аввало сўз воситасида – оддий оғзаки гап, “миш-миш”дан тортиб турли йиғинларда сўзлаган нутқ, маъруза, музокараларда акс этади. Мамлакатимиз асосий қонунларида ўз аксини топган сўз эркинлиги ҳуқуқи биринчи навбатда жамоатчиликка ўз фикрини билдириш эркинлигидир. Бу ҳуқуқ турли жамиятда турлича ҳал этилади. Жамоатчилик фикри шунингдек адабиёт ва санъат асарларида ҳам ўз ифодасини топиши мумкин. Инсоният тарихида ўчмас из қолдирган буюқ асарлар одамларга катта, олижаноб ғоялар, ўлмас фикрлар бера олган асарлардир. Шуни таъкидлаш керакки, бадиий адабиёт ва санъат асарларида жамоатчилик фикри тўппадан-тўғри тарзда эмас, юксак бадиий шакл, маҳорат билан ифода этилганидагина ўз мақсадига эришиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Матбуот жамоатчилик фикри энг кенг ва бемалол зуҳур топувчи ижтимоий макон ҳисобланади. Матбуот ижтимоий фикрни шакллантириш, хусусий кизиқишни умумий кизиқишга айлантира олиш хусусиятига эгадир. Матбуот жамоатчилик фикрининг шаклланиши ва тарқалиши ҳамда объектга – ўқувчилар онгига етиб боришида энг таъсирчан майдон ҳисобланади.

Оммавий ахборот воситалари материалларининг асосини ташкил этувчи публицистиканинг асосий вазифаси жамоатчилик фикрини шакллантиришдан иборатдир. Бунда публицистиканинг барча турлари ва

жанрлари иштирок этади. Жамоатчилик фикри матбуот ва оммавий ахборот воситаларининг барча кўринишларида – газеталар, журналлар, радио ва телекўрсатувлар ва интернетнинг турли ижтимоий тармоқлари фаолиятида доимий равишда ўз ифодасини топади.

Матбуотда жамоатчилик фикрини акс эттиришнинг турли йўллари мавжуддир. Бу борада ҳам кичикдан каттага, оддийдан мураккабга қараб ўсиб бориш ҳодисасини кўрамиз. Матбуот нашрларида жамоатчилик фикрининг энг бошланғич шакли муҳарририятларга келган хатлар орқали ифода этилади. Кишилар кундалик ҳаётининг турли масалалари бўйича муҳарририятларга мурожаат этишади ва турлича фикр-мулоҳазалар билдирадилар. Улар орасида ижтимоий аҳамиятга молик турли масалалар, муаммолар бўлиши мумкин. Бундай хатлар газеталар саҳифаларида “Бизга ёздилар”, “Газетхонлар хатларидан”, “Таклиф ва мулоҳазалар” ва бошқа рукнлар остида бериб борилади. Жамоатчилик фикри ифодасининг бу бошланғич шакли орқали кишилар кайфиятини, уларни ўйлантираётган муаммоларни билиб олиш мумкин. Бу муҳим масалага кенг эътибор берган матбуот нашрлари ва оммавий ахборот воситалари ўз ижтимоий вазифаларини бажаришда яхши натижаларга эришадилар, халқчил ва оммавий бўладилар. Аксинча, фақат расмий характердаги материаллар билан тўлиб-тошган, халқдан, жонли фикрдан ажралиб қолган матбуот нашрлари инкирозга учрайди. Айрим матбуот нашрларида жамоатчилик фикрини йўналтириш учун махсус доимий рубрикалар ташкил этилади. Ҳар бир нашрнинг жамоатчилик фикрига қанчалик эътибор бериши муҳарририят раҳбарлари, ходимларнинг изланувчанлиги, маҳоратларига боғлиқдир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек матбуотда жамоатчилик фикрини шакллантириш ва акс эттиришда публицистика асосий ўрин тутади. Публицистика – шу кунги воқеа, ҳодиса ва муаммоларни шу кунги жамиятга, ўқувчиларга етказиш, жамоатчилик фикрига ҳавола этиш, бу фикрни шакллантириш ва ниҳоясига етказиш демакдир. Жамоатчилик фикрисиз, кўпчиликка доир муаммо ва масалаларни кўтариб чиқишларсиз матбуот материали ҳеч кимга манзур бўлмайди, уни ҳеч ким ўқимайди. Бадий адабиётдаги жамоатчилик фикрдан фарқли ўлароқ публицистикадаги жамоатчилик фикри баъзан тўғридан-тўғри, бадий публицистикага оид жанрларда эса маълум даражада бадий воситалар орқали ифода этилади.

Газета ва журналларда бериладиган хабарлар, радио орқали эшиттириладиган ахборотлар, турли мавзулардаги телекўрсатувлар, лавҳалар, репортажлар, интернет ижтимоий тармоқлари тарқатаётган турли хабар ва кўтарилаётган муаммолар ўқувчи онгида қизиқиш уйғотиши, фикрини кўзғатиши учун улар жонли, ҳаётий бўлмоғи зарур. Аксинча, кишилар онгида қизиқиш уйғотмайдиган, юзаки, бир ёқлама асосиз хабарлар, лавҳалар жамоатчилик фикрини кўзғотмайди, матбуот нашрлари ва оммавий ахборот воситаларининг тасвирий вазифасини бажара олмаслигига, оқибат натижада инкирозга олиб келади.

Оммавий ахборот воситаларида кенг ўрин олиб келаётган таҳлилий публицистиканинг бош вазифаси – жамоатчилик фикрига хизмат қилишдир. Бу турга оид жанрлар – мақола ва унинг хиллари, суҳбат, тақриз,

шарҳ, қузатув кабилар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётнинг турли муаммоларини кўтариб чиқади ва жамоатчилик фикрига ҳавола этади. Таҳлилий публицистиканинг фаолият кўрсатишида газеталар билан бир қаторда журналлар асосий ўрин тутади. Журналларнинг турли хиллари – ижтимоий-сиёсий, илмий, адабий-бадий, ҳажвий журналлар ўз соҳаларидаги муаммоларга эътиборни қаратиб, энг муҳим масалаларга жамоатчилик фикрини уйғотиш билан машғул бўладилар. Бу борада мутахассис публицистларнинг жамоатчилик фикрини уйғотишдаги хизматлари каттадир. Ҳозирги замон ўзбек публицистларидан А. Мелибоев, Х. Дўстмухаммедов, Қ. Норқобил ва бошқаларнинг ижтимоий ва маданий-маънавий ҳаётнинг турли масала ва муаммолари бўйича жамоатчилик фикрини уйғотиш борасидаги хизматлари эътиборга моликдир. Ўзбек таҳлилий публицистикаси матбуотимизнинг таҳлил функциясини бажаришда жамоатчилик фикрига таяниб иш кўрмоқда.

Публицистиканинг учинчи, энг мўтабар қисми – бадий публицистика ҳам жамоатчилик фикрини шакллантириш учун хизмат қилади. Бадий публицистиканинг асосий жанрлари – очерк, фельетон, памфлет ижтимоий ҳаёт муаммоларини публицистик ва бадий воситалар орқали ифода этади. Табиийки, бу жанрларнинг ҳам асосини жамоатчилик фикри ташкил этади. Бадий публицистика таҳлилий публицистикадан фарқли равишда бадий адабиётнинг образлилик ва бошқа тасвирий воситаларидан кенг фойдаланади. Бинобарин, бадий публицистикада жамоатчилик фикри янада чуқурроқ, образлар воситасида, чунончи, ҳажвий публицистикага оид бўлган фельетон ва памфлетда ижтимоий кулги орқали ифода этилиши унинг таъсирчанлигини янада ошириши мумкин. Ҳозирги ўзбек матбуотида бадий публицистикада жамоатчилик фикрини уйғотувчи айрим асарлар яратилса-да, бу борада қилинаётган ишлар етарли эмас. Ўзбек бадий публицистикаси мустақил юртимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётидаги муаммоларни янада чуқурроқ очиб бериши, жамоатчилик фикрига хизмат этиши лозим.

Матбуотда жамоатчилик фикрини аниқлашнинг қатор ташкилий шакллари ҳам мавжуддир. Газета ва журналлар саҳифаларида, радио ва телекўрсатувларда ташкил этиладиган баҳс, мунозара, давра суҳбати, маълум мавзулар ҳақида кишилар фикрини сўраб билиш, муҳим қонунлар, ҳужжатларнинг халқ ўртасида муҳокама қилиниши, анкеталар тарқатиш, сўраб чиқиш, социологик тадқиқотлар – шулар жумласидандир. Жойлардаги ижтимоий тадқиқотлар марказлари билан матбуот нашрлари ҳам доимий алоқада бўлиб туришлари лозим.

Жамоатчилик фикрининг бевосита амалга оширишда матбуотнинг таъсир функцияси асосий роль ўйнайди. Жамоатчилик фикрининг амалга оширишда бошқа ташкилотлар, давлат идоралари ҳам муҳим ўрин тутади. Масалан, Ўзбекистон парламенти томонидан республикамиз ҳаётига доир муҳим масалалар бўйича муҳим қонунлар ва ҳужжатларнинг умумхалқ муҳокамасига қўйилиши фикримизнинг далилидир.

Хулоса ва таклифлар. Жамоатчилик фикрининг матбуотдаги ўрни ва аҳамиятини чуқур хис қилиш, унинг қонуниятларини билиш ва ундан фойдаланиш ҳар бир журналистнинг, қалам аҳлининг

муҳим вазифасидир. Республикамизнинг барча ижро идоралари ва жамоатчилик ташкилотларида ташкил этилган махсус матбуот хизматлари ҳам жамоатчилик

билан ишлашдек олий мақсадга қаратилган бўлиб, бу муҳим масаланинг мамлакатимизда кенг миқёсда амалга ошириш учун хизмат қилиши лозимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Общественное мнение. Википедия.
2. Горшков М.К. Общественное мнение. История и современность. М., Политиздат, 1988. 383 стр.
3. Герасимов В.М. Общественное мнение в зеркале политической психологии. М., изд-во “Луч”, 1995, 134 стр.
4. Грушин Б.А. Мнения мира и мир мнений М., Изд-во “Праксис”, 1967, 456 стр.
5. Цаллер Дж. Происхождение и природа общественного мнения. М., Изд-во Луч, стр 158.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. М., Изд-ва “Эксимо”, 2000, 235 стр.
7. Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий институт сифатида. Т., “Университет”, 1998. – 176 б.
8. Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – М.: Изд-во МГУ, 1973, 315 с.
9. У.Язданов. Жамоатчилик фикри ва ижтимоий тараққиёт. (“Old conf. Plasma org. Ua”).
10. О.Абдуазимов. Ахборотлашган жамиятда жамоатчилик фикри мониторингини таъминлашда оммавий коммуникациялар социологиясининг ўрни. Т., “Фан ва технология”, 2016, 352 б.

Гўзалхон ХАЙДАРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Хорижий филология факультети
Табиий йўналишлар бўйича чет тиллар кафедраси
инглиз тили ўқитувчиси
E-mail: g.haydarova@nuu.uz

ЎзДЖТУ доценти, филология фанлари доктори А.А.Насиров тақризи асосида

NATIONAL IDENTITIES OF PROVERBS AND SAYINGS AND THEIR STRUCTURES

Abstract

Every nation and nationality have their own way of living and national beliefs that based on their culture, daily life, history and life experience. Eventually they cause to have different proverbs, expressions, idioms and sayings in peoples' everyday speech. Proverbs and sayings surround people every day. Whether at work or street by conversing with others, proverbs are used to highlight meaning. People who have strong respect to the valuable life-lessons use proverbs more than ordinary words in conversation. Proverbs and sayings can help us to make our both written and oral speech more meaningful, expressive, and beautiful.

Key words: proverbs, sayings, language, culture, nation, nationality, politeness, hospitality.

МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ВА УЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ

Аннотация

Ҳар бир миллат ва халқ ўзининг маданияти, кундалик турмуши, тарихи ва ҳаёт тажрибасига асосланган ҳаёт тарзи ва миллий этикодаларига эга. Ва улар орқали тилда мақоллар, иборалар ва маталлар пайдо бўлади. Мақолларга ҳар кунги ҳаётимизда дуч келамиз. Ишда, ўқишда ёки кўчада инсонлар билан муомалада мақоллар гапга ургу бериш мақсадида ишлатилади. Қадриятларга ҳурмат билан қарайдиган инсонлар муомалада оддий сўзлардан кўра кўпроқ мақолларга мурожаат қиладилар. Мақоллар ва маталлар бизга ёзма ва оғзаки нутқимизни янада маъноли, тушунарли ва чиройли қилишга ёрдам беради.

Калит сўзлар: мақоллар, маталлар, тил, маданият, халқ, миллат, ҳушмуомалалик, меҳмондўстлик.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ И СТРУКТУРЫ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Аннотация

У каждой нации и народности свой образ жизни и национальные убеждения, основанные на их культуре, повседневной жизни, истории и жизненном опыте. В конечном итоге появляются разные пословицы, выражения, идиомы и поговорки в повседневной речи. Пословицы и поговорки окружают людей каждый день. Будь то на работе или на улице, общаясь с другими, пословицы используются для выделения смысла. Люди, которые глубоко уважают ценностей нации, используют пословицы больше, чем обычные слова. Пословицы и поговорки делают нашу письменную и устную речь более значимой, выразительной и красивой.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, язык, культура, нация, национальность, вежливость, гостеприимство.

Introduction. Proverbs and sayings are studied in both Folklore and Linguistics. In folklore, they are studied as a unit of literature. The reason of analyzing proverbs and sayings in folklore to study different nations' culture, traditions and national identity. And the aim of studying them as a linguistic or phraseological unit is to study their structure, analyse them as a sentence.

Literature review. All proverbs are centered to teach people in all humanly values such as friendship, wisdom, knowledge, loyalty, homeland, brevity and other various issues. They are used to educate people as well as give more expressive look to the speech. The more proverbs are used in language the more effective the meaning of conveyed speech is. It is commonly translated as the means of being more logical and morally educated by using them on time. Besides proverbs, there are other means of folklore pieces too such as sayings "matal" in the Uzbek language.

Matal means completed idea, and meaning is found by thinking logically. Is sometimes seems far from its real meaning, but it emphasizes the logical conclusion by

repeating other forms of conveying message. It is not so famous as proverbs due to the fact that their meaning is not comprehended easily as proverbs.

Matal is preferred by more older people as to have strong points to think, it is far more effective way of delivering moral lessons.

Different scholars have commented on the article in different ways, which we agree with and some of our linguists. Scientists who have done a great job on the proverbs are V.I. Dalm, A.Dandis, A.Taylor, B.J.White, G.L.Permakov, A.A.Potebnya, V.L.Anikin, Sh.Shomaksudov, P.Bakirov and E.D. Suleymanova's ideas are relevant.

According to A.Dandis, "The twentieth century, in the influence of modern social sciences, seems to have begun to deviate from the literary and historical study of proverbs" [1].

"Proverbs and sayings form the whole life, social and historical experience of the working people".

“The proverbs are the words of people, reflecting the centuries-old social and historical experience of the people”.

A. According to Taylor: “It is very difficult to explain the proverbs. It is not easy to determine whether a sentence is an proverb or not. Therefore, no description can give a clear and convincing description of the proverb, nor will it help to clarify what the proverb is”.

B.J. White “It is impossible to offer a brief but well-descriptive description of the proverb, especially a description of the proverb... Fortunately, the description is not really necessary because we know what the proverb is”.

Sadriddinova's research is devoted to the study of Uzbek lexicon and proverbs [2].

B.A. Soatov found genre and poetic character of Uzbek folklore [3].

Sharafiddinova paid attention to the rhyme and its functional and methodological features in the compilation of Uzbek folk tales. I. Begmuratov, R.A. Latipova, E.V. Ivanova's research focuses on comparative folklore, including proverbs and texts. Russian proverbs In Cherneleva's study the comparative aspect was studied.

Almost a thousand years ago today, Mahmud Koshgari provided many examples in his work “Devonu lugotit-Turk”, proving the long history of the genre of folklore in the work of our people. Speaking of the history of the study of Uzbek proverbs, it is worth mentioning the services of Mahmud Koshgari, of course.

In his work Devonu Lugotit-Turk, Mahmud Koshgari says that the book is embellished with “literary words, prayers, proverbs, rajaz and prose”. As an example of another historical treasure, the dictionary of the Turkic words by Mahmud Koshgari contains about 400 proverbs and more than 13,000 examples of this genre.

Research methodology. In contemporary linguistics, including comparative linguistics and folklore studies, the study of proverbs is essential. Its important feature is that it is interdisciplinary in nature and is being studied in every field of science. As a result, paremiology, or the study of proverbs, has emerged as a separate area in linguistics.

Proverbs by their very nature are international genres. There are no people in the world who do not have their sayings. Because each nation will pass on its experiences to generations in the form of proverbs. That is why there are many similar and concise proverbs in the oral form of the various peoples. Because every nation has a lot in common with each other.

In English, the term proverb is generally represented by the word proverb. Sometimes, in many publications: adages, dictums, maxims, mottoes, precepts, saws, truisms, we can also explain the proverb.

Folklore is one of the most common genres in English language. Often with its structure, folklore, and more, it shows something in common with Uzbek proverbs.

In the process of learning proverbs, its structure is an important factor in how a syntactic whole is shaped. The structure of proverbs is based on one or more syntactic units. Proverbs with the same syntactic integrity are usually one-sided proverbs, often in the form of short phrases. That is why Uzbek and English folklore are very similar. The following proverbs will try to prove our point.

The absent is always in the wrong- O'zi yo'qning
— ko'zi yo'q.

*There is no accounting for tastes - Har kim
suygan oshini ichadi.*

*Actions speak louder than words- Gap
bilguncha — ish bil.*

*Advise none to marry or go to war- Har kimning
niyati o'zining yo'ldoshi. [4]*

Most proverbs consist of two parts, some of which are illustrative and the other consists of conclusion:

- *After dinner sit a while,
After supper walk a mile.*
- *Qorning ochmasdan ovqat yegin,
Qorning to'ymasdan qo'l artgin.*
- *Art is long, life is short.*
- *Ilmsiz — bir yashar,
Ilmli — ming yashar.*

There are also 4-component proverbs in Uzbek. However, four-component proverbs are not uncommon among English proverbs.

- *Zamon seni o'qitar,
Tayoq bilan so'qitar.
Sabog'ingni bilmasang,
Do'konda bo'z to'qitar.*
- *Early to bed and early to rise
Makes a man healthy, wealthy and wise.*

Proverbs are divided into prose and poetry according to their structure.

- *All asses wag their ears*
- *Ahmoq aql o'rgatar.*
- *Barking dogs seldom bite*
- *Qopag'on it tishini ko'rsatmas*

In Uzbek folklore, poetic proverbs are more common than English proverbs. Poetic proverbs have their specific weight, rhyme and tone.

- *Oltovlon ola bo'lsa,
Og'zidagin oldirar.*
- *To'rtovlon tugal bo'lsa,
Tepadagin endirar.*

While the poems in a poetic form combine rhythmic-syntactic parallelisms, alliteration, rhyme, and many other poetic means with a compelling, melodic, dress, in some cases, repetitions of simple words or radicals can also be rhymed.

For example:

- *Yomonga bo'ldim yo'ldosh,*
- *Ishimga bo'lmadi qo'ldosh.*
- *Yaxshiga bo'ldim yo'ldosh,*
- *Ishimga bo'ldi qo'ldosh.*

Proverbs and sayings are an integral part of the language. With them, we can make our speech more expressive, meaningful, and beautiful. Each nation's proverbs and sayings are based on the history, culture, daily life, life experience, and so on. And they can be expressed in a variety of national and cultural words and expressions. For example, monetary units, dates, holiday names, rules, names of drink and food, and so on. The nationality and culture of proverbs and sayings, and more specifically, which people belong, is not difficult to grasp by the above features. And the proverbs and sayings that are of the same nationality and reflect the national and cultural character of that nation cannot be found in other peoples and in other languages. If another language is the equivalent of an proverb, then it is not an proverb that expresses the nationality of one nation.

Although the proverbs are often quoted as parables, each one is unique. “*Temirni qizig'ida bos*”, “*Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar*”, “*Er yigitga ikki nomus-bir o'lim*” are essentially proverbs, and their contents have a general idea. Examples are “*Sulaymon o'ldi, devlar qutuldi*”, “*Tosh qattiqmi, bosh qattiq*”, “*Ko'rgan bilan eshitgan bir emas*”. Because of their content, the general conclusion is that the whole idea is not understood, but is represented by the character itself. The proverbs are not only a summary of people's perceptions, life experiences, and judgments, but also a figurative expression of truth, a judgment on a particular issue.

The national-cultural nature of proverbs and sayings can be seen only in proverbs that are available to these peoples, and there should be no alternative. If we give a brief overview of the national and cultural peculiarities of Uzbek proverbs and sayings, their national identity is a feature that is not unique to other peoples and is unique to the Uzbek people. The cultural features of these proverbs and sayings reflect the customs and culture of that nation or nation. Therefore, it cannot be translated into words or phrases. For example:

Proverbs which are belong to relationships:

- *Hovli olma, qo'shni ol*
- *Yosh kelsa ishga, qari kelsa oshga*
- *Qaynanalik kelin- qarqara kelin, Qaynanasiz kelin- mazxara kelin*

Proverbs which are belong to meals:

- *Ishlab topganning oshi — lazzatli.*
- *Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich*
- *Eldan osh yesang, elga osh ber*

Proverbs which are belong to labor and hardworking:

- *Bog'bon bo'lsang, sarxar qil, Dehqon bo'lsang, shudgor qil.*
- *Zar bo'lmasa, zargar — xarob, Yer bo'lmasa, dehqon — xarob.*

Proverbs which are belong to art:

- *Kuygan o'lanchi bo'lar, Suygan — laparchi.*

In the above-mentioned Uzbek proverbs and sayings, we can see the culture of Uzbek people and words that are not common in other nations.

We can cite such words or expressions by many other examples. Examples include dates, place names, food names, celebrity names, clothing names, and so on.

Christmas is a very important holiday for the English people, and they are well prepared for this holiday. Consider the following English proverbs about Christmas. “*Christmas is coming, but once a year is enough*”, “*Christmas only comes once a year*”. There is no equivalent of this proverb in Uzbek. We do not

have this holiday. Now, as the proverb goes on, the English come up with this proverb Christmas once a year, rather than spending that year on useful and meaningful activities, treating people well, paying attention and donating. It is better to give a gift to others.

“*There is no good accord where every man would be a lord*”

This proverb describes the English level, the name of the action. This means that through the names of people in society, we can also discover national-cultural features.

“*Many speak of Robin Hood, who never shot in his Bow*”

Robin Hood is a legendary British folk hero. He created many philosophies and works about him. The names of such legendary heroes exist in every nation. In addition to Robin Hood in the English, for example, are Sherlock Holmes, Dorian Gray, Robinson Crusoe, Charlie Chaplin and Alpomish, Barchinoy, Shum bola in Uzbeks.

- English man's home is his castle
- East or West- home is best
- My home is my castle
- To carry coals to Newcastle [5]

Analysis and results. The analysis of the national and cultural peculiarities of proverbs and sayings in English and Uzbek has led to the following results:

• Wide range of national and cultural features of both languages;

• Translation of sayings and proverbs that are not an alternative in another language requires to be careful to retain their original meaning;

• There are more realities in Uzbek than in English, and there are many proverbs and sayings in them;

• There are proverbs in English and Uzbek that express some of the national and cultural identity, albeit somewhat similar in meaning, but expressed through similar but generally different components.

• In English the emphasis is on the politeness of not wasting time and politeness;

• In Uzbeks, the emphasis is on respect, hard work, laziness and hospitality.

Conclusion. While comparing English and Uzbek proverbs, we saw that English proverbs are shorter than those in Uzbek, and proverbs can be found even in the poetic structure in Uzbek, with proverbs in English mostly used as epigraphs. In the Uzbek language, it is often used as both an epigraph and a conclusion, and finally, if the British are more attentive to politeness, eating and saving in social relations, the Uzbeks will be hardworking, hospitable and respectful. It is not an exaggeration to say that proverbs derive from the way people live.

REFERENCES

1. Дандис А.О. О структуре пословицы. Паремииологический сборник .М.:1978, -С.13.
2. Sadriddinova M. Z, O'zbek maqol va matallari leksikasi, T, 1984.-B.128.
3. Soatov B.A, O'zbek xalq maqollarining janr va she'riy xususiyatlari,-T,1990,-B.53.
4. Mirzayev T. “O'zbek xalq maqollari”. T., 2005
5. Gulxaniy “Zarbulmasal” Toshkent 1972. “O'qituvchi” nashriyoti 3, 5, 15 betlar
6. Уайтинг Б. Ж, Дандис А.О. Паремииологический сборник /цит.:1978, -С.14
7. Bakirov P.U. O'zbek, rus qozoq tillarining semantik va struktur tahlili.T.:2006,-B.73
8. Караматова К.М., Караматов Х.С. “Proverbs. Maqollar. Poslovitsy”. T., 2000, 398 б
9. www.ziyo.uz
10. www.wikipedia.com

Абдуманнон ҲАСАНОВ,
Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети таянч докторанти
E-mail: abдуманнонhasanov3137@gmail.com

ТошДЎТАУ доценти, ф.ф.н. Тогаев Т.М. тақризи асосида

FILLING LEXICAL GAPS IN THE UZBEK LANGUAGE WITH DIALECTISMS (BASED ON LIVESTOCK VOCABULARY)

Abstract

This article is devoted to filling lexical gaps in the Uzbek language with dialectisms. The article shows the norms and criteria for enriching lexical gaps in the modern Uzbek literary language with dialectics. The mechanisms of application of these criteria are explained by examples. In the course of the research, the gaps identified in the process of comparing the lexicon of the Uzbek literary language and folk dialects were analyzed. That is, the idea of literaryizing dialectisms that express concepts that are lexical lacunae in literary language was considered. In conclusion, the need to pay serious attention to filling lexical gaps with dialectics in order to maintain the purity of language and ensure its development.

Key words: language development, vocabulary, lexical lacuna, literary norm, literaryization, dialect, dialectism, animal husbandry vocabulary, linguistic need, vocabulary enrichment.

ЗАПОЛНЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЛАКУН В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ ДИАЛЕКТИЗМАМИ (НА ПРИМЕРЕ ЖИВОТНОЙ ЛЕКСИКИ)

Аннотация

Данная статья посвящена заполнению лексических пробелов в узбекском языке диалектизмами. В статье показаны нормы и критерии обогащения лексических пробелов в современном узбекском литературном языке диалектикой. Механизмы применения этих критериев поясняются примерами. В ходе исследования были проанализированы пробелы, выявленные в процессе сравнения лексики узбекского литературного языка и народных диалектов. То есть рассматривалась идея литературных диалектизмов, выражающих понятия, являющиеся лексическими лакунами литературного языка. В заключение необходимо обратить серьезное внимание на заполнение лексических пробелов диалектикой, чтобы сохранить чистоту языка и обеспечить его развитие.

Ключевые слова: развитие языка, лексика, лексическая лакуна, литературная норма, литературность, диалект, диалектизм, лексика животноводства, языковая потребность, обогащение словарного запаса.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ЛЕКСИК ЛАКУНАЛАРНИ ДИАЛЕКТИЗМЛАР БИЛАН ТЎЛДИРИШ (ЧОРВАЧИЛИК ЛЕКСИКАСИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Бу мақола ўзбек тилидаги лексик лакуналарни диалектизмлар билан тўлдиришга бағишланган. Мақола орқали ҳозирги ўзбек адабий тилидаги лексик лакуналарни диалектизмлар билан бойитиш меъёрлари ва мезонлари кўрсатиб берилган. Бу мезонларнинг амал қилиш механизмлари мисоллар орқали тушунтирилган. Тадқиқ жараёнида ўзбек адабий тили ва халқ шевалари лексикасини қиёслаш жараёнида аниқланадиган лакуналар таҳлилга тортилган. Яъни адабий тилда лексик лакуна бўлган тушунчаларни ифодаладиган диалектизмларни адабийлаштириш хусусида фикр юритилган. Хулоса сифатида тил софлигини сақлаш ва унинг тараққиётини таъминлаш учун лексик лакуналарни диалектизмлар билан тўлдиришга жиддий аҳамият қаратиш зарурлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: тил тараққиёти, лексика, лексик лакуна, адабий меъёр, адабийлашув, диалект, диалектизм, чорвачилик лексикаси, лисоний эҳтиёж, лексикани бойитиш.

Кириш. Жамият тараққий этиб борар экан, инсон руҳиятидаги ўзгаришлар ва унинг лисоний имкониятлари даврнинг талаб ва эҳтиёжларига мослашиб боради. Айни шу сабаблар билан тил лексикаси ҳам ўз борлигини янгиртириб, яшартириб, тўқислаштириб ҳаётини фаолиятини давом эттираверади. Мазкур жараённинг мақсадга мувофиқ тадрижи тил эгаларининг ҳам муайян масъуллигини талаб этади [7]. Ана шу масъулликнинг намунаси сифатида тил ичидаги лексик лакуналарни халқ шеваларидаги сўзлар билан тўлдириш тил тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 декабрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили

сифатида нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чоратadbирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сонли Фармони ижросини таъминлаш мақсадида 2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ҳамда тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси қабул қилинди. Мазкур концепцияда тилимизнинг бугунги ҳолати танқидий таҳлил этилиб, уни бартараф этиш бўйича аниқ чоратadbирлар йўналиши кўрсатиб берилган. Хусусан, ижтимоий соҳалардаги кўплаб атамаларни ўзбекчалаштириш, янги атамаларга мос муқобил сўзларни топиш, шева сўзларини ўрганишни такомиллаштириш, тилимиз софлигини таъминлаш учун зарурий чораларни кўриш белгиланган [1]. Ижтимоий соҳага оид атамаларни илмий асослаш ва уларни

истеъмол учун тил луғат бойлигига киритиш бу борадаги ишларнинг энг устувор йўналишларидан биридир. Айни шу масалаларнинг ечими учун ҳам тилшунослик соҳасида тадқиқот олиб бораётган ҳар бир изланувчи муайян масъулиятни ҳис этмоғи лозим.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тил лексикасининг мақбул тарзда бойиши ва стихияли кенгайиши жамиятда тил лексик меъёрларининг тақомиллашуви ҳам боғлиқ. Тил таракқиётига англи аралашув ёки бу жараённинг объектив баҳолашга уриниш ўзбек тилшунослигида XX асрнинг сўнгга ярмида анча жадаллашди. Чунончи, ўзбек миллий маданиятининг жонқуярлари олдида, айниқса, тилшунослар, педагоглар ва оммавий ахборот воситалари ходимлари олдида бу борада амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар анча. Бу борада тилшунос олимлар томонидан шу кунгача бажарилган ишлар алоҳида аҳамиятга эга. Улар орасида Р. Қунгуров, Э. Бегматов, Ё. Тожиёвларнинг «Нутқ маданияти ва услубият асослари» (Тошкент, 1992), Э.Бегматов, А.Бобоева, М. Асомидиноваларнинг «Адабий норма ва нутқ маданияти» (Тошкент, 1983) ҳамда Э.Бегматов, А. Маматовларнинг «Адабий норма назарияси. I, II, III қисмлар» (Тошкент, 1997, 1998, 1999) асарлари алоҳида мавқега эга. Бу ишлар орасида Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомидиноваларнинг «Адабий норма ва нутқ маданияти» асари ўзбек адабий тили меъёрларини кенг қамровда ўрганган биринчи йирик тадқиқот ҳисобланади. Сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида бу борадаги ишлар бироз сусайган. Ҳолбуки тил замон билан ҳамнафас феномен сифатида даврнинг ҳар бир ўзгаришларини ўзида аксантиради. Шу боис лексик меъёрларни муттасил таҳлил қилиб бориш тил барқарорлиги учун ҳам муҳимдир.

Тадқиқот методологияси. Тафаккурнинг изчил ривожини натижасида тилда пайдо бўладиган лексик лақуналарни диалектизмлар билан тўлдиришда албатта муайян меъёр ва мезонларга амал қилиш даркор. Зеро адабий тил ўз хусусиятига кўра нормалашган ва турғун жиҳатларга эга эканлиги аксар адабиётларда қайд этилган [9]. Бу эса тил лексикасига диалектизмларни олиб киришда қуйидаги жиҳатларга алоҳида диққат қаратишни тақозо этади:

1. Лексик лақунани номлаётган диалектизм қўллашга қулай, иложи борича соф туркона ва айни дамда кенг оммалашшига имкониятли бўлиши лозим. Айниқса бу борада эски ўзбек тилида (ёки туркий тилда) қўлланилган, соф туркона оҳангга эга бўлган сўзларга алоҳида имтиёз бериш жуда тўғри йўлдир. Бу орқали тил софлиги таъминланиши баробарида ўзбек тилининг туркий тиллар билан уйғунлашуви ҳам амалга ошиши шубҳасиз. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидаги шеваларда қўлланилувчи *шувот* сўзини таҳлилга тортайлик, Бу сўз билан боғлиқ *шиваламоқ* феъли ҳам шеваларда фаол қўлланилади. Шунинг баробарида у соф туркий тилга хос бўлиб, қардош тилларда ҳам мавжуд сўзлардан биридир. Шувот сўзининг маъноси зарра (томчи эмас!) ҳолида ёғаетган ёмғирни ифодалайди. Мазкур сўзни адабийлаштириш орқали бир-бирдан жиддий фарқланувчи икки ёғин тури алоҳида-алоҳида номланади.

2. Лексик лақунани номлаётган диалектизм унга вариантдош ва эквивалент бўлган бошқа диалектизм (ёки ўзлашма)лардан қулайроқ ва имкониятлироқ бўлиши даркор [2]. Умумхалқ тилида пайи чузилоқ, мускули лат емоқ каби бир неча сўз билан

ифодаланувчи жароҳатни номлайдиган *тойишоқ* диалектизми ана шундай хусусиятларга эга. Бу сўз бошқа эквивалентларга нисбатан анча қулайлиги билан ажралиб туради ва бу унинг адабий тилга олиб киришга имконият яратади. Албатта адабийлашув жараёнида сўзнинг барқарорлашиши эҳтимолий характер касб этади. Бошқача айтганда, вариантлар орасидан тил бирликларининг меъёр сифатида танланиши ҳам тарихий жараён бўлиб, улардан фойдаланиш ёки фойдаланишдан воз кечиш тилнинг яратувчиси ва истеъмолчиси бўлган халқ ҳукмидадир [10].

3. Лексик лақунани номлаётган диалектизм ижтимоий ва лисоний жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиши лозим. Жуда тор соҳада қўлланилувчи, омма учун зарурий бўлмаган тушунчаларни номловчи сўзнинг тилда оммалаштиришга уриниш ярамайди. Хусусан, деҳқончиликда зигирнинг сомони маъносида қўлланилувчи *топон* диалектизми у қадар катта ижтимоий аҳамият касб этмайди. Чунки тарих ўсимлиги кам экилади ва унинг сомони ҳам катта иктисодий аҳамиятга эга эмас. Тилда номланаётган лексик лақунанинг албатта муҳим аҳамиятли бўлиши унинг номланиш зарурияти ва имкониятини оширади.

4. Лексикализация жараёни тугалланмаган баъзи диалектизмларни лексик лақунани номлаш учун жалб қилиш ҳам ўзини оқламайди. Шеваларда мавжуд бўлган *бериёқ*, *норпўс* (анор пўсти), *уйчиқармоқ* (уйдаги барча тўшанчиларни ташқарига чиқариб қоқмоқ, тозаламоқ), *нонемас* (қизганчиқ, бировга нафи тегмайди), олағиз каби диалектизмлар муайян лексик лақунани номласа-да, адабий тил лексикаси учун бироз “хом”лиги сезилади. Лекин бу сўзлар орасида *олағиз*, *нонемас* сўзлари ўзлари ифодалаган тушунчанинг аҳамиятлиги сабаб адабий тилда оммалашши мумкин.

Қисқа қилиб айтганда, тил лексикасидаги лақуналарни тўлдиришда тил таракқиётининг муайян давридаги лексик, семантик ўзгаришлар чуқур ўрганилиб, давр ва жамият талабларига мос мезонларни ишлаб чиқиш зарур. Бу мезонлар қанчалик илмий, амалий ва аҳамиятли бўлиши жамоатчиликнинг иштироки ва ташаббускорлигига боғлиқ бўлади. Юқорида зикр этилган меъёрлар кўпгина тиллар учун универсал бўлиб, адабий тилнинг барқарорлигини таъминлаш заруратидан шаклланган. Яна шу нарса муҳимки, тилдаги ҳар қандай лексик лақунани тўлдиришга кучли лисоний зарурат сезилмайди. Чунки тилнинг изоҳлаш, тушунтириш имкониятлари жуда кенг ва бу хусусиятлар номсиз тушунча (лақуна)ларнинг номланмасдан тураверишига асосий сабаб ҳисобланади [8]. Лекин мазкур ҳолат тил эгаларининг кўп лисоний энергия “йукотиш”ларига олиб келади. Шу боис аниқланган лексик лақуналарни ўз вақтида, айниқса улар кучли ижтимоий-лисоний аҳамиятли бўлса, имкон қадар тезроқ бартараф этиш лозим. Энг муҳими, бу борада ишлаб чиқиладиган меъзонлар тилнинг тадрижий ривожланиш тамойилларига ҳамоҳанг бўлиш билан бир қаторда тилнинг софлигини сақлаш учун етарли даражада асосланган бўлиши керак.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбек шеваларида шундай сўзлар борки, улар шу шева вакилларининг моддий ҳаёт шароитлари, шу шева жойлашган ҳудуднинг иктисодий имкониятлари билан боғлиқдир [3]. Маълум бир ҳудудда ишлаб чиқариш тармоғининг муайян соҳаси ривожланиши шу ерда яшовчи аҳоли тилида бошқа ҳудудлардан фарқли атамаларни вужудга келтирган. Жуда қадимдан чорвачилик

ривожланган Ўзбекистон худудидида чорвачиликка оид сўз ва атамалар ҳайвонларнинг номи, ёши, ранги ва бошқа жиҳатларига кўра жуда деталлаштириб ифодаланганини кўрамыз [14]. Кўпгина чорвадор кишлоқ шеваларида учрайдиган, бироқ ўзбек тилининг лингвистик луғатларида [18] қайд этилмаган қуйидаги тушунчалар ўзбек адабий тили учун лексик лакуна ҳисобланади:

ГАДИК – ориқ, яхши ривожланмай қолган кўзи [18]. *Гадикни бозорга оборити керак. (Сўзлашувдан)* Одатда, бундай кўзи тезроқ семиртириб суйилади ёки сотиб юборилади.

ДАГАР – бир ёшга тўлмаган (8-10 ойлик) эркак кўзи [18]. *Дагарни ажратип кел. (Сўзлашувдан)*

ИШШАК – бир ёшли эркак улоқ. Ишшак семиз бўлади, лекин арзон кетади. (Сўзлашувдан)

ПИЧИМА – тез семириши ва кўп гўшт қилиши учун бичилган эркак кўй. *Пичиманинг бирини сўямиз. (Сўзлашувдан)* Пичиманинг кўчкордан фарқланиши унинг бичилганлиги билан боғлиқ.

ТУВЧА – туғилганига олти ойдан ошган улоқ. *Тувчани опе. (Сўзлашувдан)*

ҚОЧАР – вояга етган урғочи қорамол, г унажин. *Бозордан икта қочар олдик. (Сўзлашувдан)*

Чорвадорлар тилида чорва молларининг ранг-туси ва кўриниши ҳам муҳим саналади. Қуйида баъзи фаол қўлланувчи шу типдаги сўзларни келтирамыз:

ТЕВАЛ – тепа (бош) қисмида ок (қора ёки бошқа рангдаги) қашқал бор бўлган кўй ёки эчки. *Тевада ўчоқ ўйдирган, Тевал кўйни сўйдирган қайнотасига салом. (Келинсаломдан)*

Бу диалектизмлардан ташқари яна кўплаб сўзлар чорвачилик соҳасида фаол қўлланади. Бироқ уларнинг ижтимоий ва лисоний аҳамияти у қадар юқори эмас. Шу боис биз юқоридаги сўзлар билан чекландик.

Албатта, ҳар қандай диалектал сўзни адабий тилда оммалаштиришга уриниш ярамайди. Тилда оммалаштирилишга муносиб кўрилган сўз, энг аввало, тил эгалари учун кенг тушунишли, оммабоп, адабий нормаларга жавоб берадиган бўлиши керак. Шундагина биз бу жараённинг ижобий ечим билан якунланишини кутишимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Мазкур диалектизмлар адабий тилда оммалашмаган. Бунинг асосий сабаби сифатида мазкур сўзларнинг касбий атамалар сифатида қўлланилиши чегараланган лексик катламга тегишли эканлигини таъкидлаш лозим. Бироқ бугунги кунда ҳам чорвачилик азалдаги каби ўзбек халқи турмуш тарзидаги ижтимоий-иктисодий аҳамиятини сақлаб келмоқда. Халқимизнинг катта қисми ҳалиям чорвачиликни асосий даромад манбаи сифатида кадрли ва муҳим соҳа деб билади. Ҳатто шаҳар четгидаги

хонадонлар ҳам санокли бўлса-да, чорва молларини сақлашга, парваришлашга ҳаракат қилади. Ана шу жиҳатлар соҳа лексикасининг катта ижтимоий-лисоний аҳамиятга моликлигини кўрсатади. Юқорида таъкидланганидек, тил эгалари лисоний базасидаги лексик лакуналарни тўлдиришда уларнинг коммуникатив аҳамияти жуда муҳим ҳисобланади. Бу эса халқ шеваларида учрайдиган юқоридаги сўзларнинг тилда оммалашшини тақозо этади.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, лексик лакуналарни диалектизмлар билан тўлдиришда лексик лакуналарни номловчи диалектизмнинг оммалаштириш имкониятлари ҳам илмий асосланиши зарур [20]. Бунинг учун тадқиқотчилар тил лексикасининг муайян сатҳидаги бир лексик-семантик гуруҳга мансуб бўлган лексик лакуналарни тизимли равишда чуқур тадқиқ қилиши мақсадга мувофиқдир. Муайян соҳага оид тушунчаларнинг диалектларда намоён бўлишини адабий тил лексикасига қиёслаб ўргангандагина кутилган натижага эришиш мумкин. Қиёс натижасида адабий тилда аниқланган лакуналарни энг муқобил диалектизмлар билан тўлдириш адабий тилнинг халқ тилига яқинлашуви учун ҳам хизмат қилади [5]. Тилшунос тадқиқотчиларнинг ўзбек диалектларидаги муҳим ва зарурий сўзларни адабийлаштириш борасидаги изланишларини марказлаштириш ва тизимлаштириш, бошқариш ва тартибга солиш ҳам бу борадаги ишларнинг натижадорлигини таъминлайди. Бу тарздаги тизимли ёндашув асосида лексиканинг турли микротизимлари тўлдирилса, тил лексикаси ҳам тўқислашиб бораверади. Бизнинг тадқиқотда фақат чорвачиликда учрайдиган тушунчаларни номлаш борасидаги тавсиялар ишлаб чиқилди. Худди шу тахлит деҳқончилик, боғдорчилик ва хунармандчиликнинг турли соҳаларидаги лексик лакуналарни тўлдириш масаласи бу борадаги кейинги тадқиқотларнинг вазифаси бўлиши лозим.

Ўзбек халқи учун чорвачилик соҳасидаги каби муҳим ва тез-тез муражаат қилинувчи лакунар тушунчаларни номлаш ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг нуткий имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилади. Шунингдек, мазкур жараёнда диалектизмлардан унумли фойдаланиш ўзбек тили софлигини таъминлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Юқорида тавсия этилган диалектизмлар ижтимоий ва нуткий-лисоний аҳамияти сабаб адабий тил лексикасидан жой олишга муносиб. Бу каби жараёнларда лексик лакуналарни шева сўзлари билан тўлдирилишини ўрганиш ва тажрибаларни умумлаштириш орқали диалектизмларнинг адабийлашувини тартибга солиш тилшуносликнинг долзарб вазифаларидан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. “Ўзбек тилининг давлат тили сифатида нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони. Манба: <https://lex.uz/docs/4561730>
2. Ismatullayeva N.R. Lacunas in Chinese and Uzbek Languages and Methods of their Detection. // International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-8 Issue-12, October 2019. Source: <https://www.ijitee.org/wp-content/uploads/papers/v8i12/L32871081219.pdf>
3. Turayeva R. Linguistic Ambiguities of Uzbek and Classification of Uzbek Dialects.// Anthropos 110.2015. Source: <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/0257-9774-2015-2-463/linguistic-ambiguities-of-uzbek-and-classification-of-uzbek-dialects-jahrgang-110-2015-heft-2>
4. Vinay J., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. – Paris: 1958.

5. Wang Quan-zhi. Lexical Gaps: Their Filling and Impacts/Journal of Literature and Art Studies, June 2017, Vol. 7, No. 6, 748-754, doi: 10.17265/2159-5836/2017.06.011 <https://pdfs.semanticscholar.org/b3a9/fa39be0aa934f841066a7f33df250fb497ed.pdf>
6. Xolmonova Z., Saidahmedova O., Nurillaeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi. /monografiya/ T.: NAVRO'Z, 2018. 54-bet.
7. Бафоев Б. Навоий асарлари тилида сўз варианти ва адабий норма // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 1-сон, 32-бет.
8. Быкова Г.В. Лакуарность как категория лексической системологии.- Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. С.205
9. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2004. 9-бет.
10. Каримов С. Тил таълимида меъёр. Ўқув қўлланма. – Тошкент : Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. 67 бет.
11. Маматов А.Э.Окказионал сўзлар ва тил нормаси // «Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммолари» тўплами. – Тошкент,1990, 69-бет.
12. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Тошкент, “Mumtoz so‘z”, 2017. 127-бет.
13. Потеня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1-2. –М.: Учпедгиз, 1958. С. 45
14. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш., Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. 168-бет.
15. Совет даври ўзбек адабий тилининг тараққиёти Ш. –Тошкент, 1991. 68-бет.
16. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент, Академнашр, 2012. 453-бет.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006.
18. Ўзбек халқ шевалари луғати. (Масъул муҳаррир: Шоабдурахмонов Ш.) – Тошкент, Фан. 1971. 69-бет.
19. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент. 1960. 71-бет.
20. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тилининг лексик нормалари// «Нутқ маданиятига оид масалалар» тўплами - Тошкент: Фан, 1973, 51-бет.

УДК:159.9(575.1)

Носир ШЕРБОЕВ,

Ўзбекистон Миллий университети

Факультетлараро инглиз тили кафедраси ўқитувчиси

E-mail: sherboevlinguist@gmail.com

ЎзМУ профессори, фил.ф.д. Маматов А.Э. тақризи асосида

THE INFLUENCE OF STYLISTIC DEVICES ON THE EFFECTIVENESS OF SPEECH

Abstract

Stylistics play an important role in teaching and making a speech. Its functions let a speaker to make meaningful and useful speeches. It deals mainly with two interdependent tasks: a) the investigation of the inventory of special language media which by their ontological features secure the desirable effect of the utterance and b) certain types of texts (discourse) which due to the choice and arrangement of language means are distinguished by the pragmatic aspect of the communication. The two objectives of stylistics are clearly discernible as two separate fields of investigation. The inventory of special language media can be analysed and their ontological features revealed if presented in a system in which the co-relation between the media becomes evident. The types of texts can be analysed if their linguistic components are presented in their interaction, thus revealing the unbreakable unity and transparency of constructions of a given type.

Key words: metaphor, metonymy, synecdoche, meaning, speech, irony, epithet, simile, hyperbole, connection, unit, language, phonetic units.

ВЛИЯНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕЧИ

Аннотация

Стилистика играет важную роль в обучении и произнесении речи. Его функции позволяют оратору произносить содержательные и полезные речи. Она занимается в основном двумя взаимозависимыми задачами: а) исследованием инвентаря специальных языковых средств, которые по своим онтологическим особенностям обеспечивают желаемый эффект высказывания, и б) определенными типами текстов (дискурсов), которые в силу выбора и расстановки языковых средств выделяются прагматическим аспектом коммуникации. Две цели стилистики ясно различимы как две отдельные области исследования. Инвентаризация специальных языковых средств может быть проанализирована и выявлены их онтологические особенности, если они представлены в системе, в которой становится очевидной взаимосвязь между средствами. Типы текстов могут быть проанализированы, если их языковые компоненты представлены во взаимодействии, что позволяет выявить неразрывное единство и прозрачность конструкций данного типа.

Ключевые слова: метафора, метонимия, синекдоха, смысл, речь, ирония, эпитет, сравнение, гипербола, отношение, единица, язык, фонетические единицы.

СТИЛИСТИК ВОСИТАЛАРНИНГ НУТҚ САМАРАДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Аннотация

Тилшуносликнинг ҳар битта бўлими тилнинг муайян бир қиррасини очиб беришга мўлжалланган бўлади. Ҳар бир йўналиш нутқни қандай қилиб яратиш, уни инсонларга қандай қилиб етказиш, уни ижро этиш каби ишлар билан шуғулланади. Тилшунослар шу йўналишлар воситасида ҳар битта тилнинг хусусиятларини оидинлаштириб берадилар. Масалан, фонетика тилнинг нутқ товушлари қисмини ўргатса, грамматика гап тузиш ва унинг структураларини тадқиқ қилади. Тилнинг шундай бир бўлими борки, у бўлим тилда чиройли матн яратиш, тилнинг ўз ички имкониятларидан фойдаланиш йўллари ўрганади. Тилшуносликнинг бу бўлими стилистикадир.

Калит сўзлар: метафора, метонимия, синекдоха, маъно, нутқ, киноя, эпитет, ўхшатиш, бўрттириш, алоқа, бирлик, тил, фонетик бирлик.

Кириш. Стилистика тилнинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда чиройли нутқ ҳосил қилиш санъатидир. Таниқли тилшунос Галперин стилистикага шундай таъриф беради:

Стилистика – бу маъно катта аҳамиятга эга бўлган ва маънога катта урғу берадиган тилшуносликнинг бир бўлиmidир. Бу “маъно” атамаси фақат сўзларга, сўз-бирикмаларга, гапларга эмас, балки тилнинг бутун бир борлигини ташкил этган ифода тарзига нисбатан ҳам қўлланилади. Стилистик воситалар бу нутқни бойитиш учун хизмат қиладиган, унинг жозибасига хизмат қиладиган воситалардир. Ўзбек ва инглиз тилларида стилистик воситалардан

метонимия, метафора, синекдоха, иронӣ (киноя), эпитет (сифатлаш), симил (ўхшатиш), гипербола (бўрттириш) ва бошқалар қўлланилади.

Маълумки, инсон воқеликни, борликни тил орқали, унинг воситалари ёрдамида акс эттиради. Шу жараёнда у турли матн кўринишларини яратади. Услугиятда услублар, тил воситаларининг нутқда қўланиш йўллари, фонетик, луғавий, фразеологик ва грамматик бирликларнинг қўлланиш хусусиятлари ўрганилади.

Ҳар қандай нотик ўз нутқини бойитиш мақсадида ўзаро синонимик ва антонимик муносабатларга эга сўзларни қўллайди. Синонимик

муносабатга эга сўз ва иборалардан фойдаланиш, ёки гапларнинг ўзаро синонимик муносабатларга эга бўлиши нутқнинг ўзига хослиги учун куйидаги омилларнинг мавжуд бўлиши аниқланди:

а) нутқда бир маънога эга сўзнинг қайта-қайта ишлатилиб, унинг тор доирадаги лексикага эга бўлишини бартараф этиш мақсадида;

б) даражаланишни кўрсатиш учун ҳам маъносининг кучайиш даражасига ҳам сўзлар қўлланилиши мумкин.

Масалан, *Талабалар яна билим даргоҳига қайтиб келдилар* гапида муаллиф универститет ёки олийгоҳ сўзини қўллашнинг ўрнига билим даргоҳи дейиш орқали унга ўзига хос бўёқ бермоқда. Машхур маърифатпарвар шоир Абдулхамид Сулаймон ўгли Чўлпон ўзининг “Тўзал” шеърининг илк сатрларини шундай бошлайди:

Коронгу кечада кўкка кўз тикиб,

Энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман.

Ул юлдуз уялиб, бошини букиб,

Айтадир: мен уни тушда кўраман.

Ушбу сатрларда “коронгу” сўзи “енг ёруғ” сўзи билан антонимик муносабатга киришиб, шеърда жозибдорлик бағишлаётган бўлса, “уялиб” ва “бошини букиб” сўзлари синонимик қатор вазифасини бажариб, муаллифнинг маҳоратини кўрсатган.

Метафора (юнонча метафора — кўчириш) бир предмет номининг бошқа предмет номига улар ўртасидаги маълум ўхшашлик асосида кўчирилади. Масалан, тандирнинг оғзи бирикмасида оғиз сўзининг маъноси одам ёки ҳайвон оғзига ташқи ўхшашлиги асосида вужудга келган. Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик турли асосда бўлиши мумкин:

1. Икки предмет ўртасидаги шаклий ўхшашлик. Масалан, одам кулоғи ва қозон кулоғи.

2. Икки предмет каерда жойлашиши бўйича ўхшашлик. Масалан, итнинг думи, самолёт думи ва бошқалар.

Нутқ жараёнида метафоралардан ўринли фойдаланиш нутқимизни таъсирчан, жозибали қилади.

Метафора ҳар бир тилга хос ҳодиса бўлиб, унда бир предмет бошқа бир предметга таққосланади. Метафорани тушуниш ва қўллаш билиш асосан тилшуносликда ўрганилади. Метафора нутқ механизми бўлиб, муайян бир предмет ёки ҳодисалар гуруҳини билдирувчи сўзнинг бошқа синфга ёки гуруҳга мансуб, аммо маълум жиҳатдан биринчи предметга ўхшаш бўлган объектни номлаш учун ишлатилади.

Арасту давридаёқ метафорани тушуниб, қўллаш тафаккурнинг энг юқори чўккисига эришиш деб ҳисобланган. Бугунги кунда метафора инсоннинг интеллектуал салоҳиятини баҳолашда қўлланиладиган тестлар асосини ташкил қилади. Адабиётшунослик, диншунослик, фалсафа, ҳуқуқ, назарий тилшуносликда, кундалик турмушда метафоралар жуда кенг қўлланилади. Метафораларсиз инсоннинг ҳаёт йўлини тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳар бир тилнинг гўзаллигини асосан метафорик бирликлар ташкил қилади. Тилшунослар ва когнитив фан намоёндаларининг таъкидлашича, ҳеч бир тилни метафорик бирликларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тилшунос олимларнинг нуқтаи назарига биноан, метафоралар бирламчи лисоний ибора ҳисобланиб, улар нутқ сўзловчилар томонидан яратилиб, тингловчилар томонидан оммалаштирилади. Метафора

иккита нарсанинг ўртасидаги ўхшашлик асосида қиёсалш ва таққослашдир. Масалан, ўзбек тилида соатнинг тили, кўнғирокнинг тили деган бирикмаларни кўп эшитганмиз ва ўзимиз ҳам кўп қўллаймиз. Инглиз тилида эса “My father is tall, sturdy”; “The hotel is a diamond in the sky” каби гапларни кўп эшитганмиз (Таржимаси Отам новча ва бақувват; Меҳмонхона кўкдаги олмосдек ярқираб турибди).

Биз илмий-тадқиқот ишини тадқиқ қилаётган Галперин метафора ҳақида шундай фикр-мулоҳазаларни юритади:

“Метафора” атамаси, сўзнинг этимологиясида очиб берилганидек, бирор сифатнинг бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши англатади. Қадимги юнон ва Рим риторикаси давридан бошлаб термин бир сўздан иккинчи сўзга маъно кўчирилиши ифодаланиши маълум бўлган. Ўшанда сўз ясама маъно касб этадиган жараёни белгилаш учун кенг қўлланилган. Метафора икки хил ҳодиса (нарсаси, ҳодиса, ғоя, ҳаракат) бир вақтнинг ўзида бир объектнинг у ёки бу хоссаларидан табиатан маҳрум бўлган бошқа бир объектга хос хусусиятларнинг бир нечасини келтириш билан эсга туширилганда стилистик воситага айланади. Бундай импозиция, одатда, метафора яратувчиси иккита мос келадиган объектда унинг кўзига умумий нарсага эга бўлган муайян хусусиятларни топганда олиб келади.”

Юқоридаги фикрларни талкин қиладиган бўлсак, сифат битта объектдан иккинчи объектга кўчади. Масалан, Деар Натуре ис тхе киндест Мотхер стилл” (Байрон) гапида табиат оналардек ҳали ҳам меҳрибон эканлиги таъкидланмоқда. Маълумки, қадимги Юнонистон ва Римда нотиклик жуда кучли ривожланган. Ўшанда сўзларнинг янада таъсирчан ва жарангдорлигини таъминлаш мақсадида турли хил метафоралардан фойдаланган. Бу каби стилистик воситаларни биз қадимги юнон файласуфларининг жикматли сўзларида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, машхур нотик Демосфен нутқини бойитиш учун ҳар хил киноялар, метафора ва метонимиялардан керакли ўринда фойдалана олар эди. Унинг нутқлари давомида оддий халқ оmmasи унинг нимага урғу бераётганлигини сўзларни бўғинларга бўлиб айтганда билиб олар эди. Бир неча йил сурункасига бўлган кураш бўлажак нотик характери-нинг тобланишида, бир сўзли ва матонатли бўлишида катта рол ўйнади.

Иккита нарсанинг ўртасидаги ўхшашлигини топиш ва уларни таққослаш, Галперин таъкидлаганидек, табиатан маҳрум бўлган бошқа нарсага ўтиши натижасида метафора ҳосил бўлади. Масалан, инглиз тилида куйидаги сўз бирикмалари мавжуд: “a dshpre of hope” (умид шуласи), “floods of tears” (кўзёшлар тошқини), “a storm of indignation” (ғазаб тўфони), “a flight of fancy” (хаёллар парвози), “a gleam of mirth” (хурсандчилик шуласи), “a shadow of a smile” (табассум сояси) ва бошқалар. Аслида юқорида келтирилган мисолларда умуман шунга ўхшаш сифатлар бўлмаса ҳам лекин уларни қиёсалш орқали маъносини кучайтирилмоқда. Метафора кўпинча кичрайтирилган симил сифатида, яъни -дек қўшимчаси олиб ташланган ва бунинг натижасида ўхшатиш бор ёки йўқлиги билинмай ҳам кетади. Лекин бу таъриф аниқликка эга эмас. Бундан ташқари, метафора объектларни аниқлашга қаратилган бўлса, симиле объектларни ажратиш туриш орқали ўхшашликнинг бир нуктасини топишга қаратилган. Инглиз олими М.Блек метафорага янгича талкин берган. У метафорани

сўзлар асосида ётган концептуал структура, йаъни интеракцияларда вужудга келадиган лисоний ходиса сифатида таърифлайди.

Метафора тилдаги универсал ходиса ҳисобланиб, барча тилларга хосдир. Баъзи тилшуносларнинг таъкидлашича, тил—метафоралар “кабристониدير”. Метафора ҳақидаги муаммолар 2000 йил давомида одамзотни ўйлантириб келган бўлса ҳам, унга стилистик восита ёки бадий услуб деб қаралади.

Метонимия – юнонча сўз бўлиб, “қайта номлаш” дегани. Метонимия ҳам маъно кўчиш усулларидан бири бўлиб, бунда бир предметнинг, белгининг, ҳаракатнинг номи бошқасига ўхшашлик асосида эмас, боғлиқлик асосида кўчирилади.

Нарса ва ходисалар ўртасида макон ва замондаги ўзаро алоқадорлик асосида бирининг номини иккинчисига кўчиши метонимия ҳисобланади.

Навойни олдим кўлимга дейдилар. Навойни кўлга олиб бўладими? У буюм эмас-ку қўлда кўтарадиган?! Бедилни ўқир эдим дейдилар. Бедил китоб эмас-ку!? Самоварда ош едик деймиз. Самовар устига ўтириб ош еб кўринг-чи, қуйиб қоласиз... Метонимия ҳам янги маъно ҳосил қилиш жараёни ва бу жараён натижасининг барқарорлигига кўра лисон ва нутққа даҳлдор ходиса, бошқача айтганда метонимик ҳосила маъно соф ёки лисоний бўлиши мумкин. Метонимия иккита нарсанинг ўртасидаги алоқадорлик асосида маъно кўчишидир. Метонимия бирон предмет, нарсаси, шахс ҳаракати, ҳолати ва бошқа белгиларининг нутқда келтирилган предмет, нарсаси, шахс ҳолатига ўхшашлик хусусиятига асосланиб қўлланилади.

Метонимиянинг қўлланилиши маъно кўчиши воситасида дисфемистик ҳолатларни бартараф қилиш омили, табиат манзаралари, ҳикоя персонажи, бирор воқеа айтилганда воқеа қаҳрамонларининг ҳаракат ёки ҳолати, воқеа ходисаларнинг тасвирида лирик хусусиятларининг бойитилишини таъминлаш, маъно кўчиши воситаси сифатида метонимия ҳикояда эмоционал бўёқдорликни таъминлаш манбаи ҳисобланади. Масалан, Бразилия ўтган йили Жаҳон чемпиони бўлди гапида Бразилия эмас, балки Бразилия футбол терма жамоаси. Навойни олдим кўлимга мисрасида Навойни эмас Навойий ёзган асарни. Терим пайтида бизга жуда кўп қўл керак бўлди гапида қўл воситасида ёрдам назарда тутилганлигини бемалол тушуниб олишимиз мумкин.

1. Бир предмет номи шу предметдаги бошқа бир предметга кўчирилади.

2. Бир предмет номи шу предметга сосланган ўлчов бирлигининг номи билан хизмат қилади.

3. Бир предмет номи шу предмет асосида ҳосил бўладиган предметга кўчирилади.

4. Ҳаракатнинг номи шундай ҳаракат натижасида ҳосил бўладиган предметга кўчирилади.

Ўзбек ва инглиз тилларида яратилган нутқларда бир-бирига қарама-қарши маъноли иборалардан фойдаланилади ҳамда ҳикоя матнларининг лирик бойлиги таъминланади. Шунингдек, нафақат фразеологик бирикмалар, балки сўзларда маъно кўчиши ходисаларининг берилиши ҳам таҳлил қилинган бўлиб, бу борада шундай хулоса қилиш мумкинки, энг кўп учрайдиган маъно кўчиши турлари бу параллелизм, инумерация ва климакс ходисаларидир. Метонимия асосида кўчма маъно ҳосил қилиш фикримизни лўнда, ифодали, таъсирчан

баён қилишнинг бир йўли саналади. Масалан, инглиз тилида *cradle* сўзи ўзбек тилидаги каби бирорта жойнинг бошланиши маъносини ифодалаб келади.

Галперин метонимияга қуйидагича таъриф беради:

Метонимия луғат ва контекстуал маънолар ўртасидаги турли хил муносабатга, идентификацияга эмас, балки бу маънолар ифодаловчи икки тушунчани боғловчи қандайдир уюшмага асосланган муносабатга асосланади. Масалан, инглиз тилидаги “*crow*” (тоғ) сўзи “кирол” ёки “қиролича” сўзини, “*cup*” (чашка) ёки “*glass*” (стакан) сўзлари ичимликни назарда тутиш учун ишлатилади. Чунки улар ўртасида алоқадорлик бор. Бу ерда ҳам луғавий ва контекстуал маънолар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик аниқ ва кўзга ташланиб туриши керак. Шундагина стилистик восита ишлатилилганлигини кўрсатишимиз мумкин. Акс ҳолда фикримизни лексикологик муаммоларга, янги сўз ва маъноларни коёрсатиш ёёллари ва воситаларига буришимиз керак.

Иккита тилда ҳам ўхшаш бўлган метонимиялар жуда кўп. Масалан, бешик сўзи гўдақлик, бирорта нарсаси ёки жараённинг бошланиш нуқтасини, қўл сўзи ишчи, йаъни меҳнат кучи маъносини, қабр ўлим маъносини англатади.

Инглиз тилида метонимияга асос бўлган муносабат ва алоқадорлик турларини классификациялашга кўп уринишлар бўлган. Улар орасида қуйидагилар энг кенг тарқалган:

1. Мавҳум тушунча ўрнига ишлатиладиган аниқ нарсаси. Бу ҳолда, бу нарсаси тушунчанинг рамзига айланади:

"Йиғин, минбар ва қонун

Бой эркаклар ўғиллари учун бепул."(Шеллей)

2. Мавжуд нарсанинг ўрнига муайян жой:

Зал олқишлади.

3. Яқинлик муносабати, боғлиқлик:

"Давра ўйинлари жадвали шиддатли ва бахтли эди."(Диккенс)

4. Бирор предметдан ясалган нарсаси ўрнига материя:

"Мармар гапирди."

5. Ҳаракат ёки бажарувчининг ўзи ўрнига ҳаракатни бажаришда қўллайдиган асбоб ёки восита:

Сиз жуда яхши қамчисиз, ва отлар билан нимани хоҳласангиз шуни қилинг."(Диккенс)

"Қилич ишлатилиши мумкин бўлган энг ёмон баҳс бўлгани учун буниси охиргиси бўлиши керак."(Байрон).

Бадий асар тилида ҳар бир троп ёки кўчимнинг ўзига хос ва мос ўрни ҳамда маъно жилов бўлгани каби, поетик нутқда, метонимия ҳам эстетик категориялардан бири сифатида ўзига хос ўрин тутди. Поезияда, умуман, поетик асарларда у ифода таъсирчанлигини оширибгина қолмай, балки поетик асарнинг руҳиятини, табиий олами ва оҳангдорлигига, йаъни ритмига мос ифоданинг яратилишида асосий омил бўла олади. Ушбу тасвир воситаси ҳам метафора сингари лексемаларнинг когнитив маъносига асосланган бўлиши билан бирга, унда ўхшашлик кўчимдан предмет ёки воқеа-ҳодиса ўртасидаги ўхшатиш эмас балки улар ўртасидаги боғлиқлик, алоқадорлик, бир-бирини тақозо этишга асос қилиб олинади, яъни метонимияда "асосан, бирор нарсаси ёки воқеа-ҳодисанинг номи бошқа бир нарсаси ёки ҳодисага кўчирилади.

Метафорада бир-бирига ўхшаш предметларнинг ўзаро белги хусусиятлари кўчирилса, метонимияда бу икки предмет ташки кўриниши (шакл) ички хусусиятлари (мазмун, моҳияти) билан бир-бирига кандайдир алоқаси бўлса ҳам, аммо, умуман бир-

бирдан фарқ қилувчи (бир-бирига ўхшамаган) предметларнинг белгилари билан солиштирилади, яъники метафора ўхшашликни метонимия эса боғлиқликни назарда тутди.

АДАБИЁТЛАР

1. Қўнгулов Р., Бегматов Э., Тожийев Й. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: О'қитувчи, 1992.
2. Саидов У. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т., Академия. 2007.
3. Шомақсудов А., Расулов И., Қо'нгулов Р., Ҳ.Рустамов. О'збек тили стилистикси. -Т.: О'қитувчи, 1983.
4. Гальперин И.Р. Стилистика анлийского языка Издательство: М.: Высшая школа, 1977 г.
5. Почикаева Н.М. Основы ораторского искусства и культуры речи. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003
6. Кузнецов И.Н. Современная риторика. М.: Издательско-торговая корпорация Дашков и К, 2003.
7. Chomsky N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use. New York: Praeger, 1986.
8. Chomsky N. Lectures on Government and Binding. Dordrecht: Foris, 1981.
9. Stalnaker R. Pragmatics. In: Semantics of Natural Language.- Boston, 1972.

Халима ЮЛДАШЕВА,
Кўқон давлат педагогика институти
мустақил изланувчиси
E-mail: Halimahonim@gmail.com

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори Н. Жабборов тақризи асосида

THE EXPRESSION OF NATIONAL SPIRIT IN THE LYRIC WORKS BY ERKIN VOHIDOV

Abstract

The expression of the national spirit of Erkin Vohidov's lyrics was analyzed in this article. The poems of the author were studied as an expression of the national spirit as special customs, traditions, dreams, and hopes of the nation. The scientific and theoretical summaries were made as a result of analysis of Erkin Vohidov's poetic invention which describes a spirit of the nation that represents literary-aesthetic views in his lyrics such as "Observation", "The lifeways", "The admonition to the thief", "Hurry to the meeting", and in his comments on Alisher Navoi's ghazal as well.

Key words: poetry, national spirit, national character, analysis, artistic interpretation, poetic interpretation.

ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЭРКИНА ВАХИДОВА

Аннотация

В статье проанализированы проблема выражения национального духа в лирических произведениях Эркина Вахидова. Стихи поэта воплотили в себе своеобразный дух нации, обряды, ценности, традиции, мечтаний и чаяний народа, его заветные желания. В результате анализа таких лирических произведений, как "Проводы", "Жизненный путь", "Наставление вору", "Спешит на встречу", пятистишие на основе газели Алишера Навои и стихотворений, отражающих литературно-эстетические взгляды Эркина Вахидова, сделаны научно-теоретические выводы о поэтических открытиях автора об отражении национального духа в его произведениях.

Ключевые слова: поэзия, национальный дух, национальный характер, анализ, художественная интерпретация, поэтическое выражение.

ЭРКИН ВОҲИДОВ ЛИРИК АСАРЛАРИДА МИЛЛИЙ РУҲ ИФОДАСИ

Аннотация

Мақолада Эркин Воҳидов лирик шеърларида миллий руҳ ифодаси масаласи таҳлил этилган. Шоир шеърлари миллат руҳини мужассам этган ўзига хос урф-удумлар, анъаналар, қадриятлар, миллатнинг орзулари, армонлари талқини мисолида тадқиқ қилинган. "Қузатиш", "Ҳаёт йўли", "Ўғрига насиҳат", "Учрашувга ошиқади" сингари лирик асарлари, Алишер Навоий ғазалига мухаммаси ҳамда адабий-эстетик қарашлари ифодаланган шеърлари таҳлили натижасида Эркин Воҳидовнинг миллий руҳ ифодаси борасидаги поэтик кашфиётлари ҳақида илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: шеърят, миллий руҳ, миллий характер, таҳлил, бадиий талқин, поэтик ифода.

Кириш. Адабиёт, гарчи умумбашарий ғояларнинг поэтик талқинига хизмат қилса ҳам, замирида миллий руҳ ифода этилади. Қайси жанрда, қай адабий шаклда бўлмасин, моҳият эътибори билан миллатнинг асл табиатини, орзулари-ю армонларини акс эттиради. Эркин Воҳидов шеърляти, бу жиҳатдан, илмий тадқиқотлар учун бой материал беради, кейинги давр ўзбек бадиий-эстетик тафаккури ривожда алоҳида ўрин тутади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Адабиётшунослиқда Эркин Воҳидов ижоди бўйича бир қанча тадқиқотлар яратилган. Шоир асарлари Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Нуриддин Шукуров, Бахтиёр Назаров, Иброҳим Ғафуров, Абдуғафур Расулов, Раҳматилла Иноғомов, Қозоқбой Йўлдошев, Муҳаммаджон Имомназаров, Нурбой Жабборов, Улуғбек Ҳамдам каби олимлар ва тадқиқотчилар томонидан турли аспектларда ўрганилган.

Ушбу тадқиқотларда Эркин Воҳидов шеърлятининг жанр хусусиятлари, мавзу қўлами, образ яратиш маҳорати, шоир асарларининг яратилиш

тарихи, бадиияти, адабий эстетик тафаккур ривожда тутган ўрни, XX аср ўзбек адабиёти тараққиётига таъсири сингари масалалар ўрганилган. Ижодкорнинг янги замон ғазалнавислиги такомиллига қўшган ҳиссаси илмий баҳоланган. Профессор Нурбой Жабборов мақолаларини истисно қилганда, шоир шеърлятида миллий руҳнинг поэтик ифодаси масаласи монографик асосда махсус тадқиқ этилмаган. Бу эса, ўз навбатида, ушбу илмий муаммони алоҳида ўрганиш масаласини кун тартибига қўяди.

Тадқиқот методологияси. Миллий руҳ ифодаси – миллий адабиётнинг асоси. Тадқиқот методологиясини белгилашда ушбу йўналишда шу пайтга қадар бажарилган илмий ишлардаги назарий хулосаларга таянилади. Жумладан, профессор Нурбой Жабборовнинг мана бу фикрлари тадқиқотимиз учун методологик асос сифатида олинди: "Моҳиятан умуминсониятга дахлдор бўлса-да, адабиёт миллий шаклда намоён бўлади. Бадиий адабиётда миллий руҳ куйидаги тамойиллар асосида намоён бўлади: 1) миллат руҳини мужассам этган ўзига хос урф-удумлар, анъаналар, қадриятлар, миллатнинг орзулари,

армонлари талқини; 2) миллатнинг ўз-ўзига танқидий руҳда қарай олиш салоҳияти ифодаси; 3) миллий шахсиятларга хос собит эътиқоднинг поэтик сувратланиши. Биринчиси – миллатнинг ахлоқи, иккинчиси – иродаси, учинчиси – эътиқодини тажассум этади ва бу учлик яхлит ҳолда миллий руҳни ташкил қилади" [1]. Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи таҳлили муносабати билан белгиланган ушбу тамойилларни, бизнингча, Эркин Воҳидов шеърятини тадқиқига ҳам тўлиқ татбиқ этиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Адабиётнинг асосий шартин бўлган бадий образ ва тимсоллар Эркин Воҳидов ижодида чинакам миллий шаклда намоён бўлади. Шоир ўзбек адабиётида яратган халқчил назми билан мухлислар қалбидан жой олди. Халқчиллик эса бадий асардаги миллий руҳ тамойилининг асосий омили ҳисобланади. Ўзбек халқининг бағрикенглиги ва саховатпешалиги шоир ижодида илҳом берувчи юксак фазилатлардир. Ана шу халқ ўзининг танглиги, тоғдай баланд ғурури билан бетакрор сатрларда миллат руҳи бўлиб акс этди. "Кузатиш" шеърисида ижодкор ўз асарларига гўё фарзандига насиҳат қилаётган ота мисоли муносабатда бўлади, уларни "ёлғондан йироқ, зийнатга кўммай, самимиятга ошно" қилганини бадий мукамал сатрларда ифодалади. Асарларига мурожаат қилиб, таржимон қўлига тушганда мана бу шартларни унутмасликни уқтиради:

*Не истаса йўқ деманг асло,
Фақат ўзни унутманг, аммо
Менинг шеърим бўлиб қолингиз.
Ўзга руҳга берилиб кетманг,
Масков бориб керилиб кетманг.*

Ушбу сатрлар шоирнинг ижодий тутумини ифодалагани билан ҳам қимматлидир. Асарларига ўзга тилларга таржима этилганда ҳам "ўзни унутмаслик", муаллифнинг "ўз шеъри бўлиб қолиш", бундан ҳам муҳими, "ўзга руҳга берилиб кетмаслик" талабларини қўйиши шоирнинг юксак мезонларга таягани исботидир. Эътибор берилса, ижодкор ҳар бир сатр, ҳар бир сўз замирида олам-олам маънони ифодалади. Асосий талаб миллий руҳни сақлаш бўлгани, айниқса, диққатга сазовордир. Шеърдаги "Масков бориб керилиб кетманг" деган сатр шоирнинг маслагини акс эттиришдан ташқари, ижодий жасорат натижаси экани жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Аслида, ўша замонда шеърлари таржима бўлиб Москвада нашр этилиши ҳар қандай шоир ёки адиб учун ифтихор манбаи ҳисобланган. Эркин Воҳидов эса, ҳар қандай шароитда миллий руҳни асраш талабини қўяди.

Шоир асарларини бошқа тилга ўғирмоқни мақсад қилган таржимондан қуйидаги шартларга амал қилишини сўрайди:

*Соддалигин айб этиб қулманг,
Кўп ичида хижолат қилманг.
Ўз феълига хослиги қолсин,
Ўз элига мослиги қолсин.*

Ҳазрат Алишер Навоий "Муҳокамат ул-луғатайн" асарида туркнинг "тезфаҳроқ ва баланд идрокроқ ва хилкати софроқ ва покроқ... бу ҳол туркларнинг сидку сафо ва туз ниятидин", шунингдек, содда эл эканини алоҳида таъкидлагани[2] маълум. Орадан беш асрдан зиёдрок вақт ўтиб, Эркин Воҳидов ўз шеърларида миллатнинг ана шу фазилатлари акс этганини таъкидламоқда. Асарлари таржимонидан

одамзодга хос соддаликнинг устидан қилиш, уни хижолат қилиш иллатларидан сақланишни тавсия этаётир. "Ўз феълига хослиги қолсин, Ўз элига мослиги қолсин", дея таржимада шеърларидаги миллий руҳни сақлаш талабини қўймоқда. Шоирнинг "йўқолмасин шарқона одоб, тўнли, ятакли, дўппи, телтакли бўлмаса ҳам, фақат бўлсин ўзбек юракли", деган шартлари айнан миллат руҳияти билан боғлиқ экани жиҳатидан қимматлидир.

Инсон ҳаёти – лаҳзалар йиғиндиси, умр – орзу ва армонлар мажмуи. Ана шу бебаҳо неъмат икки эшик оралиғи янглиғ ўта қисқа фурсатни ўз ичига олади. Шунинг учун ҳар бир лаҳзани кадрламоқ, уни тўғри тасарруф этиш шарт. Шоир "Ҳаёт йўли" сарлавҳали шеърисида ана шу ҳаёт фалсафасини мана бундай талқин этади:

Замон тез, фурсат оз,

Ҳар лаҳза зиқдир.

Ҳар лаҳза зиқлиги билан қизиқдир.

Ижодкор ҳаёт йўли икки эшик оралиғидан-да қисқа, у қабр тошидаги "икки сана аро қисқа чизиқдир", дея ўқувчини огоҳликка даъват этади. Қаранг, ҳатто узун чизиқ ҳам эмас у! Вақтни кадрлаш, умрнинг ҳар бир лаҳзасини ғанимат билиш, эҳтимол, бутун башариятга хос хусусият бўлмоғи керақдир. Лекин мансуб бўлганимиз миллат учун бу – ҳаёт-мамот масаласи. Инсон умрига нисбатан "икки эшик ораси" иборасининг қўлланиши, миллий маънавиятимиз қуёши ҳазрат Алишер Навоийнинг "Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл, Балки анга ҳуш ила ҳамроҳ бўл", дея огоҳлантириши замирида ҳам айна ҳақиқат мужассам. Эркин Воҳидов – ўзбекка хос ана шу фазилатни шеърларининг моҳиятига маҳорат билан жойлай олган ижодкор. Шоир оддий ҳаётий кузатишлардан ҳам катта ибрат дарсини англашга қақиради ва ўз ҳаётини мисол қилиб:

Йигирмада эдим ўтган кун,

Бугун эса йигирма бирда.

Ёшим эмас, асримни айтдим,

Умрим кечар икки асрда.

Бошқа юртда туғилиб ўсдим,

Умрим кечар бошқа Ватанда–

деб ёзади. Ушбу сатрларда ижодкор икки аср кечмишларига гувоҳ бўлганини ва ўтмиш аср болалиғи, айна дамлари эса бутунлай бошқа замон эканини талқин этади. "Бошқа юртда туғилиб ўсдим, Умрим кечар бошқа Ватанда", деганда шоир ўзи таваллуд топган ва улғайган йилларида мустамлака юртнинг фарзанди бўлгани, энди эса бошқа ВАТАН – озод ва обод, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг сўзига, ўрнига эга давлатда умргузаронлик қилаётганига урғу беради! Бу – янги қадамлар, янги қарашлар маскани бўлган ВАТАН! Бу – макондан ҳам кенгроқ тушунча, балки мазмун-моҳияти билан янгиланган руҳият олами.

Шоир ўзини ҳам, сергак ўқувчини ҳам одил шох Ануширвоннинг қули каби ҳар тонг "Сени буюк ишлар кутмоқда" деб уйғотишга ундайди ва берилган имконият – ғанимат умрда қоладиган энг яхши ёдгор: "яхши иш, яхши сўз ва яхши фарзанд" бўлишини таъкидлайди. Бу – айнан миллатнинг асл табиати билан боғлиқ тушунчалар экани жиҳатидан ҳам кадрлидир.

Эркин Воҳидов шеърятининг ўзига хосликларидан бири – айтилмоқчи бўлган ғояни акс таъсир усулида бериш. Ўзбек миллатига хос маҳалла тушунчаси айрим халқлар, хусусан, Ғарб одами учун

бутунлай тушунарсиз экани аён. Шоир “Ўғрига насихат” шеърда ўзбек жамиятининг айна шу узвига доир одатларни бирма-бир айтиб “нолиган” отахон тилидан “эси бутун ўғрилар зинҳор-базинҳор” маҳаллага яқин йўламаслигини маслаҳат беради:

*Маҳалла ҳам замонбон
Бўла қолса қанийди...
Бемазалар ҳаммаси
Бир-бирини танийди.*

Шунинг учун ҳам ҳар бир учраган салом беради – алик олиш шарт. Алик олган эса балога қолади: “*Йўл бўлсин*”, деб аввало Тўсиб олар йўлингни. Етти пуштинг сўроқлаб Эзгилайди қўлингни”. Табиийки, бу ҳол эл кўзини шамғалат қилишга одатланган ўғрига маъкул эмас. Одатда, у ҳеч ким билан кўришмаслиги, бирор киши уни танимаслиги керак. Ўзбек маҳалласида эса, бунинг иложи йўқ. Мана, ўзбек характериға хос хусусиятлар:

*Зўрлаб уйга етаклар,
Меҳмон қилар ош билан.
Бундан ургани яхши
Бошгинанга тош билан.*

Ҳақиқатан, дунёда ҳатто ўғрига ҳам меҳр кўрсата оладиган битта миллат бор – ўзбек! Ғафур Ғулومнинг “Менинг ўғригина болам” ҳикояси қаҳрамонларини эсланг. Ўзбек ўз заманидаги ҳаммага баравар нур сочувчи куёшга менгайди. У ҳаммага меҳр кўрсата олади. Бу меҳр эса, оқибатда, ўғрини ана шу юмушни ҳаётий аъмол деб билгани учун пушаймон қилади. Мана, Эркин Воҳидов шеър давомида ўзбек характериғи қандай ифодалайди:

*Кузатиб чўнтагинга
Қанд-қурс солиб қўяди
“Насиба” деб куйдириб
Сени тигсиз сўяди.*

Ўзбек руҳиятидаги софлик ва поклик кингир ниятли одамни ўз қилмишидан уялишга мажбур қилишини шоир тиник сувратлантиради. Ўғрини меҳр пичоғи билан “тигсиз сўйиши”ни маҳорат билан ишонарли талқин этади.

Шеърнинг хулосаси ҳам миллат руҳиятиға хос фазилатлар бетақдор тасвирлангани билан қимматлидир:

*Чуқур эҳтиром билан
Кавушингни тўғрилар.
Маҳаллага бормаиди
Эси бутун ўғрилар.*

Севимли адибимиз Ўткир Ҳошимовнинг “Дафтар хошиясидаги битиклар” асарида маҳаллага берилган ажойиб таъриф Ғарб одамнинг тасаввурига ҳам сиғмаслиги мумкин. “Кунларнинг бирида

Америкада чиқадиган йирик газетанинг раҳбари билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдик. У ўзбеклар нима учун маҳаллани бунчалик хурмат қилишини, нега маҳалла тўғрисида махсус Қонун қабул қилинганини сўради. Маҳалла дегани қандай институт эканини тушунтириб беришимни илтимос қилди.

- Мен сизга маҳаллани тушунтиришга ожизман, жаноб, – дедим ростини айтиб. – Узр-ку, сиз уни барибир тушунмайсиз... Ҳамма гап ҳаёт тарзининг қандай шаклланганида... Сизларда бир кўшни иккинчисидан “Кеча уйингизга қандай меҳмон келди?” – деб сўраса, нариги кўшни ранжиши мумкин. Бировнинг уйига келган меҳмон билан бировнинг нима иши бор? Бизда бировниқига меҳмон келса, ён кўшниси албатта хабар олади. Иложи бўлса, меҳмонни ўзиниқига таклиф қилиб, олдиға дастурхон ёзади. Буюк ўзбек олими Беруний бундан минг йил аввал яратган “Ҳиндистон” китобида: “Бирон халқнинг у ёки бу удумига баҳо беришда буниси менга ёқади, униси эса ёқмайди, дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, негаки ҳар бир халқ анъаналари йиллар мобайнида шаклланган ва ўша халқнинг ҳаёт тарзига айланган”, - деб ёзгани бежиз эмас”[3].

Эркин Воҳидов ушбу ҳазилнамо насихат орқали ўзбек миллатининг дунёнинг бошқа минтақаларида учрамайдиган танги кишилари, уларнинг ўзига хос феъл-атворини маҳорат билан тасвирлаган. Бу жамиятнинг маҳалла аталмиш қозонида ҳар бир воқеа бирга муҳокама қилиниб, биргалиқда ҳал қилинишини ва бу барча учун табиий ҳол эканини ўзбекона мутойиба орқали санъаткорона ифодалай олган.

Хулоса ва таклифлар. Адабий асарларда миллий руҳ масаласи миллат адабиётининг яшовчанлигини таъминлайдиган асосий омил ҳисобланиб, бусиз ҳар қандай ижодкор ўзи мансуб бўлган халқ маънавиятини, ўзлигини тўлалигича ифодалай олмайди Эркин Воҳидов шеърятти бошдан оёқ “ўзбекча кийинган” шеъряттидир: улар қайси тилда жарангласин, ўзи билан миллат руҳини кўтариб юради. Шоир манзумаларини ўқиб-ўрганиш инсонни рухан қувватлантиради, илдизлари бақувват миллат кишини тарбиялайди, ҳаётга теран кўз билан боқишга ундайди.

Эркин Воҳидов қайси шеърини шаклда ёзмасин, лирик ёки ҳажвий руҳда қалам тебратмасин, ўзбек характериғи, ўзбек руҳиятини ифодалайди. Дунёни ўзбекнинг назари билан англайди. Она тилимизнинг тенгсиз жозибасини, беқиёс ифода имкониятини кўрсатади. Бу орқали шеърятимизнинг жаҳон адабиёти саҳнида миллий руҳ орқали намоён бўлишини таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Жабборов Н. “Ўткан кунлар”да миллий руҳ ифодаси. //Филология масалалари, 2020, 2-сон. – Б. 35
2. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдик. Ўн олтинчи жилд. Тошкент: Фан, 2000. Б. 8
3. Ўткир Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар. - Тошкент., 2016. Б.- 64